

2014
2

源泉 (布拉克) © BULAK

ISSN 1005-0876

9 771005 087006

定价: 8.50元

زمان ٲهينسكى

هاشم ٲه تن دوست سزغان

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورىنىڭ
قوش ئايلىق نۇسخىسى

بۇلاق

36 - يىل نەشىرى ئومۇمىي 155 - سان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

كەلدى نەۋرۇز، شادلىقدىن ئويناشۇر شاھۇ گەدا،
باغدا كاككۇك، تاغدا ئسھاق، جانۇرلار سايراشىپ قىلغاي نىدا،
ھەللاز ئېتىپ، ئاتلار ئويناپ، ھاگرا ئېشەك، ئازنار بۇقا،
بارچە زىجان سايراشۇر سازدا بۇلاق بىرلە فاقا،
بارچە مەخلۇقات ھەمە ئازاد مەۋزۇندۇر بۇ كۈن.

ياز بولدى، گۈل ئاچىلدى، ھەر تەرەپدە لالەھا،
ئالما، ئۆرۈك مېۋەلەپ، تۈرلۈك مېۋە بارىھا،
ئارپا، بۇغداي تارشىپ، ئۆيگە بارساڭ نانېھا،
قوغۇن - تاربۇز سويمالاپ، باراڭلىقلار سايەھا،
قەھەتلىك كەتدى بۇ كۈن، توقلۇق كۈنى كۈندۈر بۇ كۈن.

ئېتىدا قىلدۇق، نەۋرۇزدىن باشلادۇق،
بۇ نەۋرۇزنىڭ خۇشلۇقىدىن ھەر ئويۇنى باشلادۇق،
كۈتدە قاتتىق شالبۇرۇڭ، باشدا تۇماقنى تاشلادۇق،
شاتۋاردە شىم كىيىپ، جۇۋا تاۋاقنى تاشلادۇق،
ئاتلار مىنىپ، ئوغلاق ئالىپ مەشرەپ قىلار كۈندۈر بۇ كۈن.

«نەۋرۇزنامە» دىن

بۇلاق

2014 - يىللىق 2 - سان

مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇختار مامۇت

باش مۇھەررىرى: ئەلى توختى

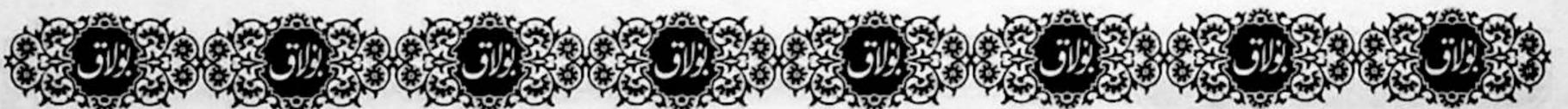
بۇ ساندا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

- سازلار مۇنازىرىسى ئەھمەدىي (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئەرافات ھەسەن مۇسابايېف، مۇھەممەدئەلى ئوبۇلتارى دىلتاچار
قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى - يېزىقىدىكى «يىغلاڭغۇ بۇدساتۋاننىڭ ھېكايىسى (17)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: رازىيە نۇرى

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

- كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى بىر قىسىم لىرىك ژانىرلار ھەققىدە قۇربانجان ئابدۇقادىر (42)
شائىر ھۈۋەيداننىڭ «ئۆزگەدۇر» رادىفلىق غەزىلى ۋە ئۇنىڭ شەرھى توختى نۇر (64)
ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا «چاھار دەرۋىش» تىپىدىكى ئەسەرلەر ئەنۋەر مەتسەيدى (67)

تېبابەت دۇردانلىرى ۋە تەتقىقاتى

دىيارىمىزدىن تېپىلغان قەدىمكى تىل - يېزىقلاردىكى تېبابەتچىلىككە دائىر بايانلار ئابلىز مۇھەممەد سايرامى (81)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

ۋاپادار دوست (چۆچەك) توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەد ئوسمان ئەمىرى (100)

ئۈچ رىۋايەت توپلاپ رەتلىگۈچى: سابىر جان سىيىت (108)

※

مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدە: چەڭچى قىز (رەسسام: روزىتا نىگاھى شىرازى)

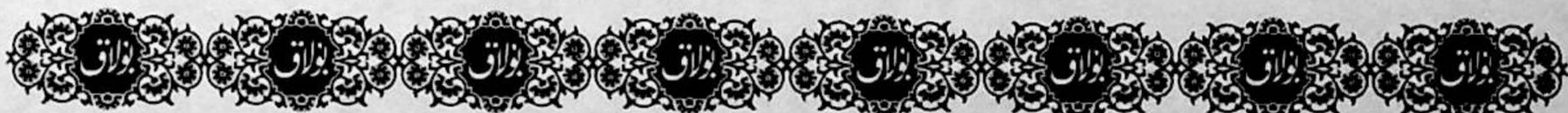
※

※

※

مەسئۇل مۇھەررىرى: دىئارام باھاۋىدىن
ياردەمچى مۇھەررىرى: مۇتەللىپ ئىسمائىل
كوررېكتورى: ئارزۇگۈل كېرەم
مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى: مۇقەددەس دىلشات

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 - 2827971
ئېلېكترونلۇق خەت ساندۇقى: bulak@aliyun.com
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 - 2827472

ئەھمەدنى

سازلار مۇنازىرىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئەرافات ھەسەن مۇسابايېقى، مۇھەممەد ئەلى ئوبۇلتارى دىلتاچار

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: 15 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىللىرىدىن بىرى شائىر ئەھمەدنىدۇر. ھېچقانداق مەنبەدە تىلغا ئېلىنمىغان بۇ شائىر مۇنازىرىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتىگە ئائىت مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئۇنىڭ بىزگىچە «ھەجىم جەھەتتىن كىچىك، ئەمما بەدىئىيلىكى يۇقىرى»^① بولغان، سازلار مۇنازىرىسىگە بېغىشلانغان بىرلا ئەسىرى يېتىپ كەلگەن بولۇپ، كېيىنكىلەر تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن يېگانە نۇسخىسى ھازىر بىر پەنجانىيە مۇزېيىدا Add.7914 نومۇرلۇق مەجمۇئەنىڭ 321b - 328b بەتلەردە ساقلىنىۋاتىدۇ.^② ئەسەرنىڭ قول يازمىسىدا مۇنازىرىگە ھېچقانداق ماۋزۇ قويۇلمىغان، پەقەت كېيىنكى تەتقىقاتچىلار ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن «سازلار مۇنازىرىسى» دېگەن نامنى بېرىشكەن. چەت ئەل ئالىملىرىدىن خ. ق. خوفمان، مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۇلۇزادە ۋە كەمال ئارسلانلار ئەسەرنىڭ تىلى ۋە ئۇسلۇبىغا ئاساسەن شائىر مۇنازىرىنىڭ 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 15 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ياشاپ ئۆتۈۋەتكەنلىكىنى تەخمىن قىلىشىدۇ.^③ بۇ ھەقتە ئېرگەش رۇستەموف بىلەن يانۇش ئېكمان تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ، ئەسەردىكى:

دېدىكى: ھەي - ھەي بۇ نېدۇر ماۋۇمەن،
كەلدى مەگەر مۇھتەسسى خۇم شىكەن.

دېگەن بېيىتكە، ھەم ئۇنى يۈسۈف ئەمىرىنىڭ «بەك ۋە چاغىر» مۇنازىرىسىدىكى بەگنىڭ چاغىرىغا ئېيتقان: «سېنى ئىچكەن كىشى مۇدام بەلاۋۇ دام ئاستىدا ۋە مۇھتەسسى دەستىدە»^④ سۆزلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، شاھرۇخ مىرزا زامانىسىدا مەيلىنىڭ چەكلەنگەنلىكىگە ئاساسلىنىپ، ئەھمەدنىنىڭ شاھرۇخ مىرزا زامانىسىدا ئۆتكەن شائىرلىقىنى ۋە يۈسۈف ئەمىرىنىڭ زامانىسىدا ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشىدۇ.^⑤

ئەسەر ئون قۇرلۇق بىر نەسرىي مۇقەددىمە ۋە 130 بېيىتلىق ئاساسىي تېكىستتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تەم - پۇر، ئۇد، چەك، قوبۇز، ياتۇغان، رەباب، غېجەك ۋە كۈنگۈرەدىن ئىبارەت سەككىز سازنىڭ ئۆزئارا مۇنازىرىسى ئاساسىدا راۋاجلانغان. ئەسەر مەسئەۋى شەكلىدە، ئارۇز ۋەزنىنىڭ «سەرىئى مۇسەددەسى مەتۋىيى مەكشۇف» ۋە «سەرىئى

① زۇھەل ئۆلمەز: «چاغاتاي ئەدەبىياتى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى توغرىسىدا تەتقىقاتلار»، «تۈركىيە تەتقىقاتلىرى (ئەدەبىيات)» ژۇرنىلى، 2007 - يىللىق 9 - سان، 184 - بەت.

② ئېرگەش رۇستەموف: «15 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى ئۆزبېك شېئىرىيىتى»، موسكۋا، 1963 - يىلى نەشرى، 299 - بەت؛ كەمال ئارسلان: «چاغاتاي شېئىرى»، «تۈرك تىلى» مەجمۇئەسى، 1986 - يىلى 7 - 8 - ئايلىق قوش سان، 629 - بەت؛ كەمال ئارسلان: «ئەھمەدنى - مۇنازىرى»، ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكولتېتى «تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1986 - يىلى نەشرى، 131 - بەت.

③ مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۇلۇزادە: «چاغاتاي ئەدەبىياتى» (تۈركچىدىن تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى تەرجىمىسى)، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2001 - يىللىق 3 - سان، 73 - بەت؛ كەمال ئارسلان: «چاغاتاي شېئىرى»، «تۈرك تىلى» مەجمۇئەسى، 1986 - يىلى 7 - 8 - ئايلىق قوش سان، 628 - بەت؛ زۇھەل ئۆلمەز: «چاغاتاي ئەدەبىياتى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى توغرىسىدا تەتقىقاتلار»، «تۈركىيە تەتقىقاتلىرى (ئەدەبىيات)» ژۇرنىلى، 2007 - يىللىق 9 - سان، 185 - بەت.

④ يۈسۈف ئەمىرى: «بەك ۋە چاغىر» (ئەرافات ھەسەن مۇسابايېقى قاتارلىقلار تەييارلىغان)، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2014 - يىللىق 1 - سان، 13 - بەت.

⑤ ئېرگەش رۇستەموف: «15 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى ئۆزبېك شېئىرىيىتى»، موسكۋا، 1963 - يىلى نەشرى، 204 - بەت؛ كەمال ئارسلان: «چاغاتاي شېئىرى»، «تۈرك تىلى» مەجمۇئەسى، 1986 - يىلى 7 - 8 - ئايلىق قوش سان، 628 - بەت.

جنگ اوزین تعریف قلب طنبورہ فی توہین قلبانی
 جنگ ارادین بوہن اوزانیت روان
 دیدی پلنیک بارجہ نیک استامنی عیش و طرب نیک تعنی نیادی
 شہدہ ترکیب و عمل صوت تشو قیلا دیم اول جلد فی پر لطفوت
 غمزہ لاریم بارجہ دین افزون بودی یلی نیک غمزہ مجنون اربور
 نطق نیک اکتیند اتعایم مدام مین کسی یوق طوطی شیرین کلام
 دایم اربور شاہ بیان صحبتیم اہل طبعیت بیلا دور الفقیم
 طنبورہ دیک غزنی قیلا ی پال ایلعلی او علا ملارانی دستمال

طنبورہ تعریف پہ جواب ایغانی

طنبورہ دیدی ہلک ای منزلت ہشتین ایق اگیری سین بی اصول
 مین سخی توہان بولوروشیلہ لہیلہ مین میر سنی ریاقی پہ

طنبورہ دیک جبری بازار سید ورامین زخ خریداری
 طنبورہ تعریف پلا جواب ایغانی
 طنبورہ دیدی قوبوزی بی جیا اجاعین اغزینی پراخی خدا
 کیم سچکا تیکام دیک سین ماومن یوزو کا جاروق کپی نیازن
 مادر چکان مومین ای بی ادب نچہ سکت لارنی قیلورسین طلب
 تختہ تابوت کیسی قامتیک سورا بشا کیک ایکاری فالون
 بخش پلورسین شرفینکی کردی صغرشاہ دقینکنی سکت

یا توغان اوزین تعریف قلب طنبورہ فی توہین قلبانی

کلدی تکم دا تایتب یا توغان دیدی نیک دیک قافی پز پرو جان
 پایہ قدیم باریدین دورون مین کسی یوق دینی داصلت خون
 نفسی شہدہ انگیز مین مجلس سلطانہ اشکر ریزین

برنجہ بر ماغنی یسانک رت و نالار نیک بس کہ کیلور دورا
 بیلی یا عنکینی کوتاریب ای نی ایک نیک سالیب خوش اور ارار سنی
 موندہ لارام سکا کوشتاب بریدی تو زالماد نیک ایاسج
 عقینک اربور قسندہ بوی نیک لاف اوروب یو ما کس کوندون

قوبوز اوزینی تعریف قلب طنبورہ فی توہین قلبانی

اور نادا کلدی قوبوزی سولہ دیدی نیک نیک قافی پز پرو کار
 عشق کلک ستانیدہ مین عنذلیب نالازار بیغہ محب تور حبیب
 مین کسی یوق مرغ سخن سارشتی جلد مقام ایچا دیکان رارشتی
 ملکت سن دا شہزادہ لار مشعلہ و صردین آزادہ لار
 بارجہ مصاحب سکا شام سحر یوق طرفا امانہ میندین کذر
 جلد سکت نچریشی دور جا کریم خواجہ صغرشاہ کین تو کریم

دو عالم بحرید امین غرق عشق شعلہ وجود دم دین اورور عشق
 خلق جہان سکن او چون خاک اربور یاتیم ایہہ یر اوزانی باک اربور
 طنبورہ نیک باطلہ پروردہ سین یر تا مین اول ہشتین ایاق پز
 سہل بہا پر لاسپتار لارانی بخش مین بارجہ اورار لارانی

طنبورہ تعریف پلا جواب ایغانی

طنبورہ نیک فعلی اشب اولان دیدی نہ دیرسین یا تیب یا توغان
 و معنی دانش مو قیلورسین تیب لاف اوروب ایکا اوزونکنی تیب
 معرکہ دایا توہوب اورغان نیغ خوش لار اورار اول کہ چدا خان
 متصل الین یاتیب ای نام نالہ و قیاد قیلورسین مدام
 یوق یوزو مککا ذہ او یا نیک سکت غیرتی یوق یا توغان نیک سکت
 شکتیک اربور بخش و حرامین طلب سا فلان نیک جورا غیل ای بلات

ر باب اوزین تریف قلیب طنبوره فی ترفیض قلیغانی

خرقہ سیدین اثیر چتار یی باب دیدی منم فتنہ ایلد عالیجک
 کرجہ شریعت نہ جو کجاز مین اہل طرقت پلہ سخمانہ مین
 بلکہ حقیقت ایور مین خسر اہل دلی تا بسام و صاحب نضر
 خوش اچارم فخر ایلدین جام زر یوق مسکا پروای سلاطین دسر
 بارجہ دین آزادہ مین و منور جملہ فنون باید اسیں پستہ
 بولمادی مرکز فتنہ اسدی طنبورہ نیک فاکس و نا آدمی
 باشتین ایاق قاسمی طیس ایور بلکہ اوزی مادہ ایلدیں ایور

طنبورہ ترفیض پلا جواب ایغانی

طنبورہ دیدی بلکہ قلیب شرف مرتد کی در بدر بد علف
 اہل طرقت موسین ای پوزد باشتین ای غنیک تھانض و سید

لیک حقیقت دانینکدیک لوند قایدہ تیار تیکتور ای خود پسند
 سینی ابو بکر ربابی اوروب قومدی ملک لادامیکا تا بیویہ
 نکلی بونوب جمع مسکار اسپینی فوبت ایلان خوشلاز او دینار

نیمجک اوزینی تریف قلیب طنبورہ فی ترفیض قلیغانی

دیدی نیمجک حرک عیار مین سازاجید ارند کمان دار مین
 غزم اوقی ناوک جانڈور ایور نال لایم بارجہ جکر سوز ایور
 قایدہ کہ مین تور پام اول اسکرزیر خلق جہان دین قوبار اولدم نضر
 جمع بولور شاہ پری شکرسی سر پرسی حسن دا آئی دین بی
 شاہ پری دیک کیشی دور محمدیم یوق سر سوجہ جہان دین غنیم
 باشتین ای پوزد پری تدر ایور جلد زپی لار مسکا شخیر ایور
 طنبورہ دیک ناکس سولای کور با شیدہ اول ہودہ سولای کور

طنبورہ ترفیض پلا جواب ایغانی

طنبورہ دیدی سلتیک ای کب کورمادی دورن کوزی سیدیک
 اول کیشی کیم سینی جالار سلکوجہ قالدی بلا دستید اول اولکوجہ
 جمع بولور لار مسکا دیو پری جلد پری شکر نیک کا فوسے
 کاہ قلیج پر لاسولور لار آنی کاہ پچاق پر لہ اورور لار آنی
 قان اچار اول مردک لوشال دین سچ کیشی کا دماس اول فصبہ
 مین کپی رسوانی فخر او کرانس قالدی بواوت ایچہ مدام اوقدنا

نگرہ اوزینی تریف طنبورہ فی ترفیض قلیغانی

بوساغہ دین نگرہ قوتی روان دیدی منم فتنہ لخر زمان
 سازاجید افتنہ عیار مین جلد دہا آرادہ و کیتار مین
 سر نچہ کیم ناقص و خود را بہ مین طنبورہ تیک لار پلہ سم پاپسین

طنبورہ کوب سوزنا ماسون زکنا حدی دین ارتق انکا تیکار سولای

طنبورہ ترفیض پلا جواب ایغانی

طنبورہ دیدی ہلہ ای کنکرہ آنجا اسای مین سینی کیم انکرہ
 با شینک ای غنیک نیک ای کچو مین کپی رسوا مسکا بولغای عدو
 مین فلکینی قیلای مین ناپدید جلد شیشینکینی قلیب مین مرید
 بارجہ سپینی طعنہ پلان اولدورو سپنکائیشیم باری کوب دیور

کتاب عاتقہ سی

عاقبت الفتنہ اوشال جمع پار دیدی مین دین قیلالی احسزار
 بارجہ سی غیرت اونی پرا کو یوب بحث و مقاماتت جان دین تو یوب
 اوشو محال اورزہ فغان نوزد بیلار موسیقی نیک مجلسینی نوزد بیلار
 حقیقتی بیک ناکہ ارادین فغان پرحزایات او یانڈی روان

سۆز ئىبتىداسى

بىر كېچە غەم بىرلە خىرامان ① ئېدىم،
 مېھنەت دەۋران بىلە شادان ② ئېدىم.
 كۈلبەئى ئەھزان ③ ئىچىدە خارۇ زار،
 ئولتۇرۇبان دىدەئى جان ④ ئىنتىزار.
 مۇنىسىم ⑤ ئول يار خىيالىيۇ بەس،
 ئول ئېدى فەريادىما فەريادەس ⑥.
 نۇقل ⑦ غەمۇ بادە ⑧ يۈرەك قانىدىن،
 ئۇد خىجىل نالەشىم ⑨ ئەفغاندىن.
 ھەردەم ئاقىپ كۆز ياشىدىن سەيلى خۇن ⑩،
 جاندا ئەلەم باشتا ھەۋايى جۇنۇن ⑪.
 چىقىدى فىغان ئول دىلى غەمناك ⑫ تىن،
 ئۆتتى بۇ نۇھ ⑬ پەردەئى ئەفلاك ⑭ تىن.
 ئەقل ھۇۋەيدا ⑮ بولۇپ ئەيلەدى باك ⑯،
 پىراھەنى ⑰ سەبىر يەقاسىنى چاك.
 ئېنتىكىبان ⑱ تاشقارى چىقتىم رەۋان،
 تۇن يارىمى ئۆتۈپ ئېدى ئول زەمان.
 خەلقى جەھان بارچەسى ئارام ئېدى،
 تىرەۋۇ تارىك ⑲ ئەجەب شام ⑳ ئېدى.
 يۈلدۈزۈ ئاي كۆكتە پەدىدار ㉑ يوق،
 تۇندىن ئۈزە پەرتەۋى ئەنۋار ㉒ يوق.
 كۆردى خىرەد ㉓ قالدى بۇ ھالەتتە لال،
 باردى زەمىر ㉔ نىدىن ئوشال قىلۇ قال ㉕.
 كەلدىم ئوشال ھالدا جاندىن بەتەنگ ㉖،

چىغدى خەراپات ⑰ تا غەۋغايى جەنگ.
 تىڭلادىم ئول ھالنى ھەيرەت ⑱ تۇنى،
 يەتتى فەلەك بام ⑲ ئىدا غەۋغا ئۇنى.
 دېدىم: «ئى ⑳ يارەب، بۇ نە ئاۋاز ئېرۇر،
 ھەر نەفەسى ئۆزگە سەزاۋار ㉑ ئېرۇر.»
 بولدۇم ئوشال لەھزە بەيەك ناگەھان ㉒،
 سۈيى خەراپات ㉓ ئاشۇقۇپ ㉔ رەۋان.
 يەتتىم ئېسە پىرى خەراپات مەست،
 جامۇ قەدەھنى قويۇپ ئول دەم زىدەست ㉕.
 قالب ㉖ نىدىن رۇھ بارىپ ئەردى پاك،
 تايىتىپ ㉗ ئۆلۈكلەر كەبى بەررۇيى خاك ㉘.
 مەجلىسىدە ھازىر ئېدى جەمئى ساز،
 ھەر بىرى بىر پەردەدە گۈيايى راز ㉙.
 ھەر بىرى ئۆزىنى ستايىش ㉚ قىلىپ،
 سەۋتۇ ئەمەل ㉛ نەقشۇ نەمايش ㉜ قىلىپ.
 بارچەسى بىر بىرىنى قىلىپ ئىمتىھان،
 ئورتادا بەھس ئەردىيۇ جەنگۇ فىغان.

مەبەھەس ⑬ ئىبتىداسى ئەۋۋەل تەنبۇرە سۆزى

تەنبۇرەئى غەمزەگەرى ⑭ فىتنەجويى ⑮،
 مەجمەئى ئول سازغا كەلتۈردى روي.
 دېدى: بۇ نې فىتنەۋۇ غەۋغا ئېرۇر،
 باشىڭىزە بېھۇدە سەۋدا ئېرۇر.
 ئەربەدەۋۇ جەنگ ⑯ نېدۇر ئەز ⑰ گەزاف،
 پەردە بىلە سۆزلەلى تاكەي ⑱ بۇ لاف.

① خىرامان — نازلىنىپ مېڭىش، ناز بىلەن يۈرۈش؛ ② شادان — خۇشال قىلىدىغان، بەختىيار؛ ③ كۈلبەئى ئەھزان — غەمخانا، غەم ئۆيى، قاينۇ ئۆيى؛ ④ دىدەئى جان — قەلب كۆزى، جان كۆزى؛ ⑤ مۇنىس — دوست، ھەمراھ، يېقىنى؛ ⑥ فەريادەس — مەدەت بەرگۈچى، ياردەمچى؛ ⑦ نۇقل — ئۇش- شاق — چۈشكەك يېمەكلىكلەر، زاكۇسكا؛ ⑧ بادە — مەي، شاراب؛ ⑨ نالەش — ئىغراش؛ ⑩ سەيلى خۇن — قان تاشقىنى؛ ⑪ ھەۋايى جۇنۇن — تەلۋىلىك، ساراڭچە ھەۋەس؛ ⑫ دىلى غەمناك — غەمكىن كۆڭۈل؛ ⑬ نۇھ — توققۇز؛ ⑭ ئەفلاك — بەلەكلەر؛ ⑮ ھۇۋەيدا — ئاشكارا، ئوچۇق؛ ⑯ باك — قورقۇنچ، خەۋپ؛ ⑰ پىراھەن — كۆڭلەك؛ ⑱ ئېنتىكىبان — ئەندىكەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دىيالىكتىدا ئەينى قوللىنىلىدۇ؛ ⑲ تىرەۋۇ تارىك — قاراڭغۇ؛ ⑳ شام — كەچ، كەچقۇرۇن؛ ㉑ پەدىدار — كۆرۈنۈش، پەيدا بولۇش؛ ㉒ پەرتەۋى ئەنۋار — نۇرنىڭ يورۇقى؛ ㉓ خىرەد — ئەقىل؛ ㉔ زەمىر — كۆ- ئۇل، مەنلىك، ۋىجدان؛ ㉕ قىلۇ قال — گەپ — سۆز؛ ㉖ بەتەنگ — بىئاراملىق بىلەن، ھارغىنلىق بىلەن؛ ㉗ خەراپات — خارابە؛ مەيخانا؛ ㉘ ھەيرەت — ھەيرانلىق؛ ㉙ بام — گۈنەز، قۇببە، ئاسمان؛ ㉚ بۇ سۆز قول يازمىدا «ئى» دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئەسلى «ئەي» ئوقۇلۇشى كېرەك ئىدى. بۇ يەردە ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن بىر قىسقا «ئى» ئېلىشىنى مۇۋاپىق تاپتۇق؛ ㉛ قول يازمىدا «ئەي» دەپ يازمىدا يۇقىرىقىدەك يېزىلغان. بىزنىڭچە بۇ يەردە كاتىب يېڭىلگەن، چۈنكى قاسىيە بو- لۇۋاتقان سۆزلەرنىڭ رەۋيى ھەرپلىرى ماس كەلمىگەن. دوكتور كەمال ئارسلان بۇنى ئەسلى «سەرەفراز» بولۇپ، كاتىب خاتا كۆچۈرۈۋالغان بولۇشى مۇمكىن دەيدۇ؛ ㉜ بەيەك ناگەھان — تۇيۇقسىزلا، توساتتىنلا؛ ㉝ بۇ سۆز قول يازمىدا «خەراپات» دەپ يېزىلغان. سۈيى خەراپات — مەيخانا تەرەپكە؛ ㉞ ئاشۇقۇپ — تېزلىك بىلەن، يۈگۈرۈپ؛ ㉟ زىدەست — قولدىن؛ ㊱ قالب — بەدەن، قېلىپ؛ ㊲ تايىتىپ — يېيىلىپ، كېرىلىپ؛ ㊳ بەررۇيى خاك — يەردە، يەر يۈزىدە؛ ㊴ گۈيايى راز — سىرلارنى سۆزلىگۈچى، غايىبىدىن خەۋەر بەرگۈچى؛ ㊵ ستايىش — ماختاش؛ ㊶ سەۋتۇ ئەمەل — سادا ۋە ئىش. قەدىمكى تۈرك ناخشا — مۇزىكىلىرىدا قوللىنىلىدىغان بىر خىل سۆز شەكلى؛ ㊷ قول يازمىدا بۇ يەردىكى «نەقش»، «نەمايش» سۆزلىرىنىڭ ئارىلىقىغا ھېچقانداق ھەرپ ھەم بەلگە ئۇرۇلمىغان. مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى؛ ㊸ مەبەھەس — مۇنازىرە؛ باب؛ ㊹ غەمزەگەر — ئالدامچى، ناز بىلەن كۆز ئىشارىسى قىلغۇچى؛ ㊺ فىتنەجويى — پىتنە توقۇغۇچى؛ ㊻ ئەربەدەۋۇ جەنگ — جەڭگى — جېدەل؛ ㊼ ئەز — دىن، تىن؛ ㊽ تاكەي — قاچانغىچە.

ھامىلە خاتۇن كەبى قارنىڭ سالىپ.
ئەگرى بولۇپ بويىڭۇ باشىڭ سېنىڭ،
قالمادى بېھۇدە تەلاشنىڭ سېنىڭ.

چەنگ ئۆزىن تەئرىق قىلىپ، تەنبۇرەنى
تەئرىق قىلغانى

چەنگ ئارادىن بويىنىن ئۇزاتىپ رەۋان،
تۈزدى ئوشال لەھزە تۈمەن مىڭ فىغان.
دېدى: بىلىڭ بارچەنىڭ ئۇستادى مەن،
ئەيشۇ تەرەب ۱۳ نىڭ تاقى ۱۴ بۇنىادى ۱۵ مەن.
شۇئەبە ۱۶ دە تەركىبۇ ئەمەل نەقشۇ سەۋت،
قىلمادىم ئول جۈملەنى بىر لەھزە فەۋت ۱۷.
غەمزەلەرىم بارچەدىن ئەفزۇن ۱۸ ئېرۇر،
لەيلى مېنىڭ غەمزەمە مەجنۇن ئېرۇر.
خەلقنىڭ ئېگىن ۱۹ نىدە مەقام ۲۰ نىم مۇدام ۲۱،
مەن كەبى يوق تۈتىيى شىرىن كەلام.
دايىم ئېرۇر شاھ بىلەن سۈھبەتتەم،
ئەھلى تەبىئەت بىلەدۇر ئۇلغەتتەم.
تەنبۇرەدەك يۈزنى قىلاي پايىمال ۲۲،
ئەيلەدى ئوغلانلار ئانى دەستمال ۲۳.

تەنبۇرە تەئرىق بىلە جەۋاب ئايغانى

تەنبۇرە دېدى: ھەلە ۲۴ تەك ۲۵ ئەي فۈزۈل ۲۶،
باشتىن - ئاياق ئەگرى سەنۇ بىئۇسۇل ۲۷.
مەن سېنى قويىمان ۲۸ بۇ ئۇرۇشماق بىلە،
ئويناتايىن مەن سېنى بارماق بىلە.
ھەر نەچە بارماغىنى يېسەڭ رۇستۇ ۲۹ پاك،
نالەلەرنىڭ بەسكى كېلۇر دەردناك ۳۰.
ئەل ئاياغىڭنى كۆتەرىپ، ئەي دەنى ۳۱،
ئېگىڭگە سالىپ خۇش ئۇرارلار سېنى.

پەردەئى مەندەك تۈزۈك ۱ ئاھەنگى،
نالەئى زارىم ئېرىتۇر سەنگ ۲ نى.
پەردەدە ئول مۇرغى سۇخەن ساز ۳ مەن،
فىتنە ئېشىكىن قىلايىن باز ۴ مەن.
بارچەغە ئايتاي زىتەرىقى ۵ سەۋاب،
جۈملە ۶ مەقاماتتا بىر - بىر جەۋاب.

ئۇد ئۆزىن تەئرىق قىلىپ، تەنبۇرەنى
تەئرىق قىلغانى ۷

ئۇد ئېشىتىپ كۆيدى ئانىڭ سۆزىدىن،
ئۆرتەنباي باشلادى سۆز ئۆزىدىن.
دېدىكى: مەن بارچەڭىزە شاھ مەن،
جۈملە مەقاماتتىن ئاگاھ مەن.
نالەلەرىم ئۇد بىكىن سۇزناك ۸،
قايسى قىلۇر مەن كەبى ئاھەنگى پاك.
ساز ئىچىدە بارچەدىن ئاتىم ئۇلۇق،
ۋەسقى ۹ ئىچىدە بارچە سىنقاتىم ئۇلۇق.
بولدى خەلايىق ئارا مەشھۇر ئاتىم،
لايىق ئېرۇر شاھغا خاسىيەتتەم.
تەنبۇرەئى بىخىرەدى ناسەۋاب،
قايسى ھۈنەر بىرلە ماڭا دەر جەۋاب.

تەنبۇرە تەئرىق بىلەن جەۋاب ئايتقانى

تەنبۇرە ئول سۆزنى ئېشىتىپ رەۋان،
دېدى: ھەلا خاجەئى ئىشكەم كەلان ۱۰؛
قويقىن ئوشال دەئۇبىيى بىراھنى ۱۱،
مات قىلاي سەن كەبى يۈز شاھنى.
كۆيمە بۇ سۆزگە چۇ بىلۇرسەن بىلىك،
باس يۈرەكىڭ قارنىڭغا ۱۲ قويغىن ئېلىك.
بارچە مەقاماتلارنىڭدىن قالىپ،

① بۇ سۆز قول يازمىدا «تۈزۈك» دەپ يېزىلغان؛ ② سەنگ - تاش؛ ③ مۇرغى سۇخەن ساز - چىرايلىق سايرايدىغان قۇش؛ ④ باز - ئاچماق؛ ⑤ زىتە - رىقى سەۋاب - توغرا يولدىن؛ ⑥ جۈملە - پۈتۈن، ھەممە؛ ⑦ تەئرىق - قارشى چىقىش، مەسخىرە قىلىش؛ ⑧ سۇزناك - ئونلۇق، ھارارەتلىك ⑨ ۋەسقى - ماختاش، تەرىپلەش؛ خۇسۇسىيەت؛ ⑩ مەنىسى: ئەي قارنى يوغان غوجا؛ ⑪ بې راھ - يولسىز؛ ⑫ قول يازمىدا «قارنىڭغا» دەپ يېزىلغان، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى؛ ⑬ تەرەب - شادلىق، خۇرسەنلىك؛ ⑭ تاقى - يەنە؛ ⑮ بۇنىاد - ئاساس، نېگىز؛ ⑯ شۇئەبەدە - نەپەك، قىزىل كۆزلۈك؛ ⑰ فەۋت - قولدىن بېرىش، يوقىتىش؛ ⑱ ئەفزۇن - كۆپ، ئارتۇق؛ ⑲ ئېگىن - مۇرە؛ كىيىم؛ بۇ سۆزنى ئېرگەش رۇستەموف «ئېغىز» دەپ ئىزاھلىغان؛ ⑳ مەقام - ئورۇن، دەرىجە، مۇقام؛ ㉑ مۇدام - دائىم؛ ㉒ پايىمال - ئاياغ ئاستى قىلىنغان، ئېزىلگەن؛ ㉓ دەستمال - قول ياغلىق؛ ㉔ ھەلە - زادى، پە - قەت؛ ㉕ تەك - جىم تۇرماق؛ مۇلايىم، ياۋاش؛ ㉖ فۈزۈل - ھەممە ئىشقا ئارىلاشقۇچى، ئۆز بېشىمچى؛ ㉗ بې ئۇسۇل - تەرتىپسىز، قائىدىسىز؛ ㉘ قويىمان - قويمايمەن؛ ㉙ رۇست - قاتتىق، مەھكەم؛ ㉚ دەردناك - دەرتلىك؛ ㉛ دەنى - پەسكەش، رەزىل.

تەختەنى تابۇت كەبى قامەتلىك، سۈر ئېشەكلىك ئىلگەرى قالسۇن ئاتلىك. ياخشى بىلۈرمەن شەرەفىڭنى سېنىڭ، كەردى سەفەر شاھ دەفنىڭنى 17 سېنىڭ. ياتۇغان ئۆزىن تەئرىقى قىلىپ، تەنبۇرەنى تەئرىز قىلغانى

كەلدى تەكەللۇمدا تاتىپ 18 ياتۇغان، دېدى: مېنىڭدەك قانى بىر تۇرغۇ 19 جان. پايەئى قەدرىم 20 بارىدىندۇر فۇزۇن 21، مەن كەبى يوق دۇنيىدا ساھىب فۇنۇن 22. ھەر نەفەسى شۇئىدە ئەنگىز 23 مەن، مەجلىسى سۇلتاندا شەكەررىز 24 مەن. دەردۇ ئەلەم بەھرىدە مەن غەرقى ئىشقى، شۇئە ۋۇجۇدۇمدىن ئۇرۇر بەرقى ئىشقى. خەلقى جەھان مەسكەن 25 ئۈچۈن خاك 26 ئېرۇر، ياتتىم ئېسە يەر ئۈزە نە باك ئېرۇر. تەنبۇرەنىڭ باتىلە 27 پەرۋەردەسىن 28، يىرتايىن ئول باشتىن - ئاياق پەردەسىن. سەھل 29 بەھا بىرلە ساتارلار ئانى، ياخشى - يامان بارچە ئۇرارلار ئانى.

تەنبۇرە تەئرىز بىلە جەۋاب ئايغانى

تەنبۇرەنىڭ فىئلى ئاشىپ ئول زەمان، دېدى: نە دەرسەن ياتىپ، ئەي ياتۇغان! دە ئۆيى دانىشمۇ 30 قىلۇرسەن ياتىپ، لاق ئۇرۇپ ئەلگە ئۆزۈڭنى ساتىپ. مەئرەكەدە ياتقۇرۇپ ئۇرغان سېنى، خۇشلار ئۇرار ئولكى چىداغان سېنى.

مۇنچە دىلارام ساڭا گۇشتاب 1، بەردى تۈزەلمەدىڭ، ئەيا ھېچ باب 2. ئەقلىڭ ئېرۇر قىسقاۋۇ بويىنىڭ ئۇزۇن، لاق ئۇرۇپ يۈرۈمەگىن كۈندۈزۈن. قوبۇز ئۆزىنى تەئرىقى قىلىپ، تەنبۇرەنى تەئرىز قىلغانى

ئورتادا كەلدى قوبۇزى بىقەرار، دېدى: مېنىڭتەك قانى بىر پىرى كار. ئىشقى گۈلىستاندا مەن ئەندەلىب 3، نالەئى زارىمغا مۇھىبتۇر 4 ھەبىب 5. مەن كەبى يوق مۇرغى سۇخەنسازى ئىشقى، جۈملە مەقام ئىچرە دېگەن رازى ئىشقى 6. مەملەكەتى ھۇسندا شەھزادەلەر، مەشغەلەئى دەھردىن 7 ئازادەلەر. بارچە مۇساھىب 8 ماڭا شامۇ سەھەر 9، يوق زۇرەفا 10 ئەھلىنە مەندىن گۈزەر 11. جۈملە يىگىت ياخشىسىدۇر چاكەرىم، خاجە سەفەر شاھ كەمىن 12 نەۋكەرىم. تەنبۇرەدەك جىمىرىيى 13 بازارىنى، سىندۇرايىن نەرخى خەرىدارىنى.

تەنبۇرە تەئرىز بىلە جەۋاب ئايغانى

تەنبۇرە دېدى: قوبۇزى، سەھيا، ئاچماغىن ئاغزىمنى، بەرايى خۇدا. كىم ساڭا تەگمەس دېگەسەن ماۋۇمەن 14، يۈزۈڭگە چارۇق كەبى تارتىپ سازەن 15. مادەرى بەچگانمۇ 16 سەن، ئەي بىئەدەب، نەچچە يىگىتلەرنى قىلۇرسەن تەلەب.

1 گۇشتاب - ئەيىبلەش؛ 2 باب - ئىش، شەكىل، مەزمۇن؛ 3 ئەندەلىب - بۇلبۇل؛ 4 مۇھىب - دوست، يار؛ 5 ھەبىب - يار، دوست؛ 6 رازى ئىشقى - ئىشقى سىرى؛ 7 مەشغەلەئى دەھر - جاھاننىڭ ئىشلىرى؛ 8 مۇساھىب - دوست، ھەمسۆھبەت؛ 9 قول يازمىدا بۇ يەردىكى «شام»، «سەھەر» سۆزلىرىنىڭ ئارىلىقىغا ھېچقانداق ھەرپ ھەم بەلگە ئۇرۇلمىغان، مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى؛ 10 زۇرەفا - نازاكەتلىك، دىتلىك، ئەدەپلىك؛ 11 گۈزەر - ئۆتۈش، كېچىش؛ 12 كەمىن - كىچىك، ئەرزىمەس؛ 13 جىمىرىي - تەلۋە، ساراڭ؛ 14 ماۋۇمەن - مەنلىك؛ 15 سازەن - تېرە، خۇرۇم؛ 16 مادەرى بەچگان - بالىلارنىڭ ئاپىسى. بۇ سۆز ئەسلى «مادەرى بەچچەگان» ئوقۇلۇشى كېرەك ئىدى، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى؛ 17 دەق - داپ؛ 18 تاتىپ - زوق - شوخ بىلەن، جانلىنىپ؛ 19 تۇرغۇ - ئاجايىپ، كەم ئۇچرايدىغان؛ 20 پايەئى قەدر - ئىناۋەتلىك دەرىجىسى؛ 21 فۇزۇن - كۆپ، ئارتۇق؛ 22 فۇنۇن - ھۈنەرلەر، بىلىملەر؛ 23 ئەنگىز - قوزغىغۇچى، قوپارغۇچى؛ 24 شەكەررىز - شېكەر تۆككۈچى، شېكەر چاچقۇچى؛ 25 مەسكەن - ئۆي، تۇرار جاي؛ 26 خاك - توپا، تۇپراق؛ 27 باتىل - بۇزۇق، بۇزۇلغان؛ 28 ئاساسىز؛ 29 پەرۋەردە - تەربىيە قىلىنغان؛ 30 سەھل - ئەرزان؛ 31 دانىش - بىلىم؛ 32 مۇتەسەل - داۋاملىق، توختاۋسىز؛ 33 ئالتىن - تېگىدە، ئاستىدا.

لېك ھەقىقەتدە سېنىڭدەك لەۋەند ۱۵، پايلاش ۱۶، قايىدا يېتەر تەكتۈر، ئايا خۇد پىسەند ۱۷، سېنى ئەبۇبەكر رەبابى ئۇرۇپ، قويدى مەلەنگلەر ۱۸ ئېلىگە تاپشۇرۇپ، بەنگى بولۇپ جەمئى مەلەنگلەر سېنى، نەۋبەت ئىلەن خۇشلار ئۇرارلار سېنى.

غېجەك ئۆزىنى تەئرىق قىلىپ، تەنبۇرەنى تەئرىق قىلغانى

دېدى غېجەك: خۇردەكى ئەييار ۱۸ مەن، ساز ئىچىدە رىندى ۱۹ كەماندار ۲۰ مەن. غەمزەم ئوقى ناۋەكى ۲۱ جاندۇز ۲۲ ئېرۇر، نالەلەرم بارچە جىگەرسۇز ۲۳ ئېرۇر. قايداكى مەن تۈزسەم ئول ئاھەنگى زىر ۲۴، خەلقى جەھاندىن قوپار ئول دەم نەفىر ۲۵. جەمئ بولۇر شاھى پەرى لەشكەرى، ھەر بىرسى ھۈسندا ئايدىن بەرى ۲۶. شاھى پەرىدەك كىشىدۇر ھەمدەمىم، يوق سەرى مۇ ۲۷ جۈملە جەھاندىن غەمىم. باشتىن - ئاياغىم بارى تەدبىر ئېرۇر، جۈملە پەرىلەر ماڭا تەسخىر ۲۸ ئېرۇر. تەنبۇرەدەك ناكەسى رەسۋانى كۆر، باشدا ئول بىھۈدە سەۋدانى كۆر.

تەنبۇرە تەئرىق بىلە جەۋاب ئايغانى

تەنبۇرە دېدى: ھەلە تەك، ئەي خەسسىس، كۆرمەدى دەۋران كۆزى سەندەك خەبىس ۲۹. ئول كىشىكىم سېنى چالار بىلگۈچە، قالدى بەلا دەستىدە ئول ئۆلگۈچە.

مۇتەسەل ۳۱ ئالتىن ۳۲ ياتىپ، ئەي ناتەمام، نالەۋۇ فەرياد قىلۇرسەن مۇدام. يوق يۈزۈڭگە ۳۱ زەررە ئۇياتىڭ سېنىڭ، غەيرەتى يوق ياتۇغان ئاتىڭ سېنىڭ. شەكلىڭ ئېرۇر نەھسۇ چىرايلىق جەلەب، ساقلا تىلىڭ چۇراغىل ۳۲، ئەي بىئەدەب.

رەباب ئۆزىنى تەئرىق قىلىپ، تەنبۇرەنى تەئرىق قىلغانى

خىرقەسىدىن ۳۳ باش ۳۴ چىقارپ رەباب، دېدى: مەنەم ۳۵ فەقر ئىلە ئالىي جەناب. گەرچە شەرىئەتتە چۇ بىگانەمەن، ئەھلى تەرىقەت بىلە ھەمخانەمەن. بەلكى ھەقىقەتتەن ۳۶ ئايۇرمەن خەبەر، ئەھلى دىلىي تاپسامۇ ساھىب نەزەر. خۇش ئىچەرەم فەقر ئېلىدىن جامى زەھر، يوق ماڭا پەرۋايى سەلاتىنى دەھر ۳۷. بارچەدىن ئازادەمەنۇ مۇنقىرىد ۳۸، جۈملە فۇنۇن بابىدا مەن مۇستەئىد ۳۹. بولمادى ھەرگىز فۇقەرا ھەمدەمى، تەنبۇرەتەك ناكەسۇ نائادەمى. باشتىن - ئاياق قامەتى تەلبىس ۴۰ ئېرۇر، بەلكى ئۆزى مادەرى ئىبلىس ئېرۇر.

تەنبۇرە تەئرىق بىلە جەۋاب ئايغانى

تەنبۇرە دېدى: ھەلە قىلما شەغفى ۴۱، مۇرتەدى كەي ۴۲ دەربەدەرى بەد ئەلەق ۴۳. ئەھلى تەرىقەتمۇ سەن، ئەي بىخىرەد، باشتىن - ئاياغىڭ تولا بۇغزۇ ۴۴ ھەسەد.

۱ قول يازمىدا «يۈزۈڭگە» دەپ يېزىلغان، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى: ۲ چۇراغىل - ۋات - ۋات، گەپدان، تۈت ۳ خىرقە - ئەسكى چاپان: ۴ بۇ يەردىكى «باش» سۆزى ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن بىر يېرىم بوغۇمغا تەك ئوقۇلغان: ۵ مەنەم - مەندۈرمەن: ۶ قول يازمىدا «ھەقىقەت» دەپلا يېزىلغان، مەزمۇن ۋە ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى: ۷ سەلاتىنى دەھر - جاھاننىڭ سۇلتانلىرى: ۸ مۇنقىرىد - بېگانە، يالغۇز، تەنھا: ۹ مۇس - تەئىد - قابىلىيەتلىك، ئىستېداتلىق: ۱۰ تەلبىس - ھىيلە، نەپەك: ۱۱ شەغفى - غوۋغا، جېدەل، توپىلاڭ: ۱۲ مۇرتەدى كەي - دىندىن ئازغان، دىندىن چىققان: ۱۳ دەربەدەرى بەد ئەلەق - تېگى پەس دىۋانە: ۱۴ بۇغز - نەپەت، ئۆچمەنلىك: ۱۵ لەۋەند - ھاياسىز، بىكارچى: ۱۶ خۇد پىسەند - ئۆز مەنپەئەتىنىلا ئويلايدىغان، تەكەببۇر: ۱۷ مەلەنگ - دەرۋىش: ۱۸ خۇردەكى ئەييار - ئەقىللىك ھىيلىگەر: ۱۹ رىند - مەيپەرەست، تەركىدۇنيا، دەرۋىش: ۲۰ كەماندار - مەرگەن، ئوقياچى: ۲۱ ناۋەك - ئوق، كىرىپك: ۲۲ جاندۇز - بىئارام قىلىدىغان: ۲۳ جىگەرسۇز - باغرىنى ئەزگۈچى: ۲۴ زىر - ئاستى، تېگى: ۲۵ نەفىر - ئاھۇ-پىغان، پەرياد: ۲۶ بەرى - پاك، ئەيىبىدىن خالىي، پارلاق: ۲۷ سەرى مۇ - قىلچىلىك: ۲۸ تەسخىر - بويىمۇندۇرۇش، ئەمىرى ئاستىغا ئېلىش: ۲۹ خەبىس - ئىپلاس.

جەمئۇ بولۇرلار ساڭا دېۋۇ پەرى،
 جۈملە پەرى لەشكەرىنىڭ جاھىلى.
 گاھ قىلىچ بىرلە سۇلۇرلار ① ئانى،
 گاھ بىچاق بىرلە ئۇرۇرلار ئانى.
 قان ئىچەر ئول مەردەك ② ئوشال غۇسسەدىن ③،
 ھېچ كىشىگە دېمەس ئول قىسسەدىن.
 سەن كەبى رەسۋانى فۇقۇر ④ ئۆگرەنىپ،
 قالدى بۇ ئوت ئىچرە مۇدام ئۆرتەنىپ.

كۈنگۈرە ئۆزىنى تەئرىق، تەنبۈرەنى
 تەئرىق قىلغانى

بوساغادىن كۈنگۈرە قوپتى رەۋان،
 دېدى: مەنەم فىتنەئى ئاخىر زەمان.
 ساز ئىچىدە فىتنەئى ئەييارە مەن،
 جۈملەدىن ئازادەۋۇ يەكتارە ⑤ مەن.
 ھەر نېچەكىم ناقىسۇ ⑥ خۇدرايە ⑦ مەن،
 تەنبۈرەتەكلەر بىلە ھەمپايە مەن.
 تەنبۈرە كۆپ سۆزلەمەسۈن، ئەز گەزاق،
 ھەددىدىن ئارتۇق ئاڭغا تەگمەس بۇ لاق.

تەنبۈرە تەئرىق بىلەن جەۋاب ئايغانى

تەنبۈرە دېدى: ھەلە، ئەي كۈنگۈرە،
 ئانچە ئاساي مەن سېنىكىم ئىڭرە.
 باشىڭ، ئاياغىڭ سېنىڭ ئىككى كەدۇ ⑧،
 سەن كەبى رەسۋا ماڭا بولغاي ئەدۇ ⑨.
 سەن فەلەكىينى قىلاين ناپەدىد ⑩،
 جۈملەئى شەيخىڭنى قىلىپ مەن مۇرىد.
 بارچەسىنى تەئىنە بىلەن ئۆلدۈرۈپ،
 ساڭا يېتىشتىم بارىنى كۆيدۈرۈپ.

كىتاب خاتىمەسى

ئاقبەتۈل قىسسە ئوشال جەمئى ساز،
 دېدى: «ياماندىن قىلالى ئىھتىراز ⑪».
 بارچەسى غەيرەت ئوتى بىرلە كۆيۈپ،
 بەھسۇ مەقاماتتا جاندىن تويۇپ.
 ئۇشبۇ مەھال ⑫ ئۈزرە فىغان تۈزدىلەر،
 مۇستقىننىڭ مەجلىسىنى بۈزدىلەر ⑬.
 چىقىدى بەيەك ناگەھ ئارادىن فىغان،
 پىرى خەرابات ئۇياندى ⑭ رەۋان.

دېدىكى: ھەي - ھەي، بۇ نېدۇر ماۋۇمەن،
 كەلدى مەگەر مۇھتەسسىبى خۇم شىكەن ⑮.

ئانىڭ ئۈچۈنمۇ قىلادۇرسىز فىغان،
 باردى مېنىڭ زەھەرەمۇ ⑯ كۆچتى جەھان.
 بارچە قۇلاغىن تۇتۇبان زار - زار،
 دېدىلەر: ئەي سەرۋەرەمىز ⑰ پىرى كار ⑱؛
 دەۋلەتۈ نۇسرەت بىلە بولغىل زىياد،
 تەنبۈرەنىڭ دەستىدىن، ئەي پىر، داد.
 ئۇشبۇ كېچە تەنبۈرە باغلاپ خىيال،
 بارچەمىزە بەردى بەسى ⑲ ئىنقىئال ⑳.
 تەنبۈرەتەكنىڭ سۆزى ئۇستادى كار،
 بىزگە ئۆلۈمدۈر داغى بەس نەنگۈ ئار ㉑.
 تەنبۈرە ھەم ھازىر ئېدى ئول زەمان،
 يەتتىيۇ فىلھال ㉒ يۈكۈندى رەۋان.
 دېدى: ئەيا، مۇرشىدىمىز پىرى راھ،
 بىر مەنى بىچارەدە يوقتۇر گۇناھ.
 ئۇشبۇ جەمائەت بارى كاۋاك بىز،
 مەئنىسى يوق باتىلۇ بىباك بىز.
 بارچە بولۇپ مېنى قىلۇرغا ئىزا،
 كۆركى نېچۈك تاپتىلار ئاخىر جەزا.
 پىر بىلىپ كەيفىيەتى ھالنى،
 دېدى: قويۇڭ بىھۇدە ئەفئالنى ㉓.
 پىر دېدى: تەنبۈرەغە: گۇش ㉔ تۇت،

① سۇلۇرلار - تىتىشىدۇ، بۇزىشىدۇ؛ ئازابلايدۇ؛ ② مەردەك - پەسكەش؛ ئەقىلسىز؛ ③ غۇسسە - غەم، قايغۇ؛ ④ فۇقۇر - كەمبەغەللىر، يوق-
 سۇللار؛ ⑤ يەكتارە - بىر تارىلىق؛ ⑥ ناقىس - نۇقسانلىق، كەمتۈك؛ ⑦ خۇدرايە - باشباشتاق، جاھىل؛ ⑧ كەدۇ - قاپاق؛ ⑨ ئەدۇ - دۈشمەن، رە-
 قىب؛ ⑩ ناپەدىد - كۆرۈنمەيدىغان، كۆرۈنمەس؛ ⑪ ئىھتىراز - ئىھتىيات قىلىش، ساقلىنىش؛ ⑫ مەھال - مۇمكىن بولمايدىغان ئىش؛ تېتىقىمىز گەپ -
 سۆز؛ ⑬ بۇ سۆز قول يازمىدا «تۈزدىلەر» دەپ يېزىلغان. مەزمۇن ۋە قاپىيە ئىتتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى؛ ⑭ ئۇياندى - ئويغاندى؛ ⑮ مۇھتەسسىبى
 خۇم شىكەن - مەي ئىدىشلىرىنى چاققۇچى، مەي ئىچكەنلەرنى نازارەت قىلغۇچى؛ ⑯ زەھەرە - ئوت؛ غەزەپ؛ ⑰ سەرۋەر - يولباشچى، باشلىق؛ ⑱ پىرى
 كار - ئىشنىڭ پىرى، ئۇستىسى؛ ⑲ بەسى - بەك، غايەت، شۇ قەدەر؛ ⑳ ئىنقىئال - خىجىل بولۇش، ئۇيىلىش؛ ㉑ نەنگۈ ئار - ئار - نومۇس؛ ㉒ فىل-
 ھال - دەرھال، تېزىدىن؛ ㉓ ئەفئال - ئىشلار؛ ㉔ گۇش - قۇلاق.

ئاقبەتتىكى كار ئوشال جەمئىيىتى ساز،
قىلىدىلار ئاھەنگى ياراشماقنى ساز ③.
كەلدى سەفا ④ لەشكەرىيۇ تۈزدى سەف،
قىلدى ئەداۋەت چەرىكىن بەر تەرەف.
سۈبھ سەھەر ئاشتى سەبا يېلىنى،
سۈردى خوتەن خانى ھەبەش ⑤ ئېلىنى.
تەممە

بىر يېرىگە باشقا بىر ئەر قوش تۇت.
كۆڭلىنى ئال بارچەنىڭ، ئەي فەتتەگەر،
چۈن ساڭا يوقتۇر خۇد ئالاردىن گۈزەر.
تەنبۇرە ھەم چۈست ① قوپۇپ ئول زەمان،
تۇتتى قۇلاغىن دەدى: خۇردۇ كەلان ②.
ئەفۇ قىلىڭ ھەر نېچە بىراھ مەن،
بارچەڭزە چاكەرى دەرگاھ مەن.

پايدىلانمىلار:

1. ئېرگەش رۇستەموۋىچ رۇستەموف: «15 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى ئۆزبېك شېئىرىيىتى»، موسكۋا، 1963 - يىلى نەشرى.
2. كەمال ئارسلان: «ئەھمەدىي - مۇنازىرە»، ئىستانبۇل ئۈنۈڧرستېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى «تۈرك تىلى ۋە ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى، 1986 - يىلى نەشرى.
3. ۋاھىد زاھىدوف تەھرىرلىكى ئاستىدا تۈزۈلگەن: «ئۆزبېك ئەدەبىياتى» (تۆت توملۇق)، بىرىنچى توم، تاشكەنت، 1959 - يىلى نەشرى.
4. ئەھمەدىي: «سازلار مۇنازىرىسى» (تۈرسۇن ھامىت تەييارلىغان)، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1982 - يىللىق 1 - سان.
5. مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۈلۈزادە: «چاغاتاي ئەدەبىياتى» (تۈركچىدىن تۈرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى تەرجىمىسى)، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2001 - يىللىق 3 - سان.
6. كەمال ئارسلان: «چاغاتاي شېئىرى»، «تۈرك تىلى» مەجمۇئەسى، 1986 - يىلى 7 - 8 - ئايلىق قوش سان.
7. زۇھەل ئۆلمەز: «چاغاتاي ئەدەبىياتى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى توغرىسىدا تەتقىقاتلار»، «تۈركىيە تەتقىقاتلىرى (ئەدەبىيات)» ژۇرنىلى، 2007 - يىللىق 9 - سان.
8. مۇستافا جانپولات: «چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتى»، «تۈركلەر ئېنىسكىلوپېدىيەسى»، ئەنقەرە، 2002 - يىللىق 8 - سان.
9. مۇستافا ئارغۇنشاھ: «چاغاتاي تۈركچىسى»، ئىستانبۇل، 2013 - يىلى نەشرى.
10. ئەرسىن تەرەس: «چاغاتاي تۈركچىسى»، ئىستانبۇل، 2013 - يىلى نەشرى.
11. ئى. ئى. فازىلوف تەھرىرلىكى ئاستىدا تۈزۈلگەن: «ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (تۆت توملۇق)، تاشكەنت، 1983 - 1985 - يىللار نەشرى.
12. بېيجىڭ ئۈنۈڧرستېتى شەرق تىللىرى فاكۇلتېتى پارس تىلى ئوقۇتۇش - تەتقىقات ئىشخانىسى تۈزگەن: «پارسچە - خەنزۇچە لۇغەت»، سودا نەشرىياتى، 1981 - يىلى نەشرى.
13. تالىم ئىمانىي ھېراتىي: «بەدايىئۇل لۇغەت» (ئا. ك. بوروۋكوف تەييارلىغان)، موسكۋا، 1961 - يىلى نەشرى.
14. ۋ. م. نادېلىيايېف قاتارلىقلار تەھرىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «قەدىمكى تۈركىي تىل لۇغىتى»، لېنىنگراد، 1969 - يىلى نەشرى.
15. مرسۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنور دىيالېكتى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى نەشرى.
16. سەككاكىي، لۇتفىي، ئاتايى، گەدايى، ھۈسەين بايقارا، بابۇر ۋە شەيبانىي دىۋانلىرىنىڭ ئىندېكسلىرى.

(نەشرگە تەييارلىغۇچىلاردىن ئەرافات ھەسەن مۇسابايېف شىنجاڭ ئۈنۈڧرستېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتىنىڭ ئاس-چىرانتى، مۇھەممەدئەلى ئوبۇلتارى دىلئاپار شىنجاڭ ئۈنۈڧرستېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتىنىڭ ئوقۇغۇچىسى)

① چۈست - چاققان، تېز؛ ② خۇردۇ كەلان - كىچىك - چوڭ؛ ③ ساز - قىلماق؛ ④ سەفا - يورۇقلۇق، روشەنلىك؛ ⑤ ھەبەش - نې-گىر، قارا تەنلىك.

قەدىمكى ئۇيغۇر قىل - يېزىقىدىكى «يىغلاڭغۇ بۇدساتۋانىڭ ھېكايىسى»

نەشرگە تەييارلىغۇچى: رازىيە نۇرى

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: ھازىر پارىژ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىسىدا پاۋىل پېللىئوت دۇنخوئاڭدىن بايقىغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قول يازما ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇ قول يازمىدا بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى ئىككى ئەسەر بار بولۇپ، قول يازمىنىڭ 1 - بېتىدىن 20 - بېتىگىچە «يىغلاڭغۇ بۇدساتۋانىڭ ھېكايىسى» («سادپىرا ئۇرۇدنىتا بۇدساتۋا ۋە دارما ئۇد - گاتا بۇدساتۋانىڭ ھېكايىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بايان قىلىنغان.

ھېكايە 156 مىسرا، 181 كۈپلەشلىق باش قاپىيەدە يېزىلغان شېئىرىي ئەسەر بولۇپ، ئەسەردە سادپىرا ئۇرۇدنىتا (ئۇيغۇرچە مەنىسى داۋاملىق يىغلايدىغان بۇدساتۋا) نىڭ بىلگە بىلىگ پارامت نوم سۇدۇر (پىراجنىيا پارامتا سۇترا) نى ئىزدەش سەپىرى ۋە دارما ئۇدگاتى بۇدساتۋا (نوم سۆزلىگۈچى بۇدساتۋا) دىن بۇ نومنى ئاڭلىغانلىق جەريانى بايان قىلىنغان. ئەسەرنىڭ تىلى ناھايىتى گۈزەل، تەسۋىرلەر ئىنتايىن جانلىق، ئەدەبىي قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى.

تېكىستتە بىلگە بىلىگ پارامت، پىراتىيا پارامت، پىراتىيا پارامت سۇدۇر، تاپپازاكى («大般若经» نىڭ خەنزۇ - چىدىن كىرگەن ئاھاڭ تەرجىمىسى) قاتارلىق شەكىللەردە ئۇچرايدىغان بۇ ئاتالغۇ بۇددا دىنىدىكى مۇھىم بىر نوم «ما - خا پىراجنىيا پارامتا» نىڭ ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى. پىراتىيا «ئەقىل - پاراسەت» دېگەن مەنىدە (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بىلگە بىلىگ دېيىلىدۇ)، پارامت «قۇتۇلۇش، قارشى قىرغاققا ئۆتۈش» مەنىسىدە بولۇپ، پىراتىيا پارامت «ئەقىل - پاراسەت ئارقىلىق قۇتۇلۇش، ئەقىل - پاراسەت بىلەن قارشى قىرغاققا ئۆتۈش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. پىراتىيا پارا - مىت سۇترا ماخايانا مەزھىپىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى ۋە مۇھىم كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ بىرى.

بۇ نومنىڭ خەنزۇ تىلىدا كۈمراجىۋا، شۈەنزىڭ قاتارلىق داڭلىق راھىبلار تەرجىمە قىلغان نۇسخىلىرى بار. گەر - چە بۇ نومنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ تولۇق نۇسخىسى ھازىرغىچە بايقالمىغان بولسىمۇ، تۈركولوگىلار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ نوم خېلى كۆپ تەرجىمە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلماقتا.

قول يازمىدا بۇ ئەسەرنىڭ يازغۇچىسى، مەتىنى كۆچۈرگۈچى ھەمدە كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى بېرىلمىگەن. پەقەت 81 - ياپراقنىڭ ئولڭ تەرىپىدە ئانچە ئېنىق بولمىغان «ئەجدىھا يىلىنىڭ 1 - يىلى» دېگەن ۋاقىت يېزىلغان. لېكىن ئەسەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى، خەت شەكلى، كىرمە سۆزلەرنىڭ تەۋەلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئەسەرنى يۈەن دەۋرىدىن سەل بۇرۇنقى دەۋرگە تەۋە، دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن.

بۇ ئەسەرنى ئەڭ دەسلەپتە تۈركىيەلىك تۈركولوگ شىناسى تېكىن «يۈەن دەۋرىدىكى ئىككى بۇددا دىنى مەزمۇنى - دىكى ئەسەر» (1980) دېگەن كىتابىدا يېشىپ ئوقۇپ رەتلەپ نەشر قىلغان. لېكىن شىناسى تېكىن ئۆزىنىڭ باشقا تەتقىقاتلىرىدەك تىرانلىتىراتسىيون (بىر يېزىق بەلگىلىرىنى يەنە بىر يېزىق بەلگىلىرىگە ئايلاندۇرۇش) ئۇسۇلىنى قوللانغان بولۇپ، مەتىننى تىرانسكرىپسىيە قىلمىغان ھەمدە يەشمىسىدە خېلى كۆپ خاتالىقلار كۆرۈلگەن. مەن دوک - تورلۇق ماقالىمدا بۇ ئەسەر ئۈستىدە فىلولوگىيەلىك تەتقىقات ئېلىپ باردىم ھەمدە تەرجىمە قىلىپ يېشىپ چىقتىم.

تۆۋەندىكىسى ئەسەرنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسىدىن ئىبارەت. ئىزاھ: تىرانسكرىپسىيەدىكى گىرىكچە سانلار كۆپلىتىش رەت تەرتىپىنى، مىسرا ئالدىدىكى بىرىنچى سان ئومۇمىي مەنىدىكى قۇر سانىنى، كەينىدىكى سان بولسا شۇ بەتتىكى قۇر سانىنى كۆرسىتىدۇ. [] مەنىدە ئۆچۈپ كەتكەن مەزمۇنى، () قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى بويىچە يېزىلغان لېكىن قوشۇلۇشقا تېگىشلىك سوزۇق تاۋۇشلارنى، ، — كۆچۈرگۈچى خاتالىشىپ تاشلاپ قويغان، تىرانسكرىپسىيە قىلغاندا كونتېكىستتىكى مەزمۇنلار بويىچە قوشۇلغان مەزمۇنى كۆرسىتىدۇ. ئاستىغا سىزىلغان سۆزلەر بولسا ئەسلى مەنىدە خەنزۇچە يېزىق بويىچە يېزىلغان سۆزلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەۋردىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەردە d/t , z/s ئالماشتۇرۇلۇپ يېزىلىدىغان ئەھۋاللار كۆرىلىدۇ، بۇ خىل ھەرپلەر ئاستىغا بىر چېكىت قويۇپ ئىپادىلەندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسى:

بىرىنچى ياپراق

1

1. [ant]ja ötrü atı kötrülmiş t(ä)ŋri t(ä)ŋrisi burhan
2. alqu bodisatvlarnıñ bodisatv[lar] yoriqında yoriyur ärkän
3. ariş ariğ bo piratya p(a)ramit nom ärdini üçün
alp qılışğ çatıklarığ işlämişin nomlamaq üzä

- 1) ئاندىن كېيىن، بۇددا^① تەڭرى تەڭرىسى بۇرخان^②،
- 2) بارچە بۇدساتۋالارنىڭ بۇدساتۋالار ئىشىنى ئىشلەۋاتقان ۋاقتىدا،
- 3) بۇ ساپ ۋە پاك پىراتىيا پىرامىت نوم گوھىرى ئۈچۈن
- 4) تەستە قىلغىلى بولىدىغان جاتاكا^③ لارنى ئىشلىگەنلىكىنى سۆزلەۋاتتى.

2

4. alqu kiçig [k]ölüngütäkilärniñ köñüllärin uluğ kölüngükä eltgäli üçün,
5. arqa qamağ säkiz bölük terin quvraq arasında
6. ayağqa tägimlig subuți arhantığ oqıyu yarlıqap
antağ tep inçä yarlıqadı:

- ئۇ بارلىق ھىنايانا مەزھىپىدىكىلەرنىڭ كۆڭلىنى ماخايانا مەزھىپىگە ئۆزگەرتىش ئۈچۈن،
- 5) بارلىق سەككىز بۆلەك جامائەت^④ ئارىسىدىن
- 6) ھۆرمەتكە سازاۋەر سۇبۇتى ئارخانت^⑤نى چاقىرىپ، مۇنداق دېدى:

3

“ay subuți-ya! kim qayu bodisatvlar

7. alp bulğuluq burhan qutı üçün bilgä bilig p(a)ramitta yoriğali küsäsärlär
8. ašnu üdki sadapira urudita bodisatv täg

ayančaŋ köŋülin yanmaqsızın qatıǵlanmış kǎrgäk” tep.

9. anta ötrü subuți arhant oronıñdin turup, karažasın uzq(i)ya eținip

10. ayasın qavşurup burhanqa yükünüp inča tep ötüñdi:

“atı kötrülmiş qaŋim nomlayu y(a)rliqazun

11. sadapira urudita bodisatvniŋ qatıǵlanmaq işin küdügin, turur oronin.

ođğuraq küsâyür sävâr tapla - 12. yur äšidigsâyür biz”tep.

— ھەي سۈبۈتى، قانداقلا بۇدساتۋالار بولسۇن،

(7) تەستە ئېرىشكىلى بولمىدىغان بۇرخان قوتى ئۈچۈن بىلگە بىلىگ پارامىتتا تىرىشىشنى خالىسا،

(8) ئىلگىرىكى ۋاقىتتىكى ساداپىرا ئۈرۈدىتا بۇدساتۋادەك ئىززەتلىك، كۆڭلى بىلەن يانماستىن تىرىشىشى كېرەك —، دەيدى.

(9) شۇ ۋاقىتتا، سۈبۈتى ئارخانت ئورنىدىن تۇرۇپ، كاساياسىنى چىرايلىق تۈزەشتۈرۈپ،

(10) ئالىقىنىنى جۈپلەپ، بۇرخانغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ مۇنداق دەيدى:

— ھۆرمەتلىك ئۇستاز، سۆزلەپ بەرگەن بولسىلا!

(11 - 12) ساداپىرا ئۈرۈدىتا بۇدساتۋانىڭ تىرىشقان ئىشلىرىنى، تۇرىدىغان ئورنىنى ئاڭلاشنى ناھا-

يىتىمۇ خالايمىز، — دەيدى.

4

13. atı kötrülmiş yarliqadi: “subuți-ya! ol sadapira u<ru>dita bodisatv ärsär

amtı m(a)ha mehasuvare atl(i)ğ burhan uluşıñda äsän ärür.

14. anta turup bişrunur arığ yoriqığ.

15. ančulayu oq qatıǵlanur bilgä bilig p(a)ramitta.” tep.

(13) ھۆرمەتلىك ئۇستاز سۆزلىدى:

— ھەي، سۈبۈتى، ساداپىرا ئۈرۈدىتا بۇدساتۋا ھازىر ماخا مېخاسۇۋارە دېگەن بۇرخان ئېلىدە ئامان تۇرىۋاتىدۇ.

(14) ئۇ، ئۇ يەردە تۇرۇپ بىراھماندا يۈرۈپ

(15) بىلگە بىلىگ پارامىتتا تىرىشىۋاتىدۇ، — دەيدى.

5

(16) ساداپىرا ئۈرۈدىتا بۇدساتۋا بۇرۇن بىلگە بىلىگ سۇدۇر⁶نى ئىزلىگەن ۋاقىتتا

ئۆزىنىڭ جېنى، تېنى ۋە مال - مۈلكىگە ئازراقمۇ ئىچ ئاغرىتمايتتى.

16. sadapira urudita bodisatv önrä bilgä bilig p(a)ramit suduruğ tilämiş üdtä

ئىككىنچى ياپراق

saranlanmaz äsirkämaz ärti ätözin isig özin ädin tavarin,

17. sanğarmaz ärti aŋ kü bulunč alinč ağır ayağığ.

18. sačoqsuz könjülin bilgä bilig p(a)ramitig oq tiläyür ärti.

19. ančulayu qatiglanu yoriyur ärkän kök qaliqta ün äšidilti:

(17) شۆھرەت، نەپ، ئىززەت – ھۆرمەتكە ئېرىشىش دېگەنلەرنى ئويلاپمۇ قويمىتتى.
(18-19) پۈتۈن قەلبىدىن پەقەت بىلگە بىلىگ پارامىتىغا ئېرىشىشنىلا ئويلايتتى. شۇنداق تىرىشىۋات-
قاندا ئاسماندىن مۇنداق ئاۋاز ئاڭلاندى:

6

20. “ay tözünlär oğli-ya! sän t(ä)rk tavraq öndün yīnaq yoriğil! bulğay sän

bilgä bilig paramitig.

21. anī tiläyü barmiš üdtä qorqmağil tumliğqa quyaşqa; ömägil

udiğunjin aš yegünjin.

22. ariği törtin yīnaq qaymağil, iryapatinjin ičginmağil, könjülüñin täprätmägil.

(20) — ھەي ئېسىل ئوغلان، سەن دەرھال شەرققە قاراپ ماڭ، بىلگ بىلىگ پارامىتىغا
ئېرىشىسەن،

(21) ئۇنى ئىزدەپ ماڭغاندا ئىسسىق – سوغۇقتىن قورقما، ئۇيقۇ ۋە يېمەكلىكنى ئويلىما،

(22) باشقا تەرەپلەرگە قېيىپ كەتمە، سۆلتىڭنى يوقاتما، كۆڭلۈڭدە تەۋرىنىش بولمىسۇن!

7

23. alqu nomlarda täprämäk qamšamaq bolsar, burhan nomında ornanip

turu umaz;

24. apam burhan nomında ornanip turmasar, bilgä bilig p(a)ramitig

— bütürü umaz;

25. anī bütürü umasar burhan qutın ymä bulmaz.

anin bo ögrätigčä qilmişin kargäk.” tep.

(23) بارلىق نوملاردا ⑦ تەۋرىنىش بولسا بۇرخان نومىنى ئورناتقىلى بولمايدۇ.

(24) ئەگەر بۇرخان نومىنى ئورناتقىلى بولمىسا، بىلگە بىلىگ پارامىتىنى پۈتكۈزگىلى بولمايدۇ.

(25) ئۇنى پۈتكۈزگىلى بولمىسا، بۇرخان قۇتى ⑧ غا ئېرىشكىلى بولمايدۇ. شۇڭا، مېنىڭ ئۆگەتكىنىم.

چە قىلىشىڭ كېرەك، — دېدى.

8

26. anī äšidip bodisatv ögirü sävinü ayasın qavšurup

27. ayančan könjülin kök qaliqtaqi ün<kä> kikinč berü sözlädi:

“anoq ärür m(ä)n bilgä bilig p(a)ramitig bütürgäli.

28. arīī ägsüksüz siziñ sözlämišiniñtäkičä qılayın.” tep.

ol üdün kök qalīq- 29. ta yänä ök inčä tep ün äšidilti:

“ädgü ädgü tözünlär oğlı-ya! bilgä bilig 30. 14p(a)ramitiğ bütürgäli küsäsär sän, ärtiñü täriñ mahayan nomlarda kertgünč taplağın örit! 31. 15 ayiğ öglitin öñi üdrül, ädgü öglilärkä yaqın barip sımtağsız- 32. <in> qatıglansar sän, ança tärk tavraq bütürgäysän bilgä bilig p(a)ramitiğ.

(26) بۇنى ئاڭلاپ بۇدساتۇا ناھايىتى خۇشال بولۇپ، سۆيۈنۈپ ئالقانلىرىنى قوۋۇشتۇرۇپ،

(27) ئىززەتلىك كۆڭلى بىلەن ئاسماندىكى ئاۋازغا مۇنداق جاۋاب قايتۇردى:

— بىلگە بىلىگە پارامىتىنى پۈتكۈزۈشكە تەييارمەن،

(28) چوقۇم سىزنىڭ سۆزلىگەنلىرىڭىزنى قالدۇرماي ئورۇنلايمەن، — دېدى.

(29) شۇ ۋاقىتتا ئاسماندىن يەنە مۇنداق ئاۋاز ئاڭلاندى:

(30) — ئېسىل ئوغلان، بىلگە بىلىگە پارامىتىنى پۈتكۈزۈشنى ئويلىساڭ، ناھايىتى چوڭقۇر ماخايان

⑨ نوملارغا ئىشەنچ تۇرغۇز،

(31) يامان نىيەتلىكلەردىن يىراق تۇر، ياخشى نىيەتلىكلەرگە يېقىن تۇرۇپ ئەستايىدىل

(32) تىرىشساڭ، بىلگە بىلىگە پارامىتىنى ناھايىتى

تېز پۈتكۈزگەيسەن!

9

33. tözünlär oğlı-ya! qayuta bo nomuğ äšidgäli bolsar sän,

(33) ئېسىل ئوغلان، بۇ نومىنى ئاڭلىغان ۋاقىتتا ئۇ نومىچى ئۇستازنى قائىدە بويىچە ھۆرمەتلەپ،

ئۈچىنچى ياپراق

34. töröčä yañça ayap ol nomčī [bahšīnī]

“tüzkarinčsiz burhan bahšim oq ol” tep saqinğil, utli bilgil;

35. tüzü köni tuymaq[iğ t]ärk tavraq bulğaysän.” tep.

(34) ئۇنى مېنىڭ تەڭداشسىز ئۇستازىم دەپ ئويلىغىن، ياخشىلىقىغا جاۋاب قايتۇر،

(35) شۇنداق قىلساڭلا ھەقىقىي تۇيغۇ^⑩غا دەرھال ئېرىشكەيسەن!

10

“ay yänä ymä tözünlär oğlı-ya,

36. arīš arīğ bilgä bilig p(a)ramitiğ nomlağučī bahšīnqa

ağir ayağ tapığ uduğ qılmış üdtä

37. alqunī bildäči bolğu üçün tapinğil,

aṭ kü bulunč alinčīğ küsäyü edärü

38. ayiğ š(i)mnunun tuzaqıña ilinmägil.

36) ھەي يەنە ئېسىل ئوغلان،
بۇ ساپ ۋە پاك بىلگە بىلگە پارامىتىنى ئۆگەتكۈچى ئۇستازغا ھۆرمەت قىلىپ تېۋىنغان
ۋاقتىڭدا،

37) ھەممىنى بىلگۈچى¹¹ بولۇش ئۈچۈن چوقۇنغىن، نام - شۆھرەت تەمە قىلىپ، پايدىغا ئەگىشىپ

38) يامان شىمنۇ¹² نىڭ تۈزىقىغا چۈشمىگىن!

11

üküş tälīm yavlaq š(i)mnular

39. ünüšlük' nomuğ nomlağučı nomçı bahşilarqa

40. öñtä ulaṭı beş törlüg kūsänçiglär üzä tapinip

ögin sačip tidiğ qilğali qatığlanur.

نۇرغۇنلىغان يامان شىمنۇلار
39) نوم سۆزلىگۈچى ئۇستازلارغا
40) ئۆڭك¹³ قاتارلىق بەش تۈرلۈك ئارزۇلار¹⁴ بىلەن تېۋىنىپ، يامان نىيەتلىرىنى تارقىتىپ توسقۇن-
لۇق قىلغىلى تىرىشىدۇ.

12

41. aḍqağ saqinčtin ketmiş ol nomçı bahşilar

42. ayiğ saqinçliğlarig yavalturup ädgü yiltizim üklitmiş üçün täginsärlär ymä
ariṭi ilinmäzlär yapşinmazlar.

43. anı täg işlärkä yoluqsar sän ilinmägil, kirlig saqinçig ymä turğurmağil.

41) مەپتۇنلۇق ئويىدىن يىراق ئۇ ئۇستازلار
42) يامان نىيەتلىكلەرنى ئەل قىلىپ ياخشى يىلتىزلارنى¹⁵ كۆپەيتكەنلىكى ئۈچۈن (گەرچە بۇ
تۇزاقلارغا تەگسىمۇ)، زادى ئىلىنمايدۇ ھەم يېپىشمايدۇ.
43) ئەگەر ئۇنداق ئىشلارغا يولۇقساڭ، (سەنمۇ) ئىلىنمىگىن، كىرلىك كۆڭۈل تۇرغۇزمىغىن!

13

44. aḍirtlayu qolulağil alqu nomlarniñ yoq quruğ bolğuluqsuzin,

45. ançulayu oq tīnl(i)ğ yaşağlarniñ yelvi kömān tül tägin.

46. alqu nomlarig munı täg qolulasar sän, čin kertü nomçı bahşıqa

edärmiş bolup

ariṭi tidiğsizin bilgä bilig p(a)ramitiğ bütürgäy sän.” tep.

44) سەن ھەممە نوملارنىڭ قۇرۇق بولىدىغانلىقىنى ھەمدە ئاپىرىدە بولمىغانلىقىنى،
45) يەنە ھەممە جانلىقلارنىڭ خۇددى ھەسەن - ھۈسەنگە، چۈشكە ئوخشايدىغانلىقىنى چوقۇم ئايرىپ
ياخشى چۈشەن.

46) ئەگەر ھەممە نوملارنى مۇشۇنداق چۈشەنسەڭ چىن ئىخلاسلىق ئۇستازغا ئەگىشىپ بىلگە بىلىگ پارامىتىنى توسالغۇسىز پۈتكۈزەلەيسەن، — دەدى.

14

47. anča sözlöp kök qalıqtaqı ün äšidilmäz boldi.

48. anı äšidip sađapira urudita bodisatv taqı artoqraq ögirü sävinü

arıti tidiğsizin öñdün yınjaq yoriyu başladı.

49. anča(ı)ya yoriyu surt oq inča tep saqinti:

47) شۇنداق سۆزلەرنى سۆزلەپ ئاسماندىكى ئاۋاز ئاڭلانماس بولدى.

48) بۇنى ئاڭلاپ ساداپىرا ئورۇدەتتا بۇدساتۋا تېخىمۇ خۇشال بولۇپ سۆيۈنۈپ توختىماستىن شەرق

تەرەپكە قاراپ يۈرۈشكە باشلىدى.

49) بىردەم ماڭغاندىن كېيىن، يەنە دەرھال مۇنداق ئويلىدى:

15

50. “nä tañ-a! m(ä)n nägülük ol kök qalıqtaqı ünkä ayitmadim

50) «نە تاڭا»، مەن نېمىشقا ئاسماندىكى ئاۋازدىن سورىمدىم؟

تۆتىنچى ياپراق

51. amti öñdün yınjaq näčä täñlig yer yorisar tägir qayu suzaqqa kántkä,

anta yänä kimtin äšidür m(ä)n

52. arış arığ bilgä bilig p(a)ramitiğ.”

51) ئەمدى شەرق تەرەپكە قانچىلىك ماڭسام قايسى يېزا، شەھەرگە يېتىپ بارارمەن، يەنە كىمدىن

ئاڭلىغايەن

52) ساپ ۋە پاك بىلگە بىلىگ پارامىتىنى؟

16

53. anča saqinu tükätip bodisatv turmiš yerintin täprämätin

ayı qoduru ämgänip yiğlayu siğtayu yänä inča tep saqinti:

54. “ančaqa tägi bo oronumtin täprämägäy m(ä)n

55. ađirtl(i)ğ bilmäginčä barguluq elniñ iraqin yaqinın, nomči bahşiniñ

atın bağın.” tep.

inča qaltı

53) بۇنى ئويلىغاندىن كېيىن، بۇدساتۋا تۇرغان يېرىدىن تەۋرىمەستىن،

قاتتىق ھەسرەتلىنىپ يىغلاپ:

54 — 55) «بارىدىغان ئەلنىڭ يىراق — يېقىنلىقىنى نومچى ئۇستازنىڭ ئىسىم — فامىلىسىنى بىل-

مىگۈچە بۇ يەردىن زادى تەۋرىمەيمەن» دەپ ئويلىدى.

56. ädgü ögli köñüllüg anasınñ bir y(a)ñuz

57. ärtinü toqiliğ körklä tetik bilgä oğulq(i)y(a)sı inçip surt oq ölsär,

ädgärmätin adın öñi iş küdüg sav saqınçlarıg

58. äñäyü ol oğulın oq saqınur ärsär,

(56) ياخشى نىيەتلىك بىر ئانىنىڭ ناھايىتى چىرايلىق تېتىك، بىلىملىك بىرلا ئوغلى بولۇپ، بۇ ئوغلى تۇيۇقسىز ئۆلۈپ قالسا،

(57) باشقا ھېچ نەرسىنى، ھېچقانداق سۆزنى خالىماي، باشقا ھېچقانداق خىيال قىلماي، ھېچ ئىشقا قولى بارماي،

(58) پەقەت شۇ ئوغللىنىلا ئويلىغاندەك،

59. ançulayu oq sadapira urudita bodisatv öñi savıg saqınmaz ärti.

60. "amtiqi ünkä nägülük ayitmatim barguluq yerniñ iraqin yaqinın,

azu kimtin bo mahayan nomug äşidgümin" tep.

61. anı oq saqinip yiğlayu siğtayu turur ärkän

(59) ساداپىرا ئۈرۈدەتتا بۇدساتۋامۇ باشقا سۆز ئويلىمايتتى.

(60) بارىدىغان يەرنىڭ يىراق - يېقىنلىقىنى ھېلىقى ئاۋازدىن نېمىشقا سورىمىغاندىمەن؟

ئەمدى بۇ ئۇلۇغ نوم توغرىسىدا كىمدىنمۇ ئاڭلارمەن؟

(61) (ئۇ) شۇلارنى ئويلاپ ھەسرەتلىنىپ يىغلاپ تۇرغاندا،

bäliñ-täg kök qaliq yüzindä

62. bälgürtmä burhan közünüp

bäk qatığta turmiş ol bodisatviğ ögä küläyü

63. bäkiz bälgülüg savin inçä tep yarliqadi:

كۆك ئاسمان يۈزىدە

(62) بىر بەلگۈرتمە بۇرخان ⑦ كۆرۈنۈپ

بەك قىسنىچىلىقتا تۇرغان ئول بۇدساتۋانى مەدھىيەلەپ ماختاپ،

(63) ناھايىتى ئېنىق سۆز بىلەن مۇنداق دەيدى:

"ädgü ädgü tözünlär oğuli-ya!

64. ärtmiş üdki bodisatvlar bilgä bilig p(a)ramitta qatığlanur ärkän

65. ätözintä, isig özintä qayvisiz bolup

ärtingü tişimligin qatıǵlanurlar ärti sini täg ök.

ئېسىل، ئېسىل ئوغلان!

64) بۇرۇنقى ۋاقىتتىكى بۇدساتۋالار بىلگە بىلگە پارامىتتا تىرىشقان چاغدا خۇددى سەندەك

65) جېنى ۋە تېنىگە پەرۋا قىلماي،

ناھايىتى جەسۇرلۇق بىلەن تىرىشاتتى..

21

66. [an]in amtī sän, tözünlär oǵulī-a, muntaǵ oq qatıǵlanu nom küsüşin

66) ئەمدى سەن، ئېسىل ئوغلان، مۇشۇنداق نوم ئارزۇسى بىلەن

بەشىنچى ياپراق

67. ariti [tidi]ǵsizın öndün yınacaq beş yüz yoçan yer 68 yorisar sän bir

s(u)gandapur atl(i)ǵ balıq ol.

anın kanti körü qaninçsiz ariti ediz ärip

69. atılları y(a)şoq yeti ärdinilär üzä bütmış ärür.

67) شەرق تەرەپكە ھايالشمای بەش يۈز يوجان¹⁸ يول يۈرسەڭ

68) سۇگانداپۇر ئاتلىق بىر شەھەر بار.

بۇ شەھەرنىڭ سېپىلى كۆز يەتمىگۈدەك ئېگىز بولۇپ،

69) ناھايىتى نۇرلۇق يەتتە گۆھەر بىلەن ياسالغاندۇر.

22

70. anıñ kántiniñ taşında yänä tägirmiläyü

71. alp tap(i)şǵuluq čintamani čudamani bilingam(a)ni br(a)hmamanita

ulañi ärdinilär üzä

72. aralaşturu eñmiş yetirär qat tamlıǵ

añinçıǵ körklä yetirär qat qalıqları isırqalıqları ol.

70) بۇ شەھەرنىڭ تېشىدا يەنە شەھەرنى قورشاپ تۇرغان

71) كەم ئۇچرايدىغان چىنتامانى، چۇدامانى، بىلىنگامانى، بىراخامانى¹⁹ قاتارلىق گۆھەرلەر

72) قۇيۇلۇپ ياسالغان يەتتە قات تام،

تەسۋىرلىگۈسىز گۈزەل يەتتە قات ئوردا بولۇپ،

23

73. yeg üstünki körklä ol qalıqlarıǵ

74. yet<ir>är qat qavzayu turur ärdinilig lanqanları qarimları, k(ä)zigčä

tizigčä tal söğütläri ol.

75. yänšäšü turur ol ärdinilig eṭigläri arasındın

76. yelü kögänkä oqşaṭı äsrinü y(a)ruqlar ünüp tolپ yertinčüg y(a)ruṭur.

(73) ئەڭ گۈزەل بۇ ئوردىلارنى
(74) گۆھەردىن ياسالغان سالاسۇنلىرى، خەندەكلىرى ۋە رەت - رەت تال سۆڭەتلەر يەتتە قات ئوراپ تۇرىدۇ.

(75) چاقناپ تۇرغان ئول گۆھەرلىك زىننەتلەرنىڭ ئارىسىدىن

(76) ھەسەن - ھۈسەنگە ئوخشاش رەڭمۈرەڭ نۇرلار چېچىلىپ پۈتۈن يەر - زېمىننى يورۇتىدۇ.

24

uluḡ ärdinilig bo balıqnıñ törttin yıṇaq yüzläri

77. on ikirär yočan ülgülüg ärip

78. oronı yeri yap yazı, tüp tüzdam, ap arıḡ, süp süzük ärip

79. uluḡ kiçig bodunı boqunı köp qalın toqılıḡ körklä ärtür. yänä ymä ol

balıqnıñ

ئۇلۇغ گۆھەرلىك بۇ شەھەرنىڭ تۆت تەرەپتىن كۆلىمى

(77) تەخمىنەن ئون ئىككى يوجان،

(78) زېمىننى تۈپتۈز، تەكشى، پاك - پاكىز، سۈپ - سۈزۈك بولۇپ،

(79) ياش - قېرى پۇقرالىرى كۆپ، ئەدەپلىك ۋە گۈزەل. يەنە بۇ شەھەرنىڭ

25

80. kök vayduri kümüş altunta ulaṭı ärdinilär üzä kügürüştürüp eṭmiş

81. küsänçig körklä kön(ü)ndiläri ükäkläri

kün t(ä)ṇri tilgäni uday taḡ töpösindä tuḡmiş täḡ

82. közüḡ saqıyu köñülüg učruldu ru turur.

(80) كۆك ۋايدۇرى، كۈمۈش، ئالتۇن قاتارلىق گۆھەرلەر بىلەن كىرىشتۈرۈپ ياسالغان 18 تەسۋىر - لىگۈسىز گۈزەل مۇنارلىرى بار بولۇپ،

(81) خۇددى كۈن تەڭرى ئۇدای (ۋۈتەيشەن) تېغىدا تۇغۇلغاندەك

(82) كۆزنىڭ يېغىنى يەپ كۆڭۈلنى سەرخۇش قىلىدۇ.

26

83. qaşinçig körklä ol balıqıḡ qavṗayu turur

qamaḡtın sınar yetirär qat ärdinilig qarimlari ol.

(83) بۇ قالتىس گۈزەل شەھەرنى ھەممە تەرەپتىن يەتتە قات گۆھەردە ياسالغان خەندەكلەر ئوراپ تۇرىدۇ.

ئالتىنچى ياپراق

84. qarimlarnıñ içindä yänä äsrinü ärdinilär üzä

85. qavšuru solašip qavišu bütmiš ärdinilig kimeläri ol.

84 - 85) بۇ خەندەكلەرنىڭ ئىچىدە يەنە رەڭمۇرەك گۆھەرلەرنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ ياسالغان گۆ-ھەرلىك كېمىلەر بار.

27

86. tört ärdinin eṭiglig ol kimelärniṭ toḡunlarī

87. tü törlüg uvšaḡ ärdinilär üzä tevaliḡ baktiliḡärür.

tükäl buyanliḡ ol balīqtaḡi tīnl(i)ḡlar

88. tün kün tī tutčī ol kimetä alačularta olorur.

(86) تۆت گۆھەردىن ياسالغان بۇ كېمىلەرنىڭ سايمانلىرىنىڭ

(87) ھەممىسى ھەر تۈرلۈك ئۇششاق گۆھەرلەر بىلەن ئىلاھىي قىياپەتتە ياسالغاندۇر.

ئول شەھەردىكى پۈتۈنلەي ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىدىغان ئىنسانلار

(88) تۈن - كۈن شۇ كېمىلەردە، كېمە ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ.

28

qaliṅulayu üšüşü,

qaḡgurušu külüşü,

qaqitišu itišü,

89. qavišišu yiḡilišu

(ئۇلار) گاھىدا لەيلىشىپ، گاھىدا ئۇششۇپ،

گاھىدا قايغۇرۇپ، گاھىدا كۈلۈشۈپ،

گاھىدا ئۇرۇشۇپ ئىتتىرىشىپ،

(89) گاھىدا يىغىلىپ قۇچاقلىشىدۇ.

29

süčig čivš(a)ḡun ičgölärig

90. süzüp särmäp qudturup

sükräk ilgäysök urīlar qizlarīḡ

sürügin toyin böditip

91. altin yalṅuq yertinčüsindä ärsär ymä üstünki t(ä)ṅrilärtä aḡirtsiz

māṅiläyürlär. ol uluḡ

92. balīqnīṅ tašında yänä beš yüz uluḡ yemišliklär ol.

چۈچۈك ئىچىملىكلەرنى

(90) سۈزۈپ قەدەھلەرگە قۇيۇپ،

تېتىك ۋە جانلىق يىگىت - قىزلارنى

توپ - توپى بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشۈرۈپ،

(91) گەرچە ئاستىدا ئىنسانىي دۇنيادا بولسىمۇ، خۇددى ئۈستىدىكى تەڭرىلەردىن پەرقسىز لەززەت سۈرىدۇ.

(92) بۇ چوڭ شەھەرنىڭ تېشىدا بەش يۈز چوڭ مېۋىلىك باغ بار بولۇپ،

30

93. yänä alimlata ulatī söḡütlärniṅ tüšlari köligälari üzä

94. yapa oronlarī sāviglig ārip

yañi kālmiš qušq(i)yalarñiñ ätiqlāri üzä

95. yaqīp üngülüksüz tiriglig ārūr.

93) يەنە (بۇ باغلار) ئالما قاتارلىق دەرەخلەرنىڭ مېۋىلىرى، سايلىرى بىلەن
94) ھەممە جايللىرى ناھايىتى سۆيۈملۈكتۇر.
يېڭى كەلگەن قۇشلارنىڭ سايىرىغان ئاۋازى بىلەن
95) ئادەمگە يېقىپ ناھايىتى جانلىقتۇر.

31

yänä ymä ol yemišliklārdä

96. yaraši körklä yullarī ārip

yağ täg sūt täg suvlarī ol.

97. yarīlu açīlmīš lenhwa čäčäklāri ārip

yaltrīyu turur öñlarī ol.

ol yullarñiñ ičin- 98. [tä] yänä

بۇ مېۋىلىك باغلاردا
96) ناھايىتى ياراشقان گۈزەل ئېرىقلار بار،
(ئۇنىڭدا) ياغدەك، سۈتتەك سۇلار ئېقىپ تۇرىدۇ.
97) بۇ سۇلاردا يېرىلىپ ئېچىلغان نېلۈپەر گۈللىرى بار بولۇپ،
رەڭلىرى چاقناپ تۇرىدۇ.
98) ئېرىقلارنىڭ ئىچىدە يەنە

32

ödräk anjīt kāklik

öpüp qušgač čilīq

ئۆردەك، ھاڭگىرت، كەكلىك،
ھۆپۈپ، قۇشقاچ، چۈللۈك،

33

99. kalav(i)nk čivačivak [y]uy quš

kapinč(a)l lägläk qaz quš

99) تورغاي، قىرغاۋۇل، توز،
ئورمان چىلى، لەيلەك، غاز،

34

köküš kākük tuḡi

100. kökürčgän turya [quš]ta ulatī

tü törlüg tümän baḡliḡ

tüšrüg äsrinü yüglüg qanat

101. ların yazīp čalqinlarin čapa

كۆكۈچ كاككۈك، تۈتى،
100) كەپتەر، تۇرنا قاتارلىق
101) تۈرلۈك - تۈمەن خىل قۇشلار
رەڭمۈرەڭ پەي قاناتلىرىنى يېيىپ،

يەتتىنچى ياپراق

102. qomïyu qopa qudruqlarïn tikä (102) قۇيرۇقلىرىنى تىكلەپ، پەيلىرىنى تاراپ،

103) تۆمشۇقلىرى بىلەن ئۆزىنى ياساپ

103. körünlärin qayniqlarïn eținü

35

öñdün kedin baqïnu ئالدى - كەينىگە بېقىشىپ،

öñlärin yüglärin siqanu پەيلىرىنى سىلىشىپ،

104. ögän qïdiğlarïnda qïmrayu (104) دەريا قىرغاقلىرىدا توپلىشىپ

örü uçğali talpiyu قاناتلىرىنى كېرىپ ئېگىز ئۇچماقچى بولۇشىپ،

36

qarišu oynayu بىر - بىرى بىلەن چوقۇشۇپ،

qaçurušu toqïšu ئوينىشىپ، بىر - بىرىنى قوغلىشىپ،

105. qaqïlayu ätinäyü (105) بىر - بىرىگە سۈركىلىشىپ، قاقلىدىشىپ،

qañşïlayu çirïnayu ünäyürlär. چىرقىرىشىپ، ئۈنلۈك ئاۋازدا سايىرىشىدۇ.

37

106. öñisig ädgü ol balïqtaqï tïnl(i)ğlar (106) بۇ شەھەردىكى ئىنسانلار

107. öñrä azunda täriñdä täriñ piratya p(a)ramitqa kertgünüp (107) بۇرۇن ناھايىتى تېرەن، چوڭقۇر بىلگە بىلىگ پارامىتقا ئىشىنىپ، بۇ نومدا يۈرۈشنىڭ

bïşrunmaq yorïmaqniñ ئەڭ ئۈستۈنكى مېۋىسىنىڭ نەتىجىسىدە يەنە شۇنداق تۇغۇلۇپ

üstünki yeg tüşindä antağ tuğup (108) ئۆز ئىستەكلىرى بويىچە مۇشۇنداق كۆڭۈل ئاچىدۇ.

108. öz taplarïnça munï täg mänjiläyürlär.

38

yänä ymä tözünlär oğli-ya ol balïqta

109. bir ediz körklä adroq oronta

yarliqançuçi köñüllüg çarma uđgati bodisatvniñ ordosï qarşisï ol.

110. yapa qamağ ețiğläri ol balïqnïñ birindä miñ tümän ülüş yeg adroq ärip

111. yazisïniñ keñi bir yoçan ol.

— يەنە ھەي ئېسىل ئوغلان، بۇ شەھەردىكى

109) بىر ئېگىز ناھايىتى گۈزەل ئورۇندا

مېھرىبان كۆڭۈللۈك دارما ئۇدگاتى بۇدساتۋانىڭ ئوردىسى بار بولۇپ،

110) بۇ ئوردىنىڭ زىننەتلىنىشى بۇ شەھەرنىڭ باشقا يەرلىرىنىڭكىدىن مىڭ تۈمەن ھەسسە ئارتۇق.

111) (بۇ ئوردىنىڭ) كەڭلىكى بىر يوجاندۇر.

39

tušiṭa bavan ordoqa oqšaṭi ol ordo qaršita

112. tolpuṇu umuḡi darma uḡgati bodisatv

113. tolu tükäl alti tümän säkiz miṇ apsarelar üzä qavzatilu

tutči alqu üdtä beš törlüg küsänčig mänjilärig täginür.

تۇشتا باۋان ⑩ ئوردىسىغا ئوخشايدىغان بۇ ئوردىدا

112) ھەممە ئاۋام ئۈمىد قىلىدىغان دارما ئۇدگاتى بۇدساتۋانى

113) پۈتۈنلەي ئالتە تۈمەن سەككىز مىڭ ھۆر قىزلار بىلەن ئوتتۇرىغا ئېلىپ،

ھەممە ۋاقىتتا بەش تۈرلۈك ئارزۇلار بىلەن توختىماي كۆڭۈل ئاچىدۇ.

40

114. taṇlančig körklä ol balıqtaqi bodun boqunnun

115. darma uḡgati bodisatviḡ körmäklig tapları bolsar

taplarıñča kirip ilinčü mänji täginip bodisatviḡ körürlär,

116. tayšiṇ mahayan nomlarıḡ ymä äšidürlär.

114) ئەگەر ئادەمنى ھەيران قالدۇرغۇدەك بۇ شەھەردىكى كىشىلەردە

115) دارما ئۇدگاتى بۇدساتۋانى كۆرۈش ئىستىكى بولسا،

ئۆزى خالىغىنىچە كىرىپ كۆڭۈل ئېچىپ بۇدساتۋانى كۆرىدۇ،

116) ماخايان نوملارنى ئاڭلايدۇ.

41

darma uḡgati bodisatv

117. tapıḡčıları birlä ilinčü mänji täginü tükätdöktä

taṇda kečä alti üdlärdä

taypažaki suduruḡ nomlayur.

دارما ئۇدگاتى بۇدساتۋا

117) خىزمەتچىلىرى بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ بولغاندا، كۈندۈز ئالتە ئۇلۇش ۋاقىتتا

بىلگە بىلگە سۇدۇرنى سۆزلەيدۇ.

42

118. uluḡ yarlıqančuči <könül>lüg bodisatv pir(a)tya p(a)ramitiḡ

nomlaḡu üdtä

119. ol balıqtaqi urılar qızlar

olorup nom nomlaǵuluq aǵan oronuǵ

- (118) ئۇلۇغ، مېھرىبان كۆڭۈللۈك بۇدساتۋا بىلگە بىلىگ پىراتىيا پارامىتىنى سۆزلىگەن ۋاقتتا،
(119) بۇ شەھەردىكى يىگىتلەر، قىزلار ئولتۇرۇپ نوم سۆزلەيدىغان ئازان²⁰ ئورۇنىنى

سەككىزىنچى ياپراق

120. oqşaŋiñsüz körklä ärdinilär üzä eǵärlär yaraǵurlar.

(120) ئوخشاتقۇسىز گۈزەل گۆھەرلەر بىلەن ياسايدۇ، يورۇتىدۇ.

43

qaşinçig körklä ol oron üzäsindä

121. qarqumi barçinta ulaŋi oron töşäk suq sunçuqlariǵ

122. qat qat yaraşturu tölŋäp töşäp.

qar yinçülüg torlariǵ asarlar salindururlar.

ھەددى - ھېسابسىز گۈزەل ئول ئورۇندا

(121) يىپەك تاۋار كۆرپە تۆشەكلەرنى

(122) قات - قات ياراشتۇرۇپ سېلىپ،

قاشتېشى، مەرۋايىتلىق تورلارنى ئاسىدۇ.

44

123. ikidin başlarında yumşaq böritiglig

işgirti žüngim üzäki yölängülärig ornaŋip

124. inčkä eŋiglig pra kuşatri tuǵ yumzuǵlariǵ

125. eyin käzigčä tuŋa tävinürlär.

(123) ئىككى بېشىغا يۇمشاق

كىمخابتىن تىكىلگەن ياستۇقلارنى ئورنىتىپ،

(124) نەپىس ياسالغان تۇغ - ئەلەم، بايراقلارنى

(125) رەت - رەت تۇتۇپ ئۆتكۈزىدۇ.

45

sansiz saqişsiz säkiz bölük terin quvraǵ

126. saŋiǵsüz ädgü tütsüglärig köyürüp hwa saçip

127. sarvatyan bilgä biligig buldurtaçï mahayan nomuǵ

saçoqsuz köñülin äşidürlär.

سانى ساناقسىز سەككىز بۆلەك جامائەت

126) بىباھا كۈچىلەرنى كۆيدۈرۈپ، گۈللەرنى چېچىپ،

127) ھەممىنى بىلدۈرگۈچى ئۇلۇغ نومنى چىن كۆڭلى بىلەن ئاڭلايدۇ.

46

128. ayağqa tægimlig bodisatv munı tæg tapıg uduğlarıg tægini

ariš ariğ piratya p(a)ramitiğ nomlamış üdtä

129. anta bolur tuşup sözlädäçilär, bitidäçi bitittäçilär,

130. azuča ymä bolur yörüg tözin yinçürüp nomča yoridaçılar.

128) ھۆرمەتكە سازاۋەر بۇدساتۋا مۇشۇنداق ھۆرمەتلىنىپ،

ساپ ۋە پاك پىراتىيا پارامىتىنى سۆزلىگەن ۋاقتتا،

129) (بۇدساتۋانىڭ سۆزلىرىنى) تۇتۇپ سۆزلىگۈچىلەر، يازغۇچىلار، ۋە يازدۇرغۇچىلار

130) ياكى مەنىسى توغرىسىدا ئويلىنىپ مۇشۇ نوم بويىچە يۈرگۈچىلەر بار بولۇر.

47

131. anı tæg qılmaq üzä ol tınılığlarda biriläri

avyavartık oronqa tægirlär,

132. azuča ärsär ymä amarıları

alqunı bildäçi bilgä biligig tanuqlayurlar.

131) مۇشۇنداق قىلىش بىلەن بۇ ئىنسانلارنىڭ بەزىلىرى

ئاۋياۋارتىك ئورۇنغا يېتىدۇ.

132) ياكى بەزىلىرى

ھەممىنى بىلگۈچى بىلگە بىلگىنى ئىسپاتلايدۇ.

48

133. anın amtı sän sezınmätin tärk tavrağ bargıl!

134. ariği tidiğsizın tægğäy sän darm uđgați bodisatvqa.

ariš ariğ piratya p(a)ramitiğ ymä äşidip

135. alqunı bildäçi bilgä biligig tärk tavrağ bulğay sän.” tep.

133) — ئەمدى سەن گۇمانلانماستىن تېز بار.

134) دارما ئۇدگاتى بۇدساتۋانى ھېچقانداق توسالغۇسىز تېپىپ،

بۇ پاك ۋە ساپ پىراتىيا پارامىتىنى ئاڭلاپ،

135) ھەممىنى بىلگۈچى بولغايىسەن، — دېدى.

«يىغلاڭغۇ بۇدساتۋانىڭ ھېكايىسى» نىڭ پارىژ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا ساقلنىۋاتقان فاكسىمىل

نۇسخىسى:

۱. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۲. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۳. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۴. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۵. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۶. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۷. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۸. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۹. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۱۰. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۱۱. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۱۲. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۱۳. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۱۴. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۱۵. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۱۶. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۱۷. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۱۸. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۱۹. توتیغور کلاسک و ده بیاتین
 ۲۰. توتیغور کلاسک و ده بیاتین

ئىزاھاتلار:

- ① ئەسلىي ئەسەردە «ئاتى كۆتۈرۈلمىش» بولۇپ، بۇددانىڭ ھۆرمەت نامى.
- ② بۇرخان خەنزۇچە «佛» سۆزىگە تۈركچە خان ئاتالغۇسىنى قوشۇپ ياسالغان سۆز بولۇپ، بۇددانى كۆرسىتىدۇ.
- ③ بۇددانىڭ بۇددادەرىجىسىگە يېتىشتىن بۇرۇنقى ئىش ئىزلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
- ④ قەدىمكى ئۇيغۇرچىسى «سەكىز بۆلۈك تېرىن قۇۋراغ» بولۇپ، نومىنى قوغدىغۇچى سەككىز تۈرلۈك تەڭرىلەرنى كۆرسىتىدۇ.
- ⑤ ئارخان ت ساكيامۇنىنىڭ يېتەكلىشىدە سانسارادىن قۇتۇلۇپ نىرۋاناغا يەتكەن ساكيامۇنىنىڭ شاگىرتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. سۇبۇتى ساكيامۇنىنىڭ «قۇرۇغ» تەلىماتىنى ئەڭ ياخشى چۈشەنگەن شاگىرتلىرىنىڭ بىرى.
- ⑥ بۇددانىڭ ۋەز - نەسەپلىرى «سۇدۇر» ياكى «سۇترا» دەپ ئاتىلىدۇ.
- ⑦ «نوم» سوغدىچىدىن كىرگەن ئاتالغۇ بولۇپ، «بۇددا قانۇنى، قانۇن، ئەقىدە، دىن، بۇددىزىم كىتابى» دېگەن مەنىدە.
- ⑧ بۇددادەرىجىسىگە يېتىشنى كۆرسىتىدۇ.
- ⑨ «ئۇلۇغ، چوڭ» دېگەن مەنىدە.
- ⑩ قەدىمكى ئۇيغۇرچىسى «تۈزۈ كۆنۈ تۇيماق» بولۇپ، «كۆزى ئېچىلىش، ئەقىل - پاراسەت، پىكىرى ئېچىلىش» دېگەن مەنىدە. بۇددادىنمىدىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجە.
- ⑪ بۇددانىڭ باشقا بىر نامى.
- ⑫ شىمنۇ سوغدى تىلىدىن كىرگەن ئاتالغۇ بولۇپ، «جىن - شەيتان» دېگەن مەنىدە.
- ⑬ «رەڭ، تۈس» دېگەن مەنىدە بولۇپ، شەھۋانىي ھەۋەستە بولۇشنى كۆرسىتىدۇ.
- ⑭ چىراي، ئاڭلاش، پۇراش، تەم، سىلاش قاتارلىق ئادەمنىڭ بەش خىل ئىستەك - نەپسىنى كۆرسىتىدۇ.
- ⑮ سانسكرىتچە «kuala - mūla» دېگەن ئاتالغۇنىڭ تەرجىمىسى بولۇپ، بارلىق نوملارنىڭ كېلىپ چىققان يىلتىز - زىنى كۆرسىتىدۇ.
- ⑯ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا ھەيرانلىقنى بىلدۈرىدۇ.
- ⑰ بۇددانىڭ جانلىقلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن باشقا ئادەم ۋە نەرسىلەرگە ئۆزگىرىپ كۆرۈنگەن ھالىتىنى كۆرسىتىدۇ.
- ⑱ ھىندىستاندىكى بىر خىل ئۆلچەم بىرلىكى.
- ⑲ سانسكرىتچىدىن كىرگەن گۆھەرنىڭ ناملىرى.
- ⑳ بۇددادىن ئاتالغۇسى، «تەڭرى يېرى» دېگەن مەنىدە. ئېيتىلىشلارغا قارىغاندا، بۇ تەڭرى يېرىدە ئىچكى - تاشقى ئوردا - قەسىرلەر بار بولۇپ، «ئامرانماق ئۇلۇش» تا تۇرىدىغان تەڭرىلەرنىڭ بىر قىسمى مۇشۇ يەردە تۇرىدىكەن.
- ㉑ بۇددا، بۇدساتۋا ۋە تەڭرىلەرنىڭ ئولتۇرىدىغان ئورنىنى كۆرسىتىدۇ.

داۋامى كېيىنكى ساندا

(نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى)

قۇربانجان ئابدۇقادىر

كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى بىر قىسىم لىرىك ژانىرلار ھەققىدە

(بۇ ماقالە دۆلەتلىك تەتقىقات تېمىسى «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى نەزەرىيەسى تەتقىقاتى» نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى، رەت نومۇرى: 10BZW 117)

نەزم ياكى شېئىر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ۋە تۈپكى شەكلى. قەدىمكى ئىنسانلار شېئىرنى نا- ھايىتى قىممەتلىك ۋە مۇقەددەس نەرسە دەپ بىلگەن. قەدىمكى يۇنانلىقلار شېئىرنى تەڭرىنىڭ شائىرى قەلبىگە سالغان ئىلھامى دەپ قارىغان^①. ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتى شېئىرىي پىكىر، شېئىرىي ئە- پادە ۋە شېئىرىي سەنئەت جەھەتتىن يۇقىرى بىر پەللى ياراتقان بولۇپ، بۇ ئەينى دەۋر شائىرلىرىنىڭ ئە- تىقاد، بىلىش ۋە بەدىئىي ئىستېدات جەھەتتىكى چوڭقۇرلىقىنىڭ نەتىجىسى. كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىز- دىكى ئەدەب ۋە شائىرلاردىن سەككىز، ئاتايى، ئەلىشىر نەۋائى، بابۇر قاتارلىقلار ئۆز ئەسەرلىرىدە ئو- چۇق ياكى ۋاستىلىك ھالدا شېئىرىيەت قاراشلىرى ۋە شېئىرىي ئۆلچەملەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، نەۋائىنىڭ «مۇفرەدات»، «مىزانۇل - ئەۋزان»، بابۇرنىڭ «رسالەئى ئارۋىز» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلىرىدە شېئىرىيەتنىڭ بەزى ژانىرلىرى ۋە ژانىرلارغا مۇناسىۋەتلىك ۋەزىن ئۆلچەملىرى ھەققىدە مەخسۇس توخ- تالغان. چاغاتاي ئەدەبىياتىدىكى شېئىرىي ژانىرلارنىڭ تۈر ۋە سۈپەت جەھەتتىن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدە- بىياتىغا نىسبەتەن يۇقىرى بىر پەللىنى يارىتىشى بىلەن شائىرلارنىڭ شېئىرىيەت چۈشەنچىسى ۋە بەدە- ئىي ئىستېدات مەنبەسى بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار شېئىرنىڭ ۋاسىتىسى بولغان شېئىرىي تىل، شېئىرىي ئۆلچەم (ئارۋىز)، شېئىرىي ماھارەت (ئىپادىلەش ماھارەتلىرى)، شېئىرىي قابىلىيەت قاتارلىقلار- نى ئىلاھىي ئىلىم (مەرىپەت) دەپ تونۇغان^②.

چاغاتاي ئەدەبىياتىدا شېئىرىيەتنىڭ مول تېمىلار بىلەن بېيىشى ھەمدە يۇقىرىقىدەك شېئىرىيەت چۈشەنچىسى ۋە نەزەرىيەلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى نەتىجىسىدە شېئىرىي شەكىل ۋە ژانىرلار كۆپ خىللاشتى. چاغاتاي ئەدەبىياتىدىكى نەزمىي ژانىرلارنى لىرىك ژانىرلار ۋە ئىپىك ژانىرلاردىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈپ تەھلىل قىلىش مۇمكىن.

چاغاتاي ئەدەبىياتىدىكى لىرىك ژانىرلار ئاساسلىقى دىۋان ئەدەبىياتى ژانىرلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ. دىۋان بولۇپ، دىۋان ئەدەبىياتى ژانىرلىرىدا ئارۋىز ئاساسلىق ۋەزىن ئۆلچىمى ھېسابلىنىدۇ. لىرىك ژانىرلارنى تۈرلەرگە بۆلۈشتە مىسرا^③، بېيىت^④، بەند^⑤ (كۈپلەت) ۋە قاپىيە^⑥لەر مۇھىم ئۆلچەملەر بو- لۇپ، شېئىرلار بېيىت ياكى بەندتىن تەركىب تاپقانلىقىغا قاراپ، بېيىتلىك شېئىرلار ۋە بەندلىك شې- ئىرلار دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ. بېيىتتىن تەركىبلەنگەن شېئىرلار ئەينى قاپىيەلىك ياكى ئايرى قاپىيە- لىك دەپ ئىككىگە بۆلىنىدىغان بولۇپ، ئەينى قاپىيەلىك شېئىرلار قەسىدە، غەزەل، مۇستەھزاد قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنسە، ئايرى قاپىيەلىك شېئىرلار مەسنەۋى قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. بەندتىن تەركىب-

لەنگەن شېئىرلار بولسا بىر بەندىلىك ۋە كۆپ بەندىلىك دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ. بىر بەندىلىكلەردىن رۇبا-ئىي، تۇيۇق قاتارلىقلار بار. كۆپ بەندىلىك شېئىرلارنىڭ ئومۇمىي نامى مۇسەممەت دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بولغان ئەلىشىر نەۋائى «بەدايمئۇل بىدا-يە» نىڭ دىباچەسىدە دىۋانغا كىرگۈزۈلگەن لىرىك ژانىرلىرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «...يەنە مەسنەۋىلەردىن، قەسىدىلەردىن باشقا — تەڭرى خالىسا ئۇلار ھەرقايسى ئايرىم كىتاب بولغۇسى — ھەر تۈرلۈك شېئىردىن، مەسىلەن، روھنى كۆتۈرىدىغان مۇخەممەسلەر ھەممىسى بەش زىننەتلىك، راۋان مۇسەددەسلەر ھەممىسى ئالتە قەۋەتلىك، مەنپەئەتلىك رۇبائىيلار ھەممىسى لاتاپەتلىك، پايدىلىق قىتئەلەر ھەممىسى مەنپەئەتلىك، كۆڭۈلگە يېقىملىق مۇستەھزادلار بارچىسىنىڭ سۈپەتلىرى خەتتىن زىيادە، تەڭداشسىز فەردلەرنىڭ ھەممىسى شېرىن ۋە راۋانلىقتا يېگانە، نامغا ئائىت مۇئەممالار بارچىسى ئات يو-شۇرماقتا چاققان، قىزغىن نەپەرلەرگە بارچىنىڭ مەپتۇنلۇقى ئايان، بىر - بىرىگە باغلانغان تەرجىمۇ-بەندىلەر ھەممىسى يېقىملىق، مۆتىدىل تۇيۇقلار بارچىسى تۈركچە ئۇسلۇبتا بولۇپ، بۇ بېيىتلار تەۋەسىدە ھەمراھ بۇ شېئىرلار گۈرۈھىدا تەۋە بولدى.»^⑦ دېمەك، چاغاتاي ئەدەبىياتىدىكى دىۋان ژانىرلىرى بولغان لىرىك شېئىرلارنىڭ تۈرلىرى نىسبەتەن كۆپ، نەزەرىيەۋى ۋە بەدىئىيلىك ئۆلچىمى ئىنتايىن يۇقىرى بولۇپ، مۇشۇ ژانىرلار بويىچە شائىرلار ئۆزىنىڭ يۈكسەك بەدىئىي تالانتىنى نامايان قىلغان. بىز تۆۋەندە بۇ ژانىرلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. قەسىدە: قەسىدە ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «مەقسەت، مۇددىئە» مەنىسىدىكى «قەسىد» سۆزىدىن تۈرلىنىپ چىققان.^⑧ قەسىدىنىڭ لۇغەت مەنىسى «نىيەت قىلماق، يېقىنلاشماق، ئىپادىلىمەك» دېگەنلىكتۇر. بۇ ژانىر كىلاسسىك شېئىرىيىتىمىزدىكى ئاساسلىق ۋە كۆپ قوللىنىلىدىغان ژانىرلارنىڭ بىرى بولۇپ، دىن ۋە دۆلەت بۈيۈكلىرىنى مەدھىيەلەش ياكى سۆيگۈ - مۇھەببەت ئىزھار قىلىش، جاسارەت ۋە قەھرىدە مانلىقلارنى كۈيلەش، ئەقىل، شىجائەت، ئىپپەت، ئادالەت قاتارلىق ئېسىل تېمىلارنى تەشۋىق قىلىش ھەمدە بۇلارنىڭ قارشىسىدىكى سەلبىي نۇقتىلارنى ھەجۋى قىلىش قاتارلىق مەقسەتلەردە يېزىلىدۇ. قەسىدە يازغان شائىرلار «قەسىدىخان» ياكى «قەسىدە پەرداز» دەپ سۈپەتلىنىدۇ.

قەسىدە ھەجىم جەھەتتىن چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. ئاز بولغاندا 11 بېيىت، كۆپ بولغاندا 100 بېيىتتىن ئارتۇق يېزىلىدۇ. قەسىدە باشتىن - ئاخىر ئوخشاش بەھرىدە ۋە ئوخشاش قاپىيەدە يېزىلىدىغان بولۇپ، قاپىيە شەكلى aa ، ba ، ca ، da شەكلىدە بولىدۇ. قاپىيە سۆزلىرىنى ئىمكانقەدەر كۆپ تەكرارلىدە ماسلىق ئۈچۈن، ئوخشاش سۆزنى 15 بېيىت دائىرىسىدە قايتا ئىشلەتمەيدۇ. غەزەلگە ئوخشاشلا قەسىدە-نىڭمۇ بىرىنچى بېيىتى «مەتلە» (باشلانما، مۇقەددىمە)، ئەڭ ئاخىرقى بېيىتى «مەقتە»^⑨، مەقتەنىڭ ئالدىدىكى ياخشى يېزىلغان بېيىت «ھۈسنى مەقتە»^⑩، قەسىدىنىڭ ئەڭ ياخشى يېزىلغان بېيىتى «بەيتۇل - قەسىد» دېيىلىدۇ.

قەسىدە قۇرۇلما جەھەتتىن ئالتە قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قەسىدىنىڭ بىرىنچى بۆلۈمى نەسب (بەھرە، گۈلۈش، ھەسسە) ياكى تەشەبب (چىرايلىق سۆز - ئىبارىلەر ئىشلىتىلگەن ژانىر) بولۇپ، قەسىدە-دىلەرنى تۈرگە ئايرىشتىمۇ نەسب ياكى تەشەببە ئىپادىلەنگەن مەزمۇن ئاساس قىلىنىدۇ. ئەگەر بۇ بۆلۈمدە ئاشىقانە تۇيغۇلار ئىپادىلەنسە، نەسب بولىدۇ؛ ئەگەر باشقا تېمىلار ئىپادىلەنسە، تەشەبب بولىدۇ. ئومۇمەن، نەسب ياكى تەشەبب مۇقەددىمە خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، شائىرنىڭ جەمئىيەت، تۇرمۇش، تەبىئەت توغرىسىدىكى مەدھىيە، مەرسىيە، ھەجۋى ياكى پەند - نەسەت خاراكتېرىنى ئالغان تۇيغۇ - قاراشلىرى ئىپادىلىنىدۇ. نەسب بىرقانچە بېيىتتىن تەشكىل تاپىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچى بېيىتى «مەتلە»^⑪ دېيىلىدۇ.

قەسىدىنىڭ ئىككىنچى بۆلۈمى گۈرىزگاھ (مۆكۈنۈش جايى، پاناھ جاي) بولۇپ، بۇ نەسب ياكى تەشەببۇس ئاساسىي مەقسەتكە ئۆتۈشتىكى بىر ياكى بىرقانچە ئۆتۈشمە بېيىتنى كۆرسىتىدۇ. قەسىدىنىڭ ئۈچىنچى بۆلۈمى تەئرىق ياكى مەدھ بولۇپ، بۇ بۆلەكتە شائىر قەسىدە بېغىشلانغان كىشى ياكى شەيئىگە بولغان مەدھىيەسى، باھاسى قاتارلىق مەزمۇنلارنى يازىدۇ. بۇ بۆلەكتە قەسىدىنىڭ ئەڭ سەنئەتلىك بېيىتلىرى بولىدۇ. بۇ بۆلەكنى قەسىدىنىڭ ئاساسىي قىسمى دېيىشكە بولىدۇ. تۆتىنچى بۆلەك تەغەززۇل (مۇھەببەتلەشمەك، مۇھەببەت ئىزھار قىلماق) بۆلىكى بولۇپ، بۇ بۆلەك ھەممە قەسىدىلەردە چوقۇم بولۇشى شەرت بولغان بۆلەك ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، بەزى قەسىدىلەردە تېمىدىكى تومتاقلىقنى يوقىتىش ئۈچۈن قەسىدىنىڭ تېمىسىدىن سىرت بىر ياكى ئىككى غەزەل قوشۇپ يېزىلىدۇ، بۇنداق غەزەللەر «تەغەززۇل» دېيىلىدۇ. قەسىدىنىڭ بەشىنچى بۆلىكى بولسا مەتلەب (تەلەپ قىلىنغان ئىش، مۇددىئا) ياكى مەقسەت بولۇپ، بۇ بۆلەكتە شائىرنىڭ ئۈمىد - ئارزۇلىرى ئىپادىلىنىدۇ. ئاخىرقى بۆلەك خاتىمە (دۇئا) بولۇپ، بۇنىڭدا شائىر ئۆزىنىڭ خۇلاسى خاراكتېرلىك سۆزلىرىنى بايان قىلىپ قەسىدىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. قەسىدىنىڭ ئاخىرقى بېيىتى «مەقتەدۇ» (تۈگەللىمە) دېيىلىدۇ. قەسىدىنىڭ ئاخىرىدا شائىرنىڭ ئىسمى ياكى تەخەللۇسى يېزىلىدىغان بېيىت «تاج بېيىت» دېيىلىدۇ. «تاج بېيىت» قەسىدىنىڭ مەقتەدۇ بېيىتى بولۇشىمۇ ياكى مەقتەدۇدىن ئىلگىرىكى بېيىتلاردىن بىرى بولۇشىمۇ مۇمكىن. شائىرلار ئۆز تەخەللۇسى (ياكى ئىسمى) نى ئومۇمەن دۇئا قىسمىدا، قەسىدىنى پۈتكۈزۈشتىن بىر قانچە بېيىت ئىلگىرى يازىدۇ.

قەسىدىلەر تېمىدا نۇقتىسىدىن يېزىلىش مەقسىتى ۋە نەسبىتە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنغا ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ. «خۇدانىڭ بىرلىك بارلىقى، سۈپەتلىرى ۋە قۇدرىتى ھەققىدە يېزىلغان قەسىدىلەر تەۋھىد؛ خۇداغا بولغان تەقۋادارلىق، گۇناھلىرىنىڭ مەغپىرىتىنى تىلەش توغرىسىدا يېزىلسا مۇناجات؛ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە تۆت خەلىپىگە بېغىشلانغان بولسا نەئىت؛ دۆلەت ئەربابلىرى، خان - پادىشاھلار، مەشھۇر شەخسلەر ياكى ئۇلارنىڭ پەزىلەتلىرى ھەم مۇۋەپپەقىيەتلىرى تەسۋىر - لەنسە مەدھىيە؛ دۈشمەنلىرىنىڭ ياكى بەزى ناچار شەخسلەرنىڭ قىلمىشلىرى مەسخىرە قىلىنغان بولسا ھەجۋىيە، پادىشاھنىڭ تەختكە چىققانلىقى تەبرىكلەنسە جۇلۇسىيە دېيىلىدۇ. شائىرلار بەزىدە ئۆزى تەرىپلىمەكچى بولغان كىشى تەرىپىدىن بىنا قىلدۇرۇلغان بىرەر قۇرۇلۇشنىڭ تارىخىنى يېزىش ئارقىلىق شۇ كىشىنىڭ تۆھپىلىرى ھەققىدە سۆزلەيدۇ، بۇنداق قەسىدىلەر تارىخ قەسىدىسى دېيىلىدۇ. ئەگەر قەسىدىدە باھار، ياز، كۈز ۋە قىش تەسۋىرلەنگەن بولسا، ئايرىم - ئايرىم ھالدا بەھارىيە، سەيفىيە (ياكى تەمۋىزىيە - يە)، خەزانىيە ۋە شىتائىيە دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ؛ ئەگەر نەسب قىسمىدا ھېيت - بايراملار تەسۋىرلەنگەن بولسا، بايرامىيە (ياكى ئىيدىيە)، نەۋرۇزىيە دېيىلىدۇ، رامازان تەسۋىرلەنسە رەمازانىيە، توي ياكى ئۆلۈم مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغان بولسا، سۈرىيە ياكى مەرسىيە دېيىلىدۇ. قەسىدىلەر بەزىدە يەنە رادىپلىرىنىڭ نامى بىلەن سۇ قەسىدىسى، سۆزۈم قەسىدىسى دېگەن ناملار بىلەن ياكى قاپىيەسىنىڭ ئاخىرقى ھەرپلىرى بىلەن لامىيە، مىمىيە، ۋاۋىيە قەسىدىسى دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ.^⑨

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قەسىدە تېمىسىدىكى شېئىرلار يازما ئەدەبىياتقا قەدەم قويغان دەسلەپكى چاغلاردىن باشلاپلا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، قەدىمكى شېئىرلارنىڭ كۆپىنچىسى تەڭرىنى ئۇلۇغلاش، مەدھىيە - لەش، تىلەك تىلەش مەزمۇنىدا يېزىلغان. گەرچە بۇ خىل شېئىرلار شەكىل (ۋەزىن ۋە قاپىيە) جەھەتتىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى قەسىدىگە ئوخشىمىسىمۇ، مەزمۇن ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن خېلى كۆپ ئورتاقلىققا ئىگە. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قەسىدە بىرقەدەر كۆپ يېزىلغان بولۇپ، مەۋلانا سەككاكى، مەۋلانا لۇتفىي، ئەلىشىر نەۋائىي، نەۋبەتتى، ناقىس، ھۈسەيىنخان تەجەللىي... قاتارلىقلار قەسىدە يازغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئەلىشىر نەۋائىي «مەجالسۇن - نەفائىس» تا تونۇشتۇرغان شائىرلارنىڭ زور كۆپچىلىكىنىڭ قەسىدە ياز -

غانلىقى مەلۇم. تەكشۈرۈشمۇزچە، «دىۋانى لۇتفىي» دا تۆت قەسىدە، «دىۋانى سەككاكىي» دا 13 قەسىدە، «بەدايىئۇل - ۋەسەت» تە بىر قەسىدە، «دىۋانى زەلىلىي» دا ئىككى پارچە قەسىدە،¹⁰ «دىۋانى نەۋبەتىي» نىڭ بېشىدا بىر قانچە تەۋھىد، نەئىت ۋە مۇناجات تېمىسىدىكى قەسىدىلەر، «دىۋانى ناقيس» تا بىر مەرسىيە بار. كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ھۈسەيىنخان ئەكبەر تەجەللىنىڭ «مەجمۇئەتۇل - قەسائىد» ناملىق بىر قەسىدىلەر توپلىمىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم. بۇنىڭدىن قارىغاندا، تە - جەللىي ھازىرغىچە ئەسەرلىرى مەلۇم بولغان ئۇيغۇر شائىرلار ئىچىدە قەسىدە توپلىمى تۈزگەن بىردىن - بىر شائىر بولۇشى مۇمكىن.¹¹

18 - ئەسىردىن كېيىنكى شېئىرىيەتتە ھەجۋىيەلەر مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلەشكە باشلىغان. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، قەسىدە ژانىرىغا شېئىرىي مەكتۇپ، قار - لىقنامە قاتارلىقلارمۇ قوشۇلغان. يەنە ھەجۋىيەلەر مەسنەۋى ۋە مۇخەممەس شەكىللىرىدىمۇ يېزىلغان بو - لۇپ، ئىلگىرىكى بىرلا خىل شېئىرىي قېلىپتا يېزىشتىن كۆپ خىل شەكىلدە يېزىشقا ئۆتكەن.¹²

2. غەزەل: غەزەل كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ناھايىتى كۆپ يېزىلغان ژانىرلارنىڭ بىرى بولۇپ، كىلاسسىك شائىرلىرىمىزنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك غەزەل يېزىپ باققان ۋە تۈزگەن دىۋانلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىمۇ غەزەلدىن تەشكىل قىلىنغان. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ تۆۋەندىكى سۆزلىرى بۇ نۇقتىنى دەلىللەيدۇ: «يەنە گۈزەل شېئىرلارنى ئېيتقۇچى شائىرلارنىڭ چېچەنلىرى ۋە نازۇك رەقەملەرنى يازغۇچىلارنىڭ يې - قىملىقلىرى ھەر تەرەپتىن ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى غەزەل ئۇسلۇبى بىلەن مەشغۇل ۋە ئېيتىلغان غەزەللىرىنىڭ كۆپىنچىسى مۇناسىپ ۋە مۇۋاپىقتۇر.»¹³

غەزەل ئەرەبچە سۆز بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنى «قىزلارنىڭ كېچىلىك پارىڭى ۋە ئۇلار سۆزلىگەن ھېكايە، ھەمدە قىزلار بىلەن مۇھەببەتلەشكەندىكى دېكلاماتسىيە»¹⁴ ياكى «سۆزلەشمەك، سۆيگۈ ئىزھار قىلماق»¹⁵ دېگەن مەنىلەردە دەپ كۆرسەتمەكتە. «ئەدەبىيات نەزەرىيەسىگە ئائىت كىتابلاردا يېزىلىشىچە، ئاساسەن ئەرۈزدە يېزىلىشى، بىرىنچى بېيىتىنىڭ ئۆزئارا قاپىيەلىنىپ مەتلەد، ئاخىرقى بېيىتىنىڭ مەقتەد دەپ ئاتىلىپ، كۆپىنچە مەقتەدە شائىرنىڭ نامى ياكى تەخەللۇسىنىڭ قەيت قىلىنىشى، مەتلەد بىلەن مەقتەد ئارىلىقىدىكى جۈپ مىسرالارنىڭ قاپىيەلىنىپ (مەتلەدىكى قاپىيە ئىزچىللىشىپ) كېلى - شى، ئۈچ بېيىتتىن كەم ۋە ئون توققۇز بېيىتتىن زىيادە بولماسلىقى - غەزەل كومپوزىتسىيەسىنىڭ بەل - گىلىرى»¹⁶. دېمەك، غەزەل - بېيىتلاردىن تەركىب تاپىدىغان، ئەينى قاپىيە شەكلىدە ئىزچىل قاپىيەلە - نىدىغان، ئارۇز ۋەزىنىنىڭ خالىغان بەھرىلىرىدە يېزىشقا بولىدىغان لىرىك شېئىرنى كۆرسىتىدۇ. غە - زەلنىڭ ئۆزئارا قاپىيەداش يېزىلغان بىرىنچى بېيىتى «مەتلەد» دېيىلىدۇ، بۇ سۆز ئەرەبچە «تۇلۇد» (مەنبۇى تۇغۇش، پەيدا بولۇش) سۆزىدىن تۈرلەنگەن بولۇپ، «باشلانما» دېگەن مەنىدە. «مەتلەد» دىن كېيىنكى بېيىت «ھۈسنى مەتلەد» دېيىلىدۇ. غەزەلنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېيىتى «مەقتەد» دېيىلىدىغان بولۇپ، بۇ سۆز «قەتد» (كەسمە) سۆزىدىن تۈرلەنگەن بولۇپ، «تۈگەنچە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەقتەدنىڭ ئالدىدىكى بېيىت «ھۈسنى مەقتەد» دېيىلىدۇ. ھەربىر غەزەلدە مەتلەد، ھۈسنى مەتلەد، مەقتەد، ھۈسنى مەقتەد قاتارلىق تۆت بېيىت بولۇشى شەرت. شۇڭا، غەزەللەر ئادەتتە تۆت بېيىتتىن 15 بېيىتكىچە بولىدۇ. ئەمما بەزى ئەھۋالدا 15 بېيىتتىن ئارتۇق يېزىلغان غەزەللەرمۇ ئۇچرايدۇ. 15 بېيىتتىن ئېشىپ كەتكەن غەزەللەر «غەزەلىي مۇتەۋۋەل» (ئۆزاتىلغان غەزەل) دېيىلىدۇ. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ غەزەللىرى كۆپىنچە يەتتە بې - يىتتىن 13 بېيىتكىچە بولۇپ، بۇ ھەقتە ئۇ مۇنداق يازىدۇ:

نەۋائىي شىئىرى توققۇز بەيتۇ ئون بىر بەيتۇ ئون ئۈچ بەيت،

كى لەۋھ ئۈزرە قەلەم زىننەت بېرۇر ئول دۇررى مەكنۇندىن. بۇ كىم ئەلبەتتە يەتتى بەيتىدىن ئۆكسۈگ ئەمەس يەئنى، تەنەزۇل ئەيلەي ئالماس رۇتبە ئىچرە يەتتى گەردۇندىن.¹⁷

ئەمما نەۋائىنىڭ بەزى دىۋانلىرىدا يەتتىدىن ئاز بېيىتلىك¹⁸ غەزەللەرمۇ ئۇچرايدۇ. غەزەلنىڭ «مەقە-تەد» سىدە شائىر ئۆز ئىسمىنى ياكى تەخەللۇسىنى يازىدۇ. ئەمما بەزى غەزەللەردە شائىر ئىسمى ياكى تە-خەللۇسىنى يازمىغان ئەھۋالمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «نەۋادىرۇش - شەباب» ۋە «دىۋانى قەلەندەر» دىكى تۆ-ۋەندىكى مەتلەد بىلەن باشلانغان غەزەللەر شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر:

ئول ئاي فىراق ئىلە جىسىمىم غەم ئەتسە نەيلەگەمەن
ۋىسالى غەير ئىچىن خۇررەم ئەتسە نەيلەگەمەن¹⁹

«نەۋادىرۇش - شەباب»

تابەندە سېنىڭ قۇياشىڭە بەندەدۇرۇر
مەقسۇد مۇرادى بارچە يا بەندەدۇرۇر²⁰

«دىۋانى قەلەندەر»

غەزەلدە مەتلەد ئەڭ ھالقىلىق بېيىت ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، شائىرلار غەزەل يازغاندا، ئالدى بىلەن يازماقچى بولغان تېما، ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇن، ۋەزىن ئۆلچىمى ۋە قاپىيەسى ھەققىدە ئەتراپلىق ئويلاشقاندىن كېيىن، ئەڭ دەسلەپ مەتلەد بېيىتىنى يېزىپ چىقىدۇ، قالغان بېيىتلار شۇ ئاساستا قانات يايدۇرۇلىدۇ. شۇڭا، مەتلەدكە قاراپلا شېئىرنىڭ قانداق مەزمۇن، قانداق ۋەزىندە يېزىلغانلىقىنى، قاپىيە-سىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. مەتلەدكە قاراپلا شائىرنىڭ بەدىئىي تالانتىغا دەسلەپكى قەدەمدە باھا بېرىشكە بولىدۇ²¹. غەزەلدە مەتلەدتىن مەقتەئىگىچە بولغان بېيىتلار شەكىل (ۋەزىن، قاپىيە) ۋە مەنە (مەنتىق) جەھەتتىن ئىزچىللىقىنى ساقلىشى كېرەك. نەۋائى «بەدايىئۇل - بەدايە» نىڭ دىباچىسىدە بۇ نوقتىنى تەكىتلەپ مۇنداق يازىدۇ: «يەنە بىرى شۇكى، باشقا دىۋانلاردا غەزەل ئۇسلۇبى ۋە ئادىتىدە شۇنداق رەسىم - قائىدە باركى، مەخسۇس تۈرلەردە سۆز كېلىنىشنىڭ جىلۋىلىرىگە نەمەيش ۋە جەمالغا زىننەت بەرمەيدۇ. ئەگەر ناگاندا مەتلەد مەخسۇس تۈردە چىققان بولسا، ئۇ مەتلەدنىڭ ئۇسلۇبى بىلەن ئا-خىرلىشىش تونىنى ۋە تۈگەللىنىش لىباسىنى كىيىدۇرمەيدۇ. بەلكى تۈگىگىچە بىر بېيىت مەزمۇنى ۋىسال باھارىدا گۈل تىزسا، يەنە بىر بېيىت پىراق خازانىدا غەم - قايغۇغا چۆكىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ئۇلار مۇناسىدە-ۋەتتىن يىراق ۋە مۇلايىملىقتىن ئۇزاق كۆرۈنىدۇ. شۇڭا، ھەر قانداق مەزمۇندا مەتلەد باشلانغان بولسا، مەقە-تەئىگىچە سۈرەت ئېتىبارى ۋە مەنە تەرەپتىن بىر دەك مۇۋاپىق چۈشۈشىگە تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى»²². غەزەلنىڭ ئەڭ ياخشى يېزىلغان بېيىتى «شاھ بېيىت» ياكى «بەيتۇل - غەزەل» دەپ ئاتىلىدۇ. «شاھ بېيىت» بەزى غەزەللەردە ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرسىمۇ، بەزى غەزەللەردە ئېنىق تاپقىلى بولمايدۇ. بەزى غە-زەللەردە مەتلەد ياكى مەقتەد «شاھ بېيىت» بولۇشىمۇ مۇمكىن.

غەزەلنىڭ قاپىيەسى ئومۇمەن aa، ba، ca شەكلىدە بولىدۇ. غەزەلدە قاپىيەگە ئالاھىدە ئېتىبار بې-رىلىدۇ. مەتلەد بېيىتتىكى ئىككى مىسرا ئۆزئارا قاپىيەداش بولۇشى، قالغان ھەممە بېيىتلارنىڭ ئىك-كىنچى مىسراسى چوقۇم مەتلەد بېيىتى بىلەن قاپىيەداش بولۇشى، كۆپ ھاللاردا بىر غەزەلدە ئوخشاش بىر سۆز تەكرار قاپىيەداش بولۇپ كەلمەيدۇ. ئەمما بەزىدە مەتلەدنىڭ بىرىنچى مىسراسىدىكى قاپىيە سۆ-

زى ئىككىنچى بېيىتتا تەكرار كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. مېھنەت سېلىپ، ئىشقا تىرىشىپ، بۇنداق شائىرلار بەزىدە مەتلەدۇ مىسرالاردىن بىرىنى غەزەلنىڭ ئاخىرىدا تەكرارلايدىغان بولۇپ، بۇنداق تەكرارلىق رەددى مەتلەدۇ (تەكرار مەتلەدۇ) دېيىلىدۇ. نەۋائىنىڭ «چەھار دىۋانى» دا رەددى مەتلەتتە كەلگەن غەزەللەرمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بىز تۆۋەندە يۇقىرىقى نۇقتىلار بويىچە نەمۇنە سۈپىتىدە نەۋائىنىڭ بىر غەزىلىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

مەتلەدۇ: يۈزى ئاللىدا گۈل نەززارە قىلدىم خۇب ئېمەس ئانچا
قەدى قاشىدا باقتىم سەرۋاغە مەرغۇب ئېمەس ئانچا

ھۈسنى مەتلەدۇ: ھەبىبىم ئىشقىدا دىۋانە بولغاندا پەرى داغى
كۆزۈمگە جىلۋە قىلدى بارلار مەھبۇب ئېمەس ئانچا

بولۇپمەن يارغا تالىب ۋە لېكىن جەۋرغە زاھىد
مۇنى مەن ئىستەمەسمەنكىم ماڭا مەتلۇب ئېمەس ئانچا

ئىتى ئۆلتۈرسە ھەم كۆپرەك ساغىنۇرمەن رەقىبىدىن
نېدىنكىم خاتىرىمدىن بۇ پەرى مەتلۇب ئېمەس ئانچا

مەي ئىچسەم بىنھىساب ئەسكەرمەين كەۋسەر سۈيىن يوق ئەيب
فەنا كەسبىمدە بۇ ئاللىمدا چۈن مەھسۇب ئېمەس ئانچا

جۈنۈن كۆڭلۈمدە مەجنۇندىن ئېرۇر غالىبىراق ئەي ئاقىل
تەئەققۇل ئەيلەسەڭ سەۋداغە بۇ مەغلۇب ئېمەس ئانچا

ئەگەر زۇھدى رىيائى ئەھلىدىن كۇفر ئەھلىنى كۆپرەك
ساغىنسام ئەيب ئېمەسكىم بۇ ماڭا مەنكۇب ئېمەس ئانچا

ھۈسنى مەتلەدۇ: كۆزۈم ئەشكىنى يوق لېكىن قۇرۇتماق بەھرنى مۇمكىن
كى خىلقەت ۋەجھىدىن تەبئى مۇنۇڭ مەرتۇب ئېمەس ئانچا

مەتلەدۇ: نەۋائىغا كېرەكتۈر يار گۈل بۇلبۇلغا بولسۇنكىم

يۈزى ئاللىدا گۈل نەززارە قىلدىم خۇب ئېمەس ئانچا²³

كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، يۇقىرىقى غەزەل جەمئىي توققۇز بېيىت بولۇپ، غەزەلدىكى ھۈسنى مەتلەدۇ بولۇپ كەلگەن بېيىتنى يەنە «شاھ بېيىت» دەپ قارىساق بولىدۇ. غەزەلنىڭ مەتلەئىسىنىڭ بىرىنچى مىسراسى بولغان «يۈزى ئاللىدا گۈل نەززارە قىلدىم خۇب ئېمەس ئانچا» دېگەن مىسرا مەتلەئىنىڭ ئىككىنچى مىسراسىدا تەكرارلانغان بولۇپ، بۇ دەل رەددى مەتلەتتۇر.

غەزەللەرنى تېمىسى، مەزمۇنى، قۇرۇلمىسى ۋە ئىپادىلەش ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە ئوخشىمىغان تۈر-لەرگە بۆلۈش مۇمكىن. قۇرۇلما ۋە ئىپادىلەش ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلىنىدۇ:

1) يەك ئاھاڭ غەزەل: «غەزەلدە بېيىت گۈزەللىكىگە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. ئەگەر بىر غەزەلدە بېيىتلار يالغۇز ۋەزىن ۋە قاپىيە جەھەتتىن ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولۇپلا قالماي، مەنە جەھەتتىنمۇ بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق بولسا، يەنى پۈتۈنلەي بىرلا خىل مەزمۇن سۆزلەنگەن بولسا، بۇنداق غەزەللەر «يەك ئاھاڭ غەزەل» (مەزمۇنداش بېيىتلىك غەزەل، يەكپارە غەزەل) دېيىلىدۇ»^①. نەۋائىنىڭ «بەدايىئۇل - ۋە - سەت» تىكى تۆۋەندىكى مەتلەۋ بىلەن باشلانغان غەزەلنى مۇشۇ تۈردىكى غەزەللەرگە كىرىدۇ:

مەتلەۋ: يىگىتلىكىمدە ئېدىم مۇبتەلا يىگىتلەرگە
قارىپ ھەم ئۆزنى تىلەرمەن فىدا يىگىتلەرگە^②

2) يەك ئاۋاز غەزەل: غەزەلنىڭ ھەممە بېيىتلىرى بەدىئىي گۈزەللىك جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش بولسا، بۇنداق غەزەللەر يەك ئاۋاز غەزەل دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

قايسى تۇبى جىلۋەسى سەرۋى خىرامانىڭچە بار
قايسى كەۋسەرنىڭ زۇلالى ئابىھەيۋانىڭچە بار

غۇنچەدە گۈلبەرگىدەك تىل زالەدەك تىش داغى يوق
دېسە بولغايمۇ ئانىكىم لەئلى خەندانىڭچە بار

قايدا سۇنبۇلدىن نەسىم ئەسكەچ كىرەر جىسمىغا رۇھ
كىم دېگەيمەن ئانىكىم زۇلفى پەرىشانىڭچە بار^③

3) مۇزەييەل غەزەل: «زەيىل» سۆزى «تۆۋەندىكى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «مۇزەييەل غەزەل» دېگەندە شا - ئىرلار تەخەللۇسىنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىر قانچە بېيىتنى ئارتۇق يازغان غەزەللەر كۆزدە تۇ - تىلىدۇ. بۇنى «ئۇزارتىلغان غەزەل» دەپ چۈشىنىشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، نەۋائىنىڭ «غەرايىبۇس - سە - غەر» دىۋانىدىكى تۆۋەندىكى مەتلەۋ بىلەن باشلانغان غەزەلنى مۇشۇ تۈردىكى غەزەل دەپ قاراشقا بولىدۇ:

ساقىيا دەي شىددەتتىن ئەقلى ھىس بىتاب ئېرۇر،
چارەسى جامى بۇلۇرىن ئىچرە لەئلى ناب ئېرۇر.^④

...

ئەي نەۋائى گەر مۇھەيييا تاپماساڭ ئەسبابى ئەيش،
غەم يېمە شەھ قۇللۇغى يۈز ئەيش ئۈچۈن ئەسباب ئېرۇر.

ئول سەرەفرازىكى ئالىي دەرگەھنىڭ ھەيئەتى،
بارچا سەرگەشلەرگە باش قويماق ئۈچۈن مەھراب ئېرۇر.

4) مۇلەممەۋ غەزەل: «مۇلەممەۋ» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «چاقناش، رەڭدار كۆرۈنۈش» دېگەن مەنىدە. مۇلەممەۋ غەزەل دېگەندە، غەزەل بېيىتلىرى مىسرامۇ مىسرا ياكى بىر مىسرا ئىچىدە ئىككى ياكى ئۈچ

خىل تىلنى ئارىلاشتۇرۇپ يېزىلغان غەزەللەر كۆزدە تۇتىلىدۇ. مۇلەممەد سەنئىتى بىر خىل بەدىئىي سەد-ئەت بولۇپ، بۇ خىل سەنئەت كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا كەڭ قوللىنىلغان. «مۇلەممەد غەزەل» ئارىلاشما غەزەل ياكى قوش تىللىق غەزەلمۇ دېيىلىدۇ. ئۆرنەك:

دىلبەرى خۇش ئەدايى مەن مۇنچە چۈچۈك بولۇرمۇسەن
ئامەدە دەر كەنارى مەن بىر دەمى ئولتۇرۇرمۇسەن

فەسلى بەھار ۋەقتى گۈل لۇتق ئېتىبان چەغىر ئىچىپ
ئاشقى زارى خىش را لەھزە قۇچۇپ ياتۇرمۇسەن

پىشى كەمانى ئەبرۈيەت خەستە كۆڭۈل نىشانەدۇر
سەينەئى خۇد گۇشادە ئەم غەمزە ئوقىن ئاتۇرمۇسەن^①

«دىۋانى گۇمنا»

ئەي سەرۋ قەدا لالە رۇخا شەمس ئۇزارا
ھەل يۈمكىنۇ مىن ئىشقىكە لىلخەلقى فىرارا^②

خالىغىنى يۈزۈڭ ئۈستىدە كۆردۈمكى تىلەرمەن
مازالە ئەلەددەھرى مەئەللەيلى نەھارا^③

«دىۋانى ناقىس»

5) مۇشتەرەك غەزەل: بىرلەشمە غەزەلمۇ دېيىلىدۇ. ئىككى شائىرنىڭ غەزەللىرى مىسرامۇمىسرا ياكى بېيىتمۇبېيىت ئارىلىشىپ كەلگەن غەزەللەردۇر. مەسىلەن، ئابدۇرەھمان جامىي بىلەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ تۆۋەندىكى بېيىتلىرى شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر:

ئەي لەبەت پۇرخەندەۋۇ چەشمى سىياھەت مەستخاب^④،
ئىككى زۇلفۇڭ ئارەسىدە ئاي يۈزۈڭدۈر ئافتاب.

مەستىيى مەي مېكۈنەد رۇيى تۇرا غەرقى ئەرەق^⑤،
بادە ئىچسەڭ تۆكۈلۈر ئىككى قىزىل يۈزدىن گۇلاب^⑥

6) مۇسەججەللىك غەزەل: مۇسەججەل — «مۆھۈرلەنگەن، قارار قىلىنغان؛ قەيت ئېتىلگەن» دېگەن مەنىلەردە بولۇپ، بۇ خىلدىكى غەزەللەردە بىر خىل ئالاھىدە قاپىيە ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. مەتلەتتىن كېيىن كەلگەن بېيىتلارنىڭ ھەر ئىككى مىسراسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن سۆز بىرىنچى مىسراسىنىڭ ئاخىرىدىكى سۆز بىلەن قاپىيەداش بولۇپ كېلىدۇ. بۇ خىل قاپىيەلەش ئۇسۇلى قاپىيە سەنئەتلىرىنىڭ بىر خىلى بولۇپ، مۇسەججەللىك قاپىيە دېيىلىدۇ. مۇسەججەللىك قاپىيە بىلەن يېزىلغان بۇنداق غەزەل-لەر «مۇسەججەللىك غەزەل» (ئىچ قاپىيەلىك غەزەل) دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەي يۈزى نەسرىن قامەتى شەمشاد،
ئىشۋەدە قادىر غەمزەدە ئۇستاد.

يار غەمىدىن ھەجر ئەلەمىدىن،
سەبىر كەمىدىن نالەۋۇ فەرياد.
بابۇرى بىدىل ئەي بۇتى قاتىل،
جەۋرۇگە مايىل زۇلمۇڭا مۇئتاد.³⁵

نېچە قىلۇرسەن³⁴ جانما بىداد.
سەن كەبى پۇركار شىۋەسى بىسيار،
بىلمەدى ئەي يار ھېچ كىشى ياد.
جەۋردە نادىر زۇلمدا ماھىر،

(7) مۇكەررەر غەزەل: ھەربىر مىسرا ياكى ھەربىر بېيىتنى بىرلىك قىلىپ ئەكس سەنئىتى قوللىنىلغان غەزەللەر «مۇكەررەر غەزەل» (ئەكس تەكرارلىق غەزەل) دېيىلىدۇ. بۇخىلدىكى غەزەللەر نىسبەتەن ئاز ئۇچرايدۇ.³⁶ مەسىلەن:

تېشىڭ دۇر لەبىڭ مەرجان خەدىڭ گۈل خەتلىڭ رەيھان،
يۈزۈڭ ھۇر ساچىڭ ئەنبەر سۆزۈڭ مۇل مىڭىڭ مۇلتان.

مۇلتان مىڭىڭ سۆزۈڭ مۇل ئەنبەر ساچىڭ يۈزۈڭ ھۇر،
رەيھان خەتلىڭ خەدىڭ گۈل مەرجان لەبىڭ تېشىڭ دۇر.³⁷

(8) مۇتەۋۋەل غەزەل: «تەۋىل» ئەرەبچە «ئۇزۇن» دېگەن مەنىدە بولۇپ، 15 بېيىتتىن ئېشىپ كەتكەن غەزەللەر «غەزەلى مۇتەۋۋەل» (ئۇزۇن غەزەل) دېيىلىدۇ. مەسىلەن، تۆۋەندىكى مەتلەد بىلەن باشلانغان غەزەللەر مۇشۇ تۈردىكى غەزەللەرگە كىرىدۇ:

زاھىد نېچۈك تىرىلگەي مەستانى يار ئىچىدە،
ئەسھابى كەھف يەڭلىغ يار ئىلە غار ئىچىدە.³⁸

«دىۋانى زەلىلى»

مەھشەردە يۈزۈڭنى كۆرسە رەھمان،
قالۇر ئۆزى قۇدرەتتە ھەيران.³⁹

«دىۋانى قەلەندەر»

بۇنىڭدىن باشقا يەنە غەزەللەرنى تېمىسى، مەزمۇن ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تەئرىپ، تەۋسىپ، مەدھ، شەرھىھال ۋە مۇھاكىمە... تىپىدىكى غەزەللەر قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن. تەئرىپ تىپىدىكى غەزەللەردە مەھبۇبنىڭ ھۆسن - جامالى، خۇلقى قاتارلىقلار ھەر خىل بەدىئىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق تەسۋىرلەندۈرۈلگەن. تەۋسىپ تىپىدىكى غەزەللەردە گۈزەل سۈپەتلەر، ئىشقىي غەلىيانلىرى، تەبىئەت مەنزىرىلىرى قاتارلىقلار دېيىلىدۇ. شەرھىھال تىپىدىكى غەزەللەردە لىرىك قەھرىمان ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسى، ئەھۋالى، ھېس - تۇيغۇلىرى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدۇ. مەدھ تىپىدىكى غەزەللەردە مەھبۇبنىڭ بارلىق قۇدرەت، پەزىلەتلىرى ۋە گۈزەللىكى ماختىلىدۇ. مۇھاكىمە تىپىدىكى غەزەللەردە بولسا شائىر مەلۇم ئويىپ - كىت، زامان ۋە رېئاللىق ئۈستىدىكى شىكايەت، تەۋسىيە ۋە قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ. غەزەللەرنىڭ تېمىسى جەھەتتىكى تىپلىرى بۇلارلا ئەمەس. غەزەللەرنىڭ تېماتىك دائىرىسى ۋە تەسۋىرىي يوللىرى تولۇمۇ كەڭ، تۈرلىرى ھەر خىل.

غەزەل ژانىرى ئەڭ دەسلەپ قەسىدە ژانىرى ئىچىدىكى بىر تۈر بولۇپ، «ئىران ئىلىم ساھەسىدە ئو -

مۇمىيۈزلۈك ھالدا غەزەلنى قەسىدىدىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ»^⑩ ئومۇمەن، تۈركىي تىلىدىكى شېئىر ئىرىيەتتە ئەڭ دەسلەپكى غەزەل 12 - ئەسىردە ياشىغان مۇتەسەۋۋۇپ شائىر ئەھمەد يەسسەۋىي (1086 - 1166) نىڭ دىنىي تەسەۋۋۇپىي غەزەللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىلادىيە 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 15 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشاپ ئۆتكەن شائىرلاردىن ئاتائىي، سەككاكىي، لۇتفىي، گەدائىي قاتارلىقلار غەزەل ژانىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان. غەزەل ئەلىشىر نەۋائىي ۋە بابۇر قاتارلىق شائىرلار بىلەن ئۆزىنىڭ كىلاسسىك دەۋرىنى ياراتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەزەل ژانىرى شېئىرىيەتتىمىزدىكى كەڭ ئومۇملاشقان بىر ژانىر سۈپىتىدە ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىپ كەلدى.^⑪

3. مۇستەھزاد: مۇستەھزاد كىلاسسىك شېئىرىيەتتىمىزدە كۆپ قوللىنىلغان شەكىللەرنىڭ بىرى. «مۇستەھزاد» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «ئارتۇق، زىيادە» دېگەن مەنىلەردە. ئۇنىڭ كۆپلىتىلىشى ئۇزۇن - قىسقا تۆت مىسرادىن تۈزۈلدىغان بولۇپ، بىرىنچى، ئۈچىنچى مىسراىرى ئۇزۇن، ئىككىنچى، تۆتىنچى مىسراىرى قىسقا جەمئىي تۆت مىسرادىن تەركىب تاپىدۇ. مۇستەھزادنىڭ ئۇزۇن مىسراىرىمۇ ئۆز ئالدىغا، قىسقا مىسراىرىمۇ ئۆز ئالدىغا قاپىيەداش بولۇپ كېلىدۇ. مۇستەھزادتا قىسقا مىسراىر ئۇزۇن مىسراىرنىڭ مەزمۇنىنى تېخىمۇ تولۇقلاپ، كۈچەيتىپ بېرىدۇ ۋە شېئىر ئاخىرلاشقۇچە شۇ خىلدا داۋام قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇزۇن مىسراىرىنى قىسقا مىسراىرىدىن ئايرىپ قارىغاندا، ئۇ مەسنەۋى ياكى غەزەل شەكلىنى ئېلىپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۇرالايدۇ. تەكىتلەشكە تېگىشلىك بىر نۇقتا شۇكى، مۇستەھزاد ژانىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى بولسا، ئۇ مەخسۇس ۋەزىنەگە ئىگە بولۇپ، بۇ ھەقتە ئەلىشىر نەۋائىي مۇنداق يازىدۇ: «ۋە يەنە بۇ خەلق ئاراسىدا بىر سۈرۈد بار ئىكەندۈركىم ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەك - فۇفى... ۋەزىندە ئاڭغا بەيت باشلاپ بېيىتىپ، ئانىڭ مىسراىرىدىن سوڭرا ھەمۇل بەھرىنىڭ ئىككى رۇكىنى بىلە ئادا قىلىپ سۈرۈد نىغاماتىغا راست كەلتۈرۈرلەر ئەرمىش ۋە ئانى «مۇستەھزاد، دەرلەر ئەرمىش»^⑫ دېمەك، مۇستەھزادنىڭ ۋەزىن شەكلى مۇنداق:

— — V / V — — V / V — — V / V — —
— — V / V — —

ئۇزۇن مىسراىرىنىڭ: مەفئۇلۇ، مەفائىلۇ، مەفائىلۇ، فەئۇلۇن

قىسقا مىسراىرىنىڭ: مەفئۇلۇ، فەئۇلۇن

(يەنى: ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى مەكفۇفى مەھزۇفى مۇستەھزاد.)

ئەلىشىر نەۋائىي ئۆز دىۋانىدىكى لىرىك ژانىرلار قاتارىدا مۇستەھزادنى «... كۆڭۈلگە يېقىملىق مۇسە - تەھزادلارنىڭ بارچىسىنىڭ سۈپەتلىرى خەتتىن زىيادە...»^⑬ دەپ سۈپەتلەيدۇ. «چەھار دىۋان» دىكى ھەربىر دىۋاندا مۇستەھزادلار ئورۇن ئالغان بولۇپ، تۆۋەندە بىز نەمۇنە سۈپىتىدە «فەۋايدۇل - كىبەر» دىكى مۇستەھزادنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

باردىم بۇ سەھەر دەيرى فەنا سارى ئۇرۇپ گام

مەخمۇرى شەبانە

تارتاي ئېدى ھەر لەھزە سەبۇھ ئەھلى ئىچىپ جام

ناقۇس مۇغانە

كىم دەيرى خەرابات ئاراكىم بار ئېسە مەخمۇر

قوپتىڭ داغى بولدۇڭ

ئىچمەككە سەبۇھ ئەھلىغە بىر بادەئى گۈلفام

بۇ سارى رەۋانە

بەزم ئورتاسىدا پىرى خەراباتغا مەسكەن

لېكىن ئاڭا ساقىي

بىر مۇغبەچە نې مۇغبەچەكىم ئافەتى ئىسلام

ئاشۇبى زەمانە

ھەر يانكى باقىپ خەلققە ھەيرەت ئوتى ياقىپ

ئاتەشكەدەئى ئىشقى

جانلاردىن ئۈرۈپ چۈنكى قىلىپ جامى مەي ئاشام

يۈز شۇئە زەبانە

بەزم ئىچرە نەچە تۇرغە مۇغەننىي بارىي دىلكەش

لېكىن بارىي تەرسا

ھەم نەغمەلەرى ئالبان ئەل كۆڭلىدىن ئارام

ھەم چەنگى چەغانە

مەن تەلبەنى بىر جام بىلە ئەيلەدىلەر مەست

نې مەستكى بىھۇش

ئاندىن بىرى بولدۇم بۇ كۆھەن دەيرىدە بەدنام

ئىشقى ئىچرە فەسانە

ئىش يەتتى چۈ بىر يەرگە نەۋايى يانا زىنھار

دەم ئۇرما ۋەرەئىدىن

ئاشقى دېسەلەر ئۇن بەرۇ مەي تۇتسالار ئال كام

كۆپ قىلما بەھانە⁴⁴

4. مەسنەۋى: مەسنەۋى بېيىتىنى ئاساس قىلغان ئايرى قاپىيەلىك شېئىرىي شەكىل بولۇپ، ئۇنىڭ

ھەر بىر بېيىتىدىكى مىسرالار ئۆز ئالدىغا قاپىيەلىك بولىدۇ. بېيىتلار ئارىسىدىكى قاپىيەلەر تەكرارلانمايدۇ (بەزى ئەھۋالدا تەكرارلىق كۆرۈلۈشىمۇ مۇمكىن)، ئۇنىڭ قاپىيە شەكلى بولسا aa، bb، cc دىن ئىبارەت.

مەسنەۋى ژانىرىنىڭ قۇرۇلما ۋە قاپىيە ئالاھىدىلىكلىرى چوڭ ھەجىملىك شېئىرىي ئەسەرلەرنى يېزىشقا مۇۋاپىق كەلگەنلىكى ئۈچۈن، شەرق ئىسلام ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بۇ ژانىر قوللىنىلىپ، چوڭ تىپتىكى تارىخىي ئەسەرلەر ۋە داستانلار مەيدانغا كەلتۈرۈلگەن. پارس ئەدەبىياتىدىكى فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»، جالالىددىن رۇمىنىڭ «مەسنەۋى»، نىزامى گەنجىۋىينىڭ «خەمسە» قاتارلىق ئەسەرلەر، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە»، ئابدۇللا خەراباتىنىڭ «مەسنەۋىيى خەراباتى»، نىزارى داستانلىرى، موللا بىلالنىڭ «غازات دەر مۈلكى چىن»، «چاڭموزا يۈسۈپخان» قاتارلىق داستانلار شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. مەسنەۋى ژانىرى دېداكتىك شېئىرىي ئەسەرلەرنى يارىتىشقا مۇۋاپىق كەلگەنلىكى ئۈچۈن، مەسنەۋى ژانىرىنىڭ تەرەققىياتى ئەدەبىياتتىكى داستانچىلىق، جۈملىدىن ئېپىكىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك دېيىشكە بولىدۇ. شۇڭلاشقا، دېداكتىك ئەنئەنىسى كۈچلۈك بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا، داستانچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شائىرلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاساسەن مەسنەۋى ژانىرىدا چوڭ ھەجىملىك ئەسەر يازغان.

لەرنى يازغان ياكى مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلىرىدە بۇ ژانىرنى قوللانغان. بۇلار ئۈچۈن يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغانلاردىن باشقا يەنە لۇتفىي، ھىرقەتتى (گۇمنام)، زەلىلىي، موللا ئەلەم شەھيارى، موللا شاكىر... قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش مۇمكىن. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئەلىشىر نەۋائى بۇ ژانىرنى قوللىنىپ، شەرق ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر ئەسەر «خەمسە» نى يېزىپ چىقتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇ يەنە دىۋانلىرىنى مەخسۇس مۇشۇ ژانىردا يازغان بولۇپ، «بەدايىئۇل - بەدايە» نىڭ دىباچەسىدە ئۇ مەسنەۋىي، قەسىدىلىرىدىن خەۋەر بېرىپ، «...تەڭرى خالىسا ئۇلار ھەرقايسى ئايرىم كىتاب بولغۇسى...»⁴⁵ دەپ يازىدۇ. تۆۋەندە ئۈلگە سۈپىتىدە نەۋائىنىڭ «غەرايىبۇس - سىغەر» دىۋانىغا كىرگۈزۈلگەن «سەيىد ھەسەنغە بىتمەك ۋە سەفەر بائىسىن دېمەك» تېمىسىدىكى مەسنەۋىسىنىڭ بىرنەچچە بېيىتىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

سەنا ھەققەكىم كاشىفى ھال ئېرۈر
خىرەد مۇشكىلاتغا ھەللال ئېرۈر
ھەزەر ئىچرە بىچارەلەر ياۋەرى
سەفەر ئىچرە ئاۋارەلەر راھبەرى

ئەلىمىكى يوقتۇر بەدايەت ئاڭا
ئەزىمىكى يوقتۇر نىھايەت ئاڭا
نې سالىككەكىم دەشت ئېتىپ جىلۋەگاھ
تەۋەككۈلى ئەيلەپ ئاڭا زادى راھ⁴⁶

5. رۇبائىي: رۇبائىي ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە كەڭ ئومۇملاشقان شېئىرىي ژانىرلارنىڭ بىرى. رۇبائىي - نىڭ باشقا شېئىرىي شەكىللەردىن پەرقلىنىدىغان ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ خاس ۋەزىنىگە ئىگە بولغانلىقىدۇر. «رۇبائىيىنىڭ ۋەزنى ھەزەج بەھرىنىڭ ئاساسىي رۇكنى بولغان «مفاعىلن» نىڭ ئەخىرەب «مفعول» ۋە «ئەخىرەم «مفعولن» زىھافلىرىدىن بارلىققا كېلىدۇ»⁴⁷. ئەلىشىر نەۋائى «مىزانۇل - ئەۋزان» دا رۇبائىي ژانىرىنىڭ ۋەزنى ۋە ئېنىقلىمىسى ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ: «رۇبائىي ۋەزىنىكىم ئانى «دۇ بەيتى» ۋە «تەرانە» ھەم دەرىلەر. ھەزەج بەھرىنىڭ «ئەخىرەم» ۋە «ئەخىرەبى» دىن ئىستىخراج⁴⁸ قىلىپدۇرلار ۋە ئول ۋەز - نىدۇركىم ئاسرۇ خۇش ئايەندە⁴⁹ ۋە نەزىمدۇر بەغايەت رەبايەندە⁵⁰. شىئىر ئەۋزانىدىن ئۇششۇ ۋەزىندۇركىم نەزم ئۇستادلار ئاڭا ھەددى مۇئەييەن⁵¹ قىلىپدۇرلار ۋە غايەت لەتافەتىدىن⁵² ئىككى بەيتغە ئىختىسار قىلىپدۇرلار⁵³ ۋە ئول يىگىرمە تۆرت نەۋۋ كېلىپتۇر ۋە مەجمۇئى ئىككى قىسىمغە مۇختەسەر دۇر»⁵⁴.

نەۋائىنىڭ يۇقىرىقى بايانلىرىدىن رۇبائىي ژانىرى ھەققىدە مۇنداق بىرقانچە نۇقتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش مۇمكىن: بىرىنچى، رۇبائىي يەنە «دۇ بەيتى» ياكى «تەرانە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچى، رۇبائىي خاس ۋەزىنىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ چوڭ جەھەتتىن ھەزەج بەھرىنىڭ ئەخىرەم ۋە ئەخىرەبىدىن ئىبارەت ئىككى خىل زىھافىنىڭ 24 خىل تۈرىدە يېزىلىدۇ. ئەگەر مۇشۇ ۋەزىن ئۆلچىمىگە چۈشمەسە، ئۇ رۇبائىي بولمايدۇ. ئۈچىنچى، رۇبائىيىنىڭ خاس ۋەزىنى تولىمۇ يېقىملىق ۋە جەزىمدار بولغانلىقتىن نەزم ئۇستازلىرى جۈملىدىن شائىرلار رۇبائىيىنى مۇشۇ ۋەزىندە يېزىشقا ئىختىيار قىلىشقان ۋە بىرلىككە كېلىشكەن. تۆتىنچى، رۇبائىي ئىككى بېيىتتىن تەركىب تاپىدۇ.

رۇبائىيىنىڭ ۋەزنى ۋە ئېنىقلىمىسى ھەققىدە نەۋائىدىن باشقا يەنە بابۇر قاتارلىق ئەدەبىيات نەزەردە يەنە يەنە مەخسۇس توختالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ قاراشلىرىمۇ نەۋائىنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش⁵⁵. رۇبائىيىنىڭ قاپىيە شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، بىرى تۆتلا مىسرا ئۆزئارا قاپىيەداش بولۇپ كەلگەن شەكلى، يەنە بىرى 1 - ، 2 - ۋە 4 - مىسرالىرى ئۆزئارا قاپىيەداش، 3 - مىسراسى ئەركىن ھالەتتە كەلگەن شەكلىدىن ئىبارەت. رۇبائىيىنىڭ تۆتلا مىسراسى ئۆزئارا قاپىيەداش شەكلى نىسبەتەن ئاز ئۇچرايدۇ. نەۋائىنىڭ زامانىدىكى، تارىخىي خاندەمىر نەۋائىي رۇبائىيلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، مۇنداق يازىدۇ: «ئەمىرنىڭ گۈزەل سۈپەتلىك كىتابلىرىدىن بىرى «چېھل رۇبا»

ئىي، دۇركىم، بۇ كىتاب «چېھل ھەدىس» نىڭ تەرجىمىسىدۇر. يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىككى يۈز ئاتىمىش رۇبائىدىن تەركىب تاپقان بىر كىتابى باردۇر. ئۇنىڭ ھەر تۆت مىسراسى قاپىيەلىكتۇر. ... نەۋائىيغىچە تۆت مىسراسى قاپىيەلىك ۋە رادىفلىق قىلىپ رۇبائىي يېزىش تۈركچىدە كۆرۈلمىگەنلىكى مەلۇم»⁵⁶.
يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، رۇبائىي ھەزەج بەھرىنىڭ ئىخراپ، ئىخراپتىن ئىبارەت ئىككى خىل تۈرىدە جەمئىي 24 خىل ۋەزىنىدە يېزىلىدىغان بولۇپ، ئىشش نەۋائىي «مىزانۇل - ئەۋزان» دا بۇ 24 خىل ۋەزىنلەرنى ئايرىم - ئايرىم كۆرسەتكەن ۋە كوناكىرەت ئۆلگىلەرنى بەرگەن⁵⁷. تۆ - ۋەندە بىز رۇبائىينىڭ 24 خىل ۋەزىنى ۋە ھەربىر ۋەزىن ئۈچۈن بىردىن مىسراسى قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

ئىخراپ تارمىقى

(1) ھەزەجى مۇسەممەنى ئىخراپ، مەقبۇز، سالىم، ئەزەل:
(مفعول / مفاعىلن / مفاعىلن / فاع)

نامەڭكى تىرىكلىكىدىن ئۆلدۈر مەتلۇب⁵⁸

(2) ھەزەجى مۇسەممەنى ئىخراپ، مەقبۇز، سالىم، ئەبتەر:
(مفعول / مفاعىلن / مفاعىلن / فع)

يا رەبكى ئىجابەت ئەيلەگىل ھەر يا رەب⁵⁹

(3) ھەزەجى مۇسەممەنى ئىخراپ، مەقبۇز، مەكفۇق، ئەھتەم:
(مفعول / مفاعىلن / مفاعىلن / فاعول)

ئىنساڧۇ ئەدالەتۇ سەلاھ ئەتسە شىئار⁶⁰

(4) ھەزەجى مۇسەممەنى ئىخراپ، مەقبۇز، مەكفۇق، مەجبۇب:
(مفعول / مفاعىلن / مفاعىلن / فعل)

ھەسرەت سۇيىدىن كۆزۈمدە ياشىمىنمۇ دەي⁶¹

(5) ھەزەجى مۇسەممەنى ئىخراپ، سالىم، ئىخراپ، ئەھتەم:
(مفعول / مفاعىلن / مفعول / فاعول)

ساۋۇغدا يەرى بۇ تاغنىڭ جەۋفىدە غار⁶²

(6) ھەزەجى مۇسەممەنى ئىخراپ، سالىم، ئىخراپ، مەجبۇب:
(مفعول / مفاعىلن / مفعول / فعل)

تەن ئولسا غەمىڭ ئىچرە جانىڭغا فىدا⁶³

(7) ھەزەجى مۇسەممەنى ئىخراپ، سالىم، مۇخەننەق، ئەزەل:
(مفعول / مفاعىلن / مفعولن / فاع)

ئەي سەندىن ئۆلۈپ باغرىم ھەم كۆكسۈم داغ⁶⁴

(8) ھەزەجى مۇسەممەنى ئىخراپ، سالىم، مۇخەننەق، ئەبتەر:
(مفعول / مفاعىلن / مفعولن / فع)

بىر لەھزە كۆڭۈل سەنسىز ھالىن بىلمەس⁶⁵

(9) ھەزەجى مۇسەممەنى ئىخراپ، مەكفۇق، سالىم، ئەزەل:
(مفعول / مفاعىلن / مفاعىلن / فاع)

رۇخسارى ئۈزە خاللارنى ئول دىلبەند⁶⁶

- (10) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەب، مەكفۇق، سالم، ئەبتەر:
(مفعول / مفاعيل / مفاعيلن / فع)
دەۋران ئېلىنىڭ جىسمىدا ھەم جان بولغىل⁶⁷
- (11) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەب، مەكفۇق، ئەھتەم:
(مفعول / مفاعيل / مفاعيلن / فعول)
كۆزلەردە نەزەر داغى ھەرام ئولدى ھەرام⁶⁸
- (12) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەب، مەكفۇق، مەجبۇب:
(مفعول / مفاعيل / مفاعيلن / فعل)
مەسجىدقە نېچە ئەھلى رىيادەك يېتەين⁶⁹

ئەخرەم تارمىقى

- (1) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەم، ئەشتەر، سالم، ئەزەل:
(مفعولن / فاعلن / مفاعيلن / فاع)
كۆڭلۈم سەيدى ئۈزۈپ ئولۇستىن پەيۋەند⁷⁰
- (2) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەم، ئەشتەر، سالم، ئەبتەر:
(مفعولن / فاعلن / مفاعيلن / فع)
يا رەب مەندە نې ياخشى تالىد باردۇر⁷¹
- (3) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەم، ئەشتەر، مەكفۇق، مەجبۇب:
(مفعولن / فاعلن / مفاعيلن / فعل)
خۇشتۇر بولساق ئىكەۋلە ھەمدەم سەنۇ مەن⁷²
- (4) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەم، ئەشتەر، مەكفۇق، ئەھتەم:
(مفعولن / فاعلن / مفاعيلن / فعول)
ھەم جەۋرى ئەسل ئەل ئارا كەلدى ھەرام⁷³
- (5) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەم، مۇخەننەق، ئەخرەب، مەجبۇب:
(مفعولن / مفعولن / مفعولن / فعل)
مىڭ قەتلە شۈكرىن دېسەم ئاز ئېرۇر⁷⁴
- (6) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەم، مۇخەننەق، ئەخرەب، ئەھتەم:
(مفعولن / مفعولن / مفعولن / فعول)
يا رەب نې ئافەتدۇر ئول ھۇسنۇ جەمال⁷⁵
- (7) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەم، مۇخەننەق، ئەزەل:
(مفعولن / مفعولن / مفعولن / فاع)
ئەي سەنسز ئۇمرۇمدىن ئاسايش يوق⁷⁶
- (8) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەم، مۇخەننەق، ئەبتەر:
(مفعولن / مفعولن / مفعولن / فع)
ئەي مەھۋەش ئۆتكەي بۇ سەركەشلىك ھەم⁷⁷
- (9) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەم، ئەخرەب، سالم، ئەبتەر:
(مفعولن / مفعولن / مفاعيلن / فع)
ئەي كىم ئالەم شەھلەرى شاھى سەن سەن⁷⁸

- (10) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەم، ئەخرەب، سالىم، ئەزەل: (مفعولن / مفعول / مفاعيلن / فاع)
 مەن ھەم قىلدىم جانۇ كوڭۈلنى ئىرسال⁷⁹
- (11) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەم، ئەخرەب، مەكفۇق، مەجبۇب: (مفعولن / مفعول / مفاعيل / فعل)
 مەئمۇر ئەتكەن نەفسى دەغانىمۇ دەيىن⁸⁰
- (12) ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەم، ئەخرەب، مەكفۇق، ئەھتەم: (مفعولن / مفعول / مفاعيل / فعول)
 بۇلبۇل يوق گۈللەر نېمە ئەفغان قىلادۇر⁸¹

رۇبائىنىڭ تۆتلا مىسراسى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن 24 خىل ۋەزىننىڭ خالىغان بىرىدىلا يېزىلسىمۇ ياكى تۆت مىسراسى ئايرىم - ئايرىم تۆت خىل ۋەزىندە يېزىلسىمۇ بولىدۇ. ئومۇمەن، رۇبا - ئىينىڭ ھەزەج بەھرىنىڭ ئەخرەب ۋە ئەھرەم زىھافلىرى ئاساسىدىكى 24 خىل ۋەزىندە بولۇشى بۇ شەي - ئىرىي شەكىلنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان شەرتىدۇر. رۇبائىدا ئۆزىنىڭ قىسقا بولۇشىغا قارىماي، مۇئەييەن تېمىدا مۇكەممەل بىر پىكىرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

6. تۇيۇق: تۇيۇق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى قوشاقلار بىلەن يېقىن بولۇپ، ئەلشىر نەۋائىمۇ «مىزانۇل - ئەۋزان» دا بۇ شېئىرىي شەكىلنى قوشاق بىلەن ئىلگىرى - ئاخىر بايان قىلىدۇ. تۇيۇق يەنە شېئىرىي شەكىللەر ئىچىدىكى رۇبائىي، تۆتلۈك، ئۆلەڭ، دۈبەيتى قاتارلىقلار بىلەنمۇ شەكىل جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ.

تۇيۇق - «تۇيماق»، «تۇيۇۋالماق» دېگەن پېئىلدىن ياسالغان ئىسىم بولۇپ، ئەرەب تىلىدا «مۇختە - مىلات» دەپ ئاتىلىپ، «ئارىلاشتۇرۇلغان، يۈكلەنگەن» دېگەن مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ يەنە ئەرەب تىلىدا «تەجنىس» دەپمۇ ئاتىلىدۇ⁸². تەجنىس - شەكىلداش سۆز دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئەدەبىياتتا شەكىلداش سۆزلەر ئارقىلىق سۆز ئويۇنى قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، تۇيۇق ئىككى بېيىتتىن تەركىب تاپقان، شەكىلداش ياكى ئاھاڭداش سۆزلەرنى قاپىيەلەش ئارقىلىق ئۇلاردىن مەجازىي ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلىنىلىدىغان، تولۇق ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرگە ئىگە شېئىرىي شەكىلدىن ئىبارەت. تۇيۇقنىڭ كۆپىنچە 1 -، 2 -، 4 - مىسراسى ئۆزئارا قاپىيەداش بولىدۇ، بەزىدە ھەممە مىسراسى، يەنە بەزىدە 1 -، 2 - ياكى 2 -، 4 - مىسراسى قاپىيەداش بولۇپمۇ كېلىدۇ. تۇيۇقنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى ئۇنىڭ خاس ۋەزنى بولۇپ، بۇ ھەقتە نەۋائىي «مىزانۇل - ئەۋزان» دا مۇنداق يازىدۇ: «بىرسىكىم تۇيۇغ، دۈركىم، تەجنىس ئايتىلغاي ۋە ئول ۋەزنى رەمەلى مۇسەددەسى مەقسۇردۇر، مۇنداقكىم:

يا رەب ئول شەھدۇ شەكەر يا لەبمۇدۇر؟
 يا مەگەر شەھدۇ شەكەر يالەبمۇدۇر؟
 جانىما پەيۋەستە ناۋەك ئاتقالى
 غەمزە ئوقىن قاشىغا يالەبمۇدۇر؟
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلان
 فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلان⁸³

دېمەك، تۇيۇقنىڭ ۋەزنى «رەمەلى مۇسەددەسى مەقسۇر ۋە مەھزۇف» (فائىلاتۇن، فائىلاتۇن، فائىلان

ۋە فائىلۇن) بولۇپ، بۇ تۇيۇقنىڭ مۇھىم شەرتلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، تۇيۇقنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى، ئۇنىڭدا ئاھاڭداش ياكى شەكىلداش سۆزلەرنىڭ قاپىيەلىنىشى بولۇپ، بۇ تۇيۇقنىڭ ئەقەللىي تەلىپى. بۇ ھەقتە نەۋائىي «مۇھاكەمەتۇل - لۇغەتەين» دە چاغاتاي تۈركچىسى بىلەن پارس تىلىنى سېلىشتۇرۇپ، چاغاتاي تۈركچىسىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى قاتارىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭداش، شەكىلداش سۆزلەردىن پايدىلىنىپ تەجنىس ھاسىل قىلىشنى تىلغا ئېلىپ مۇنداق دەيدۇ: «پارس تىلىدا سۆز يېتىشمەسلىك ئەھۋالى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇلارنى بىر - بىرىدىن ئېيتىشقا توغرا كەلسە گەپ ئۈزىراپ كېتىدۇ. تەجنىس ۋە ئىيھامدىن پايدىلىنىش شائىر - ئەدىبلەر ئىچىدە ناھايىتى ئومۇمىي بىر ئەھۋال. شېئىرگە ئالاھىدە رەڭ بېرىدىغان بۇ خىل سۆز سەنئىتى ئۈچۈن پارس تىلىغا قارىغاندا تۈركىي تىلىدا ئىمكانىيەت تېخىمۇ كۆپ. مەسىلەن، «ئات» سۆزىنى بىرىنچىدىن «نام، مەنىسىدە، ئىككىنچىدىن «مىنىدىغان ئات، مەنىسىدە، ئۈچىنچىدىن تاشنى ياكى ئوقنى ئېيتىشقا بۇيرۇغاندىكى «ئات، مەنىسىدە قوللىنىشقا بولىدۇ. بۇ سۆز شېئىردا مانا مۇنداق قوللىنىلغان:

چۈن پەرىيۇ ھۈردۈر ئاتنىڭ بېگىم،
سۈرئەت ئىچرە دىۋ ئېرۈر ئاتنىڭ بېگىم.
ھەر خەدەنگىكىم ئۇلۇس ئاندىن قاچار،
ناتەۋان جانىم سارى ئاتنىڭ بېگىم.

بۇ ئىككى بېيىت تولۇق تەجنىس بولۇپ، بۇنى پەقەت تۈركىي شائىرلارلا يازالايدۇكى، سارتلار يازالمايدۇ. بۇ خىل شېئىرىي شەكىل «تۇيۇغ» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ھەقتە ئارۇز توغرىسىدىكى «مىزانۇل - ئەۋزان» ناملىق كىتابتا چۈشەنچە بېرىلگەن»⁸⁴.

دېمەك تۇيۇق ژانىرى يۇقىرى بەدىئىي تالانت، قاپىيە سەنئىتى، سۆز ۋە ئارۇز ماھارىتى تەلەپ قىلىدىغان بولۇپ، تۇيۇق يېزىش ئۈچۈن يۇقىرىقىدەك ئىلىم ۋە ماھارەتلەردە يۇقىرى كامالەتكە يېتىش مۇھىم شەرت بولغاچقا، ئەدەبىيات تارىخىمىزدا بۇ ژانىر بويىچە ئىجاد قىلغانلار ئانچە كۆپ ئەمەس. ئەڭ ۋەكىللىكلىرىدىن لۇتفىي، نەۋائىي، بابۇر قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. لۇتفىي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ھازىرغىچە مەلۇم بولغان شائىرلار ئىچىدە ئەڭ كۆپ تۇيۇق يازغان شائىر بولۇپ، نەۋائىي ئۇنىڭ تىل ماھارىتى ۋە سۆز بايلىقى جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، «مەجالسۇن - نەفائىس» تا «مەلىكۈل كەلام» (سۆز پادىشاھى) دەپ تەرىپلەيدۇ.

7. فەرد: «فەرد» تاق، يېگانە دېگەن مەنىدە بولۇپ، شېئىرىيەتتە بىرلا بېيىتتىن تەشكىل تاپقان شېئىرىي شەكىل فەرد دېيىلىدۇ.

تەمەۋ ئەتمە كۆپ ئەرسە ھەم مالى
كۆرمەين ھەق خەزىنەسىن خالى⁸⁵

فەردنىڭ قاپىيە شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، بىرىنچى خىل قاپىيە شەكلىدە ھەر ئىككى مىسرا قاپىيەلىنىپ كېلىدۇ، ئىككىنچى خىل شەكلى بولسا قاپىيەسىز شەكلى بولۇپ، قاپىيەدىن ئازاد شەكلىدە بولىدۇ. فەردلەر تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە خىل شارائىتتا يېزىلىدۇ. بىرىنچىسى، شائىرلار كۆڭلىدىكى كۈچلۈك ئىلھامنى بىرلا بېيىتقا يىغىنچاقلاپ فەرد يازىدۇ. ئىككىنچىسى، ئاپتور بىرەر چوڭ ھەجىملىك ئەسەر يېزىۋاتقاندا ئەڭ مۇھىم دەپ قارىغان ياكى خۇلاسە شەكلىدىكى ئوي - پىكىرنى بىرلا بېيىتقا يىزىدۇ.

غىنچاقلاپ ئىپادىلەيدۇ. ئۈچىنچىسى، بەزى پىشقان ئەدەبىياتشۇناسلار مەلۇم بەدىئىي سەنئەت، قاپىيە سەنئىتى ياكى ئارۇز ئۈلگىسىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن فەرد ئىجاد قىلىدۇ. تۆتىنچىسى، ئاپتورلار دېداكتىك خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان نەسرىي ئەسەرلەرنى يېزىۋاتقاندا، ئۆزىنىڭ نۇقتىلىق پىكىرلىرىنى فەرد شەكلىدە ئىپادە قىلىپ، ئەسەرنىڭ ئارىسىغا قىستۇرىدۇ. دېمەك، يۇقىرىقىدەك ئالاھىدە شارائىتلارنىڭ مېۋىسى بولغان فەردلەر ھەرقايسى جەھەتتىن ئىنتايىن ئۇتۇقلۇق چىقىدىغان بولۇپ، ئۇنى گۈزەل بېيىتلار دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. نەۋائىي بۇ ھەقتە ئۆز فەردلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ مۇنداق يازىدۇ: «تەڭداشسىز فەردلەرنىڭ ھەممىسى شېرىن ۋە راۋانلىقتا يېگانە».

8. قىتئە: «قىتئە» نىڭ لۇغەت مەنىسى «پارە» دېگەنلىك بولۇپ، غەزەل ياكى قەسىدىدىن پارچىلاپ ئېلىنغان، كۆپىنچە ئىككى - ئۈچ بېيىت، بەزى ئەھۋاللاردا ئۇنىڭدىن ئارتۇق بېيىتتىن تەركىب تاپىدىغان كىچىكرەك ھەجىمدىكى شېئىرىي شەكىلنى كۆرسىتىدۇ. قىتئەنىڭ قاپىيە شەكلى بولسا ھەر بىر بېيىتنىڭ ئىككىنچى مىسراسى ئۆز ئارا قاپىيەداش بولىدۇ. يەنى ab, cb شەكلىدە. قىتئەلەردە ئايرىم ئىنچىكە مەنىلەر، روھىي كەچۈرمىشلەر، پىكىر ۋە مۇلاھىزىلەر ئىخچام ئىپادىلەندىغان بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ شائىرلار قىتئەلەر ئارقىلىق ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ۋە ئەقلىي چۈشەنچىلىرىنى ئىخچام بايان قىلغان. نەۋائىي قىتئەلىرىنى «پايدىلىق قىتئەلەر ھەممىسى مەنپەئەتلىك» دەپ سۆيەتلەيدۇ. قىتئەلەرگە بەزىدە شۇ قىتئە مەزمۇنىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئىخچام ئىپادىلەيدىغان ماۋزۇلار قويۇلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

ماۋزۇ: يامان يامانلىغىنى قىلماسا ياخشىلىقچە بار ۋە بىر ياخشىلىغ قىلسا
ئون ياخشىلىقچە بار

ھەر كىشىكىم تاپسا دەۋران ئىچرە جاھۇ ئىتتىبار
كىم ئاننىڭ زاتىدا بىدادۇ سىتەم بولغاي قىلىغ
ياخشىلىغ گەر قىلماسا بارى يامانلىغ قىلماسا
ياخشىلىق بىر قىلسا ھەم قىلغانچا بار ئون ياخشىلىغ

ئاتانى چۈنكى قىبلە دەپتۇرلار
قىبلە ياڭلىغ ئاڭا نەزەر قىلغىل
ئاتا ئاغرىتما ئەي ئاتام زىنھار
ئاتا ئازارىدىن ھەزەر قىلغىل

9. مۇئەمما: «مۇئەمما» نىڭ لۇغەت مەنىسى «سىمۋوللۇق سۆز، بىرەر نەرسىگە ئىشارە قىلىنغان سۆز» دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ. مۇئەمما سۆز ئويۇنى ئارقىلىق مەخپىي ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىر مەخسۇس يېشىم قاندىسىگە ئاساسەن يېشىپ چىقىلىدۇ. مۇئەمما بېيىت ياكى قىتئەگە ئوخشاش كىچىك نەزم شەكىللىرى بىلەن يېزىلىدۇ. كۆپىنچە بىر بېيىت بىلەن فەرد شەكلىدە يېزىلىدۇ. ئەگەر ئىككى بېيىتتىن تەركىب تاپسا، قاپىيە شەكلى غەزەلنىڭكىگە ئوخشاش بىرىنچى بېيىتنى ئۆز ئارا قاپىيەداش، ئىككىنچى بېيىتتىن باشلاپ ئىككىنچى مىسرا بىرىنچى بېيىت بىلەن قاپىيەداش بولىدۇ. مۇئەممانى يېزىشتە سۆزنىڭ ئەسلىي يېزىقتىكى ئىملاسى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، ئەگەر مۇشۇ ئىملا ئۆزگەرتىۋېتىلسە، ئۇنىڭدىن مەنە چىقمايدۇ. مەسىلەن:

مۇھسىن ئىسىمدا

مەجلىسدە شەيخ بۇ كېچە كۆپ شەيىن باشلادى
سېندۇردى شەمئۇ نۇقلىنى ھەۋز ئىچرە تاشلادى^⑩

بۇ مۇئەممادا «محسن» (مۇھسىن — ئېھسان قىلغۇچى، ياخشىلىق قىلغۇچى، كەرەم قىلغۇچى) سۆزىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئۈچۈن بىرىنچى مىسرادىكى «مجلس» (مەجلىس) سۆزىگە قارىتا ئىككىنچى مىسرادىكى كۆرسەتمە بويىچە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. «مجلس» نىڭ شەمئۇ «ل» نى كۆرسىتىدۇ (دۇ) نى سۈندۈرۈپ، نۇقل (پارچىسى — «ج» نىڭ چېكىتىنى كۆرسىتىدۇ) نى ھەۋز (كۆل — «س» نىڭ قۇيىدۇ. رۇقىدىكى چوڭقۇر قىسمى كۆزدە تۇتۇلغان) ئىچىگە تاشلىدى، دېگەن بويىچە «ل» نى چىقىرىپ تاشلاپ، «ج» نىڭ چېكىتىنى «س» نىڭ قۇيرۇقىغا يۆتكەشكە دەل «محسن» دېگەن سۆز كېلىپ چىقىدۇ. شېئىرىيەتتىمىزدىكى بۇ خىل شەكىل ئالاھىدە بەدىئىي تالانتىنىڭ ۋە نەزەرىيەۋى يۈكسەكلىكىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئەدەبىيات نەزەرىيەسى تارىخىمىزدا مەخسۇس مۇشۇ زاننىر ھەققىدە تەتقىقاتلارنىڭ بولغانلىقى مەلۇم. تارىخى رىخچى خانەمىرنىڭ «مەكارىمۇل — ئەخلاق» ناملىق ئەسىرىدە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مۇئەممى پېنى ھەققىدە مەخسۇس كىتاب تۈزگەنلىكىدىن خەۋەر بېرىپ مۇنداق يازغان: «ئالىي تەبىئەتلىك ئەلىشىر ھەزرەتنىڭ كىتابلىرىدىن يەنە بىرى «رسالەتۇل — مۇفرەدات» تۇر. بۇ كىتاب مۇئەممى پېنى ھەققىدە پارس تىلىدا يېزىلغاندۇر. بۇ نەپىس ئەسەرنى ھەقىقەت ئىگىسى مەخدۇمى نۇرەن ھەزرەتنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەندە، ئالىي ھەزرەت بۇ كىتابنىڭ تەرىپى ھەققىدە شۇنداق يۇقىرى باھا بېرىپ سۆزلىگەندى. ھەقىقەتەنمۇ ئەلىشىر ھەزرەت مۇئەممى پېنىدە شۇنداق يۇقىرى مەرتىۋىگە يەتكەندى»^⑩.

10. لۇغز: لۇغز — شېئىرىي تېپىشماق دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ خىل شېئىرىي شەكىلدە شائىر مەلۇم نەرسىنىڭ ئالامەتلىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى تىلغا ئېلىش ئارقىلىق بۇ نەرسىنىڭ نېمە ياكى كىم ئىكەنلىكىنى سورايدۇ. مۇئەممى بىلەن لۇغزنىڭ ئوخشاشلىقى ھەر ئىككىلىسىدە ئوقۇرمەندىن مەلۇم نەرسە ھەققىدە ئويلاپ تېپىش تەلەپ قىلىنىدۇ. پەرقى بولسا مۇئەممى سۆز ئويۇنى ئارقىلىق مەلۇم خەتتىن يەنە بىر خەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئالاھىدىلىكى كۈچلۈكرەك، يەنە بىر جەھەتتىن لۇغزدا ئوچۇق ھالدا «بۇ نېمە»، «ئۇ نېمە» دېگەن سوئاللار بولىدۇ.

لۇغزلار ھەجىم جەھەتتىن چەكلەنمەيدۇ. لۇغز مەزمۇنىغا قارىتىلغان ئوقۇم بولۇپ، فەرد، قىتئە ياكى رۇبائىي شەكىللىرىدە يېزىلىۋېرىدۇ، چوقۇم ئارزۇنىڭ بەھرىلىرىدە يېزىلىشى كېرەك. ئۇ دىۋانلارنىڭ ئاخىرىدىن ئورۇن ئالىدۇ. لۇغزلار ئاساسەن دېگۈدەك «نېمەدۇر»، «قايسى»، «نېدۇر ئولكىم» دېگەنگە ئوخشاش سوئال تەرزىدە باشلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئوق

نې قۇشدۇرۇركى ئۇچار ئۇچ قانات بىلە لېكىن
ئەگەر قونار ھەم ئاچۇقدۇر قاناتلار بارى
قاناتى سارىدۇر ئاغزى ۋەلېك دايم ئاچۇق
بۇ تۇر فەراقكى بولۇر قۇيرۇغىدا مىنقارى
ئېرۇر ئانىڭ كەبى تۈز كۆڭلى ئاشياندا ئوق

سېپەر جەئبەسىدىن ئىستەسەڭ نەمۇدارى

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە دو بەيتى، ئۆلەڭ، تۆتلۈك قاتارلىق كىچىك ھەجىملىك شېئىرىي شەكىل-لەر مۇ بار. دو بەيتى — ئىككى بېيىتلىك دېگەنلىك بولۇپ، ۋەزىن جەھەتتىن رۇبائىدىن پەرقلىق ۋە-زىندە يېزىلغان مۇستەقىل بىر شېئىرىي ئەسەرنى كۆرسىتىدۇ. دو بەيتىنىڭ ھەزەجى مۇسەددەسى مەق-سۇر بىلەن ھەزەجى مۇسەددەسى مەھزۇقتىن ئىبارەت ئىككى خاس ۋەزىنى بار. ئۆلەڭ — تۆت مىسرادىن تەركىب تاپقان شېئىرىي شەكىللەر ئىچىدىكى مۇراسىم تۈسىنى ئالغان شېئىرلارنى كۆرسىتىدۇ. تۆتلۈك — رۇبائىي ۋە دو بەيتىدىن پەرقلىق ۋەزىندە يېزىلغان، تۆت مىسرادىنلا تەركىب تاپقان مۇستەقىل شېئىرىي ئەسەرنى كۆرسىتىدۇ.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى لىرىك ژانىرلارنىڭ شەكىللىرى تولىمۇ رەڭدار بولۇپ، بۇ شەكىللەرنىڭ ھەممىسى ئارۇز ئىلمى، بەدىئىي سەنئەت ۋە قاپىيە ئىلىملىرى بىلەن زىچ باغلىق بو-لۇشتەك كۈچلۈك نەزەرىيەۋىچانلىققا ئىگە.

ئىزاھاتلار:

① مەھمۇدجان مۇھەممەد: «ئەلىشىر نەۋائىنىڭ شېئىرىيەت قاراشلىرى ۋە ئۇنىڭ قىممىتى»، «بۈيۈك شائىر ئە-لىشىر نەۋائى» (ئابلىمىت ئەھمەت نەشرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 385 - بەت.

② 穆宏燕: “波斯古典诗学研究”，昆仑出版社，2011版，165 - 180页。

③ مىسرا — شېئىرىي ئەدەبىياتتىكى ھەر بىر قۇرنىڭ نامى.

④ بېيىت — شېئىردا ئىككى مىسرادىن تەركىب تاپقان، قاپىيە ۋە مەزمۇن پۈتۈنلۈكى جەھەتتىن ئۆزئارا باغلى-نىدىغان بىرلىك.

⑤ بەند — شېئىردا ئىككى ياكى ئۈچتىن كۆپ مىسرادىن تەركىب تاپقان، قاپىيە ۋە مەزمۇن پۈتۈنلۈكى جەھەت-تىن ئۆزئارا باغلىنىدىغان بىرلىك.

⑥ قاپىيە — شېئىر مىسرالىرىنىڭ ئاخىرىدا كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ رىتم ۋە ئاھاڭ جەھەتتىكى بىردەكلىكى.

⑦ ئەلىشىر نەۋائى: «بەدايئۇل - بىدايە، نىڭ دىباچەسى» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)،

«ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى» (تۈزگۈچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 58 - بەت.

⑧ 穆宏燕: “波斯古典诗学研究”，昆仑出版社，2011版，265页。

⑨ ئابدۇلئەزىز ھەمدۇللا: «قەسىدە ژانىرى ھەققىدە»، «تارىم» ژۇرنىلى، 2009 - يىللىق 11 - سان.

⑩ ئابدۇلئەزىز ھەمدۇللاننىڭ «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 2009 - يىللىق 11 - ساندا ئېلان قىلىنغان «قەسىدە ژانىرى

ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە تىلغا ئېلىنغان، مەزكۇر ئىككى قەسىدە شەكىل جەھەتتىن مەسنەۋى ژانىرىدا يېزىلغان بولۇپ، تېما ۋە مەزمۇن جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى كۆزدە تۇتۇلدى.

⑪ ئابدۇلئەزىز ھەمدۇللا: «قەسىدە ژانىرى ھەققىدە»، «تارىم» ژۇرنىلى، 2009 - يىللىق 11 - سان.

⑫ ئابدۇلئەزىز ھەمدۇللا: «قەسىدە ژانىرى ھەققىدە»، «تارىم» ژۇرنىلى، 2009 - يىللىق 11 - سان.

⑬ ئەلىشىر نەۋائى: «بەدايئۇل - بىدايە، نىڭ دىباچەسى» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)،

«ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى» (تۈزگۈچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 45 - بەت.

⑭ 穆宏燕: “波斯古典诗学研究”，昆仑出版社，2011版，280页。

⑮ ئابلىز ھەمدۇللا: «غەزەل ژانىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2010 - يىللىق 1 -

سان، 84 - بەت.

⑯ ئىمىن تۇرسۇن: «نەۋائى ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى، 238 - بەت.

⑰ ئەلىشىر نەۋائى: «بەدايئۇل - ۋەسەت» (ئىسراپىل يۈسۈپ قاتارلىقلار نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەش-

رىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 1214 - بەت.

- ⑱ ئەلىشىر نەۋائى: «غەرايىبۇس - سىغەر» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 182، 193، 238، 348، 481، 548، 558، 573، 614، 630... 642 - غەزەللەر.
- ⑲ ئەلىشىر نەۋائى: «نەۋادىرۇش - شەباب» (مىرسۇلتان ئوسمانوف نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 475 - غەزەل.
- ⑳ قەلەندەر: «دىۋانى قەلەندەر» (ئىسراپىل يۈسۈپ نەشرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى، 33 - بەتتىكى غەزەل.
- ㉑ ئابلىز ھەمدۇللا: «غەزەل ژانىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2010 - يىللىق 1 - سان، 85 - بەت.
- ㉒ ئەلىشىر نەۋائى: «بەدايىئۇل - بىدايە، نىك دىباچەسى» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، «ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى» (تۈزگۈچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 57 - بەت.
- ㉓ ئەلىشىر نەۋائى: «فەۋايدۇل - كىبەر» (ئىسراپىل يۈسۈپ نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 26 - غەزەل، 75 - نومۇرلۇق غەزەلدە مۇرەددى مەتلەد قوللىنىلغان.
- ㉔ ئابلىز ھەمدۇللا: «غەزەل ژانىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2010 - يىللىق 1 - سان، 86 - بەت.
- ㉕ ئەلىشىر نەۋائى: «نەۋادىرۇش - شەباب» (مىرسۇلتان ئوسمانوف نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 28 - غەزەل.
- ㉖ ئەلىشىر نەۋائى: «نەۋادىرۇش - شەباب» (مىرسۇلتان ئوسمانوف نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 145 - غەزەل.
- ㉗ ئەلىشىر نەۋائى: «غەرايىبۇس - سىغەر» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 205 - غەزەل. بۇنىڭدىن باشقا يەنە مۇشۇ دىۋاندىكى 5 - نومۇرلۇق غەزەلمۇ مۇشۇ تۈردىكى غەزەلگە كىرىدۇ.
- ㉘ مۇھەممەد ئەمىن گۈمناڭ: «دىۋانى گۈمناڭ» (مىرسۇلتان ئوسمانوف نەشرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىلى نەشرى، 78 - غەزەل.
- ㉙ سېنىڭ ئىشقىڭدىن ئەل قېچىپ قۇتۇلالامدۇ.
- ㉚ زاماننىڭ كېچە - كۈندۈزى ئالمىشىپلا تۇرىدىكەن؛ ئابدۇلقادر ناقىس: «دىۋانى ناقىس»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى، 15 - غەزەل.
- ㉛ لەۋلىرىڭ كۈلكىگە تولغان، قارا كۆزلىرىڭ ئۇيقۇسىرىغان.
- ㉜ مەي مەستلىكى يۈزلىرىڭنى لىق تەرگە چۆمدۈرەر.
- ㉝ زەمىر سەئىدۇللازادە: «ئەلىشىر نەۋائىنىڭ پارس - تاجىك تىلىدىكى ئەسەرلىرى توغرىسىدا»، «بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائى» (ئابلىمىت ئەھمەت تۈزگەن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 258 - بەت.
- ㉞ بۇ سۆز مەتىنىدە «قىلورسىن» شەكلىدە يېزىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، بىرىنچى مىسرادىكى «نسىرىن» سۆزى بىلەن قاپىيەداش كەلگەن دەپ قاراشقا بولىدۇ. شۇڭا، بۇ غەزەلنىڭ مەتلەئىسىمۇ سەجلىك قاپىيەدە كەلگەن.
- ㉟ DR .BILAL YUCEL: BABUR DIVANI, ANKARA, 1995, 164 bet, 77.
- ㊱ ئابلىز ھەمدۇللا: «غەزەل ژانىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2010 - يىللىق 1 - سان، 87 - بەت.
- ㊲ DR .BILAL YUCEL: BABUR DIVANI, ANKARA, 1995, 302 bet, 507/508.
- ㊳ زەلىلى: «زەلىلى دىۋانى»، (ئىمىن تۇرسۇن)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى، 308 - بەت.
- ㊴ قەلەندەر: «دىۋانى قەلەندەر» (ئىسراپىل يۈسۈپ)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى، 143 - بەت.
- ㊵ 穆宏燕: “波斯古典诗学研究”，昆仑出版社，2011版，278页。
- ㊶ ئابلىز ھەمدۇللا: «غەزەل ژانىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2010 - يىللىق 1 -

- سان، 90 - بەت.
- 42 ئەلىشىر نەۋائىي: «مىزانۇل - ئەۋزان»، ئافغانىستان بەلخ شەھىرى ھىجرىيە 1372 - يىلى نەشرى.
- 43 ئەلىشىر نەۋائىي: «بەدايىئۇل - بىدايە، نىك دىباچەسى» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، «ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت تۈزگەن)، شىنجاڭ خەق نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشەرى، 58 - بەت.
- 44 ئەلىشىر نەۋائىي: «فەۋايدۇل - كىبەر» (ئىسراپىل يۈسۈپ نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 682 - نومۇرلۇق شېئىر.
- 45 ئەلىشىر نەۋائىي: «بەدايىئۇل - بىدايە، نىك دىباچەسى» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، «ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى» (تۈزگۈچى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت)، شىنجاڭ خەق نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 58 - بەت.
- 46 ئەلىشىر نەۋائىي: «غەرايىبۇس - سىغەر» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، مەتن، 962 - بەت.
- 47 زەمىر سەئىدۇللازادە: «ئارۋىز ئىلمى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 373 - بەت.
- 48 تاللاش، چىقىرىش.
- 49 ئىنتايىن يېقىملىق.
- 50 ئۆزىگە تارتىدىغان، جەزىبىلىك.
- 51 تەيىن.
- 52 گۈزەللىك، نازۇكلۇق.
- 53 ئىخچاملاپتۇ.
- 54 ئەلىشىر نەۋائىي: «مىزانۇل - ئەۋزان»، ئافغانىستان بەلخ شەھىرى، ھىجرىيە 1372 - يىلى نەشرى، 34 - بەت.
- 55 زەمىر سەئىدۇللازادە: «ئارۋىز ئىلمى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 373 - بەتلەر.
- 377 - بەتلەر.
- 56 خاندەمىر: «مەكارىمۇل - ئەخلاق» (مۇھەممەتتۇرسۇن سىدىق نەشرگە تەييارلىغان)، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2011 - يىللىق 3 - سان، 13 - بەت.
- 57 ئەلىشىر نەۋائىي: «مىزانۇل - ئەۋزان»، ئافغانىستان بەلخ شەھىرى، ھىجرىيە 1372 - يىلى نەشرى، 35 - بەتلەر.
- 41 - بەتلەر.
- 58 ئەلىشىر نەۋائىي: «غەرايىبۇس - سىغەر» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 1025 - بەت.
- 59 ئەلىشىر نەۋائىي: «غەرايىبۇس - سىغەر» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 1026 - بەت.
- 60 ئەلىشىر نەۋائىي: «غەرايىبۇس - سىغەر» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 1033 - بەت.
- 61 يۇقىرىقى كىتاب، 1033 - بەت.
- 62 يۇقىرىقى كىتاب، 1035 - بەت.
- 63 ئەلىشىر نەۋائىي: «مىزانۇل - ئەۋزان»، ئافغانىستان بەلخ شەھىرى، ھىجرىيە 1372 - يىلى نەشرى، 39 - بەت. بۇ مىسال «مىزانۇل - ئەۋزان» دا ئەسلىي «ھەزەجى مۇسەممەنى ئەخرەبى سالىمى ئەخرەبى ئەھتەم» ۋەزىنىگە كۆرسىتىلگەن مىسال بولۇپ، بابۇر بۇ مىسالنى مەزكۇر ۋەزىنىگە مۇخالپ دەپ كۆرسەتكەن، شۇڭا يۇقىرىقى ۋەزىن ئۈچۈن مىسال سۈپىتىدە كۆرسىتىلدى.
- 64 ئەلىشىر نەۋائىي: «مىزانۇل - ئەۋزان»، ئافغانىستان بەلخ شەھىرى، ھىجرىيە 1372 - يىلى نەشرى، 39 - بەت.
- 65 ئەلىشىر نەۋائىي: «مىزانۇل - ئەۋزان»، ئافغانىستان بەلخ شەھىرى، ھىجرىيە 1372 - يىلى نەشرى، 39 - بەت.
- 66 ئەلىشىر نەۋائىي: «غەرايىبۇس - سىغەر» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 1031 - بەت.

- 67 يۇقىرىقى كىتاب، 1052 - بەت.
- 68 يۇقىرىقى كىتاب، 1054 - بەت.
- 69 يۇقىرىقى كىتاب، 1054 - بەت.
- 70 ئەلىشىر نەۋائى: «غەرايىبۇس - سىغەر» (مۇھەممەتتۇرى مرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 1031 - بەت.
- 71 DR .BILAL YUCEL: BABUR DIVANI, ANKARA, 1995, 253 bet, 290.
- 72 ئەلىشىر نەۋائى: «غەرايىبۇس - سىغەر» (مۇھەممەتتۇرى مرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 1056 - بەت.
- 73 ئەلىشىر نەۋائى: «نەزمۇل - جەۋاھىر» (سۈيىمە غەنىيەۋا تەييارلىغان)، تاشكەنت، 1999 - يىلى نەشرى، 146 - بەت، 56 - رۇبائىنىڭ 3 - مىراسى.
- 74 ئەلىشىر نەۋائى: «مىزانۇل - ئەۋزان»، ئافغانىستان بەلخ شەھىرى، ھىجرىيە 1372 - يىلى نەشرى، 37 - بەت.
- 75 ئەلىشىر نەۋائى: «مىزانۇل - ئەۋزان»، ئافغانىستان بەلخ شەھىرى، ھىجرىيە 1372 - يىلى نەشرى، 37 - بەت.
- 76 ئەلىشىر نەۋائى: «مىزانۇل - ئەۋزان»، ئافغانىستان بەلخ شەھىرى، ھىجرىيە 1372 - يىلى نەشرى، 37 - بەت.
- 77 ئەلىشىر نەۋائى: «مىزانۇل - ئەۋزان»، ئافغانىستان بەلخ شەھىرى، ھىجرىيە 1372 - يىلى نەشرى، 38 - بەت.
- 78 DR .BILAL YUCEL: BABUR DIVANI, ANKARA, 1995, 227 bet, 187.
- 79 ئەلىشىر نەۋائى: «غەرايىبۇس - سىغەر» (مۇھەممەتتۇرى مرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 1051 - بەت.
- 80 يۇقىرىقى كىتاب، 1057 - بەت.
- 81 مۇھەممەد ئەمىن گۈمناڭ: «دىۋانى گۈمناڭ» (مىرسۇلتان ئوسمانوف نەشرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 - يىلى نەشرى، 224 - بەت.
- 82 ئابدۇرېھىم زۇنۇن: «شېئىرىيەتتىمىزدىكى تۈيۈك شەكلى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2011 - يىللىق 2 - سان، 58 - بەت.
- 83 ئەلىشىر نەۋائى: «مىزانۇل - ئەۋزان»، ئافغانىستان بەلخ شەھىرى، ھىجرىيە 1372 - يىلى نەشرى، 78 - بەت.
- 84 ئەلىشىر نەۋائى: «مۇھاكەمەتۇل - لوغەتەين» (خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرەئۇپ پولات تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى، 16 - 17 - بەتلەر.
- 85 ئەلىشىر نەۋائى: «فەۋايدۇل - كىبەر» (ئىسراپىل يۈسۈپ نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 742 - نومۇرلۇق شېئىر.
- 86 ئەلىشىر نەۋائى: «بەدايىئۇل - بىدايە، نىڭ دىباچەسى» (مۇھەممەتتۇردى مرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، «ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى» (مۇھەممەتتۇردى مرزىئەخمەت تۈزگەن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 58 - بەت.
- 87 ئەلىشىر نەۋائى: «بەدايىئۇل - بىدايە، نىڭ دىباچەسى» (مۇھەممەتتۇردى مرزىئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان)، «ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى» (تۈزگۈچى مۇھەممەتتۇردى مرزىئەخمەت)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىلى نەشرى، 58 - بەت.
- 88 ئەلىشىر نەۋائى: «فەۋايدۇل - كىبەر» (ئىسراپىل يۈسۈپ نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 703 - نومۇرلۇق شېئىر.
- 89 DR .BILAL YUCEL: BABUR DIVANI, ANKARA, 1995, 283 bet, 406.
- 90 ئەلىشىر نەۋائى: «نەۋادىرۇش - شەباب» (مىرسۇلتان ئوسمانوف نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2011 - يىلى نەشرى، 912 - بەت.
- 91 خانىدەمىر: «مەكارىمۇل - ئەخلاق» (مۇھەممەتتۇرسۇن سىدىق تەييارلىغان)، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2011 - يىللىق 3 - سان، 14 - بەت.
- (ئاپتور جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىدە)

توختى نور

شائىر ھۈۋەيدانىڭ «ئۆزگەدۇر» رادىفلىق غەزىلى ۋە ئۇنىڭ شىرھى

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىكى شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ۋاراقلىغىنىمىزدا، ئەسەرلەردە چىن مېھىر - مۇھەببەت، ۋاپادارلىق قاتارلىق گۈزەل ئەدەپ - ئەخلاقلىرىنىڭ، تەجىربە - ساۋاقلارنىڭ ئەكس ئەتكەنلىكىنى، شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنى توغرا يولغا مېڭىشقا، ياخشى ئادەم بولۇشقا دەۋەت قىلغانلىقىنى كۆرىمىز، شۇڭلاشقىمۇ كىلاسسىك ئەسەرلىرىمىز تارىختىن خەلقىمىز ئارىسىدا قولدىن قولغا ئۆتۈپ بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن. كىلاسسىك شائىرلىرىمىزدىن بولغان ھۈۋەيدامۇ كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزدا بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە شائىردۇر. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىمۇ كىشىلەرنى ئالغا يېتەكلەيدىغان ناھايىتى ياخشى مەزمۇنلار ئەكس ئەتكەن. تۆۋەندە ئۇنىڭ «دېۋانى ھۈۋەيدا» ناملىق دىۋانىغا كىرگۈزۈلگەن «ئۆزگەدۇر» رادىفلىق غەزىلى ئۈستىدە توختىلىمىز.

كىلاسسىك شائىر ھۈۋەيدانىڭ «ئۆزگەدۇر» رادىفلىق غەزىلى مەزمۇن جەھەتتىن لېرىك شېئىر، شەكىل جەھەتتىن ئارۇز ۋەزىنلىك شېئىر، ۋەزىن ئايرىمىسى:

فائىلاتۇن / فائىلاتۇن / فائىلاتۇن / فائىلاتۇن / فائىلاتۇن
/ — V — / — — V — / — — V — / — — V — / — — V —

بولۇپ، رەمىلى مۇسەممەنى مەھزۇق بەھرىدە يېزىلغان.

«ئۆزگەدۇر» رادىفلىق غەزەلنىڭ ئوقۇلغۇسى، يېشىمى ۋە شەرھى تۆۋەندىكىچە:

1. ئايماغىل سەن سىررىڭنى ھەركىمگە، سىرداش ئۆزگەدۇر،

دەردى يوق بىدەردىگە مۇڭ ئايما، مۇڭداش ئۆزگەدۇر.

(سىررىڭنى ھەركىمگە ئېيتىۋەرمە، سىرداش دېگەن ئۆزگىچە، دەردىسىزلىرىگە مۇڭلانما، مۇڭداش دېگەن ئۆزگىچە)

شەرھ: تۇرمۇشتا كىشىنىڭ بېشىغا ياكى ئۇنداق ياكى مۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلى دەرد كەلمەيدۇ دەپ ئېيتقىلى بولمايدۇ. دەردى بار كىشى باشقىلارنىڭ روھى جەھەتتىن ياردەم بېرىشىگە، سولغۇن كۆڭلىنىڭ

تەسەللى تېپىشىغا موھتاج بولىدۇ. لېكىن، ئۇچرىغانلىكى ئادەمگە مېنىڭ كۆڭلۈم يېرىم، مېنىڭ بې- شىمغا دەرد - ئەلەملەر كەلدى، دەپ ئېيتىۋېرىشكە بولمايدۇ. بولمىسا، باشقىلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشەل- مەيلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىگە دۈشمەن كۆپەيتىۋالىدۇ. شۇڭا، كۆڭۈل سىرىنى خالىغان كىشىلەرگە ئېيتىۋەرمەسلىك كېرەكلىكى يۇقىرىقىدەك ئاددىي، ئەمما مەنىسى چوڭقۇر سۆز - ئىبارىلەر بىلەن تەۋ- سىيە قىلىنغان.

2. ھەمىرەھى قابىل بىلەن يۈر، بىر غەرىپچلىق بولسا يول،
يۈرمەگىل ناچىنىس بىرلە، يولدا يولداش (ئۆزگەدۈر).

(يولۇڭ بىر غەرىپچلىق بولسىمۇ قابىل ھەمراھ بىلەن ماڭ، ناچىنىس خۇمىسىلار بىلەن ماڭما، يولداش دې- گەن ئۆزگىچە)

شەرھ: كىشىلىك تۇرمۇش يولىدا ھامان كىشىلەر بىر - بىرىنىڭ ياردىمىگە موھتاج بولىدۇ. دوست - بۇرادەرسىز ئادەم بولمايدۇ. لېكىن، شۇنداقتىمۇ خالىغانچە كىشىلەرنى ساپاسىنىڭ، پەزىلىتىنىڭ قانداق- لىقىغا قارىمايلا دوست دەپ يۈرۈپۈرىشىنىڭ ئەخمىقانلىك ئىكەنلىكى سۆزلەنگەن ھەمدە دوست تۇتۇشتا مۇھىمى ئۇنىڭ پەزىلىتىگە قاراش، بىرەر ئىش قىلغاندا ماھارىتى ھەم قابىلىيىتى بار دوستلار بىلەن بىرگە قىلىش كېرەكلىكى، ھەرگىزمۇ پەزىلەتسىز، ئەخلاقسىز نامەرتلەر بىلەن بىر يولدا ماڭماسلىق تە- شەببۇس قىلىنغان.

3. قولدا ماللىك بارىدا يارۇ بەرادەر خىش كۆپ،
ئارى باش ياستۇققا يەتكەندە، قەرىنداش ئۆزگەدۈر.

(قولۇڭدا بايلىقنىڭ بار چاغدا، ئۇرۇق - تۇغقان، يار - بۇرادەرلىرىڭ كۆپ بولىدۇ؛ بېشىڭ ياستۇققا تەگكەن چاغدىكى قەرىنداش ئۆزگىچە)

شەرھ: كىشىلىك تۇرمۇشتا دوست دېگەن ھەرخىل بولىدۇ، بەزىلەر پۇل - مالنى، بەزىلەر مەنپەئەتنى، بەزىلەر چىرايلىق قىز - چوكانلارنى دەپ، يەنە بەزىلەر باشقا مەقسەتلەر بىلەن دوست بولىشىدۇ. ھەقىد- قىي مەنىدىن بىر نىيەت - بىر مەقسەت بىلەن چىن دىلىدىن، ئەقىدە ئىخلاسى بىلەن دوستلۇق قۇرىدۇ. غانلار تۇرمۇشتا كەم ئۇچرايدۇ. قولدا مال - دۇنيا كۆپ چاغدا ھەممە تەرەپتىن «ۋاي - ۋاي» دېگەن دوستلارنىڭ باشقا كۈن چۈشكەندە ياردەمدە بولۇشى ناتايىن. دەل شۇنداق ۋاقىتتا سېنىڭ ھالىڭدىن خە- ۋەر ئالىدىغان دوست (ئۇرۇق - تۇغقان) دېگەن باشقىچە بولىدۇ. كۈنلاردا «دوستنى باشقا كۈن چۈشكەندە سىنا» دېگەن گەپ بار.

4. بارچە يىغلار «ئاھ» دەپ، دەردلىغ كىشىدۇر بەلگۈلۈك،
دىل كۆيۈپ كۆزىدىن تۆكۈلگەن دەردلىغ ياش ئۆزگەدۈر.

(«ئاھ، ۋاھ» دەپ يىغلايدىغانلار كۆپ، ئەمما ھەقىقىي دەردى ئېغىر كىشى باشقىچە بولىدۇ؛ باغرى ئۆرتەن- گەن ئادەمنىڭ كۆزىدىن تۆكۈلگەن دەردلىك ياشمۇ ئۆزگىچە بولىدۇ)

شەرھ: كىشىلىك تۇرمۇش دېگەندە ئاچچىق - چۈچۈك ئارىلاشقان، گاهىدا كۈلكە - چاقچاق، گاهىدا قايغۇ - ئەلەم بىلەن ئۆتىدۇ. «ئاھ، ۋاھ» دەپ يىغلىسىلا، دەردى باركەن دېگىلى بولمايدۇ، ھەقىقىي دەرد -

لىك كىشىنىڭ رەڭگىرى، يۈرۈش - تۇرۇشى، گەپ - سۆزلىرىدىن بىلگىلى بولىدۇ. بۇھەقتە غەرب پەيلاسوپلىرىنىڭ «ھەممە جانلىقلار يىغىلىيالايدۇ، ئەمما كۈلكە پەقەت ئىنسانغا خاس. تۇر» دەپ ئېيتقىنىدەك، كىشىلەر يىغىلايدۇ، ئەمما ھەممىسىنىڭ ئاڭلىغانلىقى ۋە كۆرگەنلىكى كىشىلەر. نىڭ يۈرەك باغرىنى ئۆرتىگۈدەك، ئىچ ئاغرىتىپ ھېسداشلىقنى قوزغىغۇدەك ئىچ - ئىچىدىن ئۆكسۈپ يىغلىشى ناتايىن.

يۈرەكنىڭ چوڭقۇر قاتلىرىدىن چىقىۋاتقان بۇ ئازابلىق ئۆكسۈپ يىغلاشلار ۋە كۆزدىن تۆكۈلگەن ئا. شۇ ياشلارنىڭ مەنىسىنى پەقەت ئۆزىدىن باشقا ئۆزگىلەرنىڭ چۈشەنمىكى تەستۇر.

5. ئەي ھۇۋەيدا، بەرمە دىل ھەر بىۋەقانى يارنى دەپ،
ئىككى ئالەم بار باۋەفا يارى قارا قاش ئۆزگەدۇر.

(ئەي ھۇۋەيدا «يار» دەپ، ۋاپاسىزلارغا كۆڭۈل بەرمە، ئىككى ئالەمدە ۋاپادار بولىدىغان قارا قاشلىق يار دېگەن باشقىچە)

شەرھ: ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇش، تۇرمۇش قۇرۇش ھەممىسىنىڭ بېشىدا بار ئىش. تۇرمۇشتا گۈزەل نازىنىلار كۆپ بولغىنى بىلەن ھەممىسىنىڭ ۋاپادار بولۇشى ناتايىن. ئۇ نازىنىلارنىڭ ئاشۇ چىرايى ۋە ناز - كەرەشمىلىرىنى دەپلا كۆڭۈل بېرىش كىشىنى ئۆمۈرلۈك ھەسرەتتە قويدىغان ئىشتۇر. ھەر ئىككى كىلا ئالەمدە مېھرىبان ۋاپادار يار دېگەن باشقىچە بولىدۇ.

قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، شائىر ھۇۋەيدانىڭ بۇ غەزىلى، ئۆزىنىڭ رېئال تۇرمۇشتىن ئالغان چىن ھەقىقىي تەسىراتلىرىنى ئاددىي، كۆركەم، پاساھەتلىك، ئوبرازلىق كەلىمىلەر بىلەن يارقىن ئىپادىلەپ بەرگەن. ئۇشۇ غەزەلنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر، رېئال تۇرمۇشقا يېقىن، شەكىل جەھەتتىن رىتىمدارلىققا، ئاھاڭدارلىققا ئىگە، لېرىك ھېسسىيات شۇ قەدەر ئېنىق ۋە جانلىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. ئابدۇرەئوپ پولات: «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى، تېكىستلىرى ئۈستىدە تەتقىقات». مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 - يىلى 6 - ئاي 1 - نەشرى.
2. ئابدۇشۈكۈرمۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام غەزىنىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 - يىلى 8 - ئاي 2 - نەشرى.
3. «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ مەسئۇللىقىدا يېزىلغان)، بېيجىڭ.

(ئاپتور مەركىزى مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاسپىرانتى)

ئا، ئۆدر مەتسەيدى

ئۆزبېك ئادىبىياتىدا «چاھار دەرۋىش» سېرىلىرى

«چاھار دەرۋىش» — پارس تىللىق شائىر ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋىي (1254 — 1305) تەرىپىدىن يېزىلغان مۇھىم بىر ئەدەبىي يادىكارلىق بولۇپ، شەرق خەلقلەرى ئېغىز ئەدەبىياتى مەنبە قىلىنغان. ئەسەر قىسمەن نەزم ئارىلاشقان ھالدا نەسرىي يول بىلەن يېزىلغان بولۇپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ماتېرىياللىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ئاساسىدا، قەدىمكى ھىندىستاننىڭ «بەشنامە»، «تۇتىنامە» قاتارلىق ھېكايە توپلاملىرىنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى ۋە بايانچىلىق ئۇسلۇبىغا ئوخشايدۇ. يەنە ئۇنىڭدا ھېكايىدىن ھېكايە چىقىرىش ۋە نەسرىي بايان ئىچىگە نەزمىي پارچىلەرنى قىستۇرۇشتەك ئەنئەنە ئىزچىللاشتۇرۇلغان. «بۇ ئەسەر خەلق ھېكايىلىرىنىڭ ئەسلىي مەزمۇنى ۋە ئۇسلۇبىغا سادىق بولغان ئاساستا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا پادىشاھ ئازادە بەخت ھېكايىسى مەركىزىي لىنىيە قىلىنغان. ئەسەردىكى ھېكايىلەرنىڭ ھەممىسى مۇھەببەت ھېكايىلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ ئاجايىپ سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان.»^①

ئەسەر بەش بۆلەكتىن تۈزۈلگەن، شېئىرىي تەركىبلەر كىرىشتۈرۈلگەن. ئەسەردىكى ھېكايىلەرنىڭ مەزمۇنى ئىشقى - مۇھەببەت توغرىسىدا بولۇپ، رېئال ۋە ئىنسانىي مەسىلىلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا خاس خىيالىي ۋە فانتاستىك ئۇسۇلدا بىر تەرەپ قىلىنغان. ئەسەردە پادىشاھ ئازادە بەخت مۇرادىنىڭ تاغ باغرىنى ماكان تۇتقان زاھىدىنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن بىر يەرگە جەم بولغان ئاشىق دەرۋىشلەر دۇئا - سىنىڭ خاسىيىتىگە باغلىق ھالدا ھاسىل بولۇشى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئازادە بەخت ۋاسىتىسى بىلەن ۋەسلىگە يېتىشى بىزگە بۇ نۇقتىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. ئەسەرنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق: قۇستانتىيە (رۇم) پادىشاھى ئازادە بەختنىڭ مال - دۇنياسى ھېسابسىز، شانۇشەۋكىتى تەڭداشسىز بولسىمۇ، بىر كۈنى ساقلىغا كىرگەن ئاقنى كۆرۈپ، تېخىچە ئۆزىگە ۋارىس بولىدىغان پەرزەنتىنىڭ يوقلىقىدىن كۆڭلى بۇزۇلۇپ ھەسرەت چېكىدۇ. ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان دانا ۋەزىر پادىشاھقا خەير - ساخاۋەت ئىشكىنى كەڭرى ئېچىپ، يوقسۇل، غېرىب - غۇرۋالارنىڭ دەرد - ھالىغا يېتىشىنى، ساۋابلىق ئىشلارنى كۆپلەپ قىلىشىنى ئېيتىدۇ. پادىشاھ ۋەزىرنىڭ دېگىنىدەك قىلىدۇ. ئۇ بىر كىتابتا كۆرگەن «ھەركىم قەبرىستانغا چىقىپ چىن ئىخلاس بىلەن ئەرۋاھلارغا سېغىنسا، ھەرقانداق تىلىكى ئىجابەت بولغۇسىدۇر» دېگەن مەز - مۇنغا ئاساسەن بىر كېچىسى قەبرىستانغا بارىدۇ ھەمدە بىر كونا گۈمبەزدە شام يېقىپ، خىيالغا پېتىپ ئولتۇرۇشقان تۆت دەرۋىشكە كۆزى چۈشۈپ قالىدۇ ۋە ئۇلارنى يوشۇرۇن كۆزىتىدۇ. دەرۋىشلەر كېچىنى

غەم بىلەن ئۆتكۈزۈشنى لايىق كۆرمەي نۆۋەت بىلەن ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى ھېكايە قىلىپ سۆز - لەشكە باشلايدۇ. پادىشاھ بىلىندۈرمەي قۇلاق سېلىپ ئاڭلايدۇ. ئىككى دەۋرىشنىڭ ھېكايىسى تۈگىگەندە تاڭ سۆزۈلشكە باشلايدۇ، پادىشاھ ئوردىسىغا قايتىدۇ. پادىشاھ بامدات نامىزىدىن كېيىن ياساۋۇللارنى بۇيرۇپ دەۋرىشلەرنى ئوردىغا چاقىرىپ كېلىدۇ ۋە قالغان ئىككى نەپەر دەۋرىشنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. دەۋرىشلەرنىڭ تارتىنىۋاتقانلىقىنى پەملىگەن پادىشاھ ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىش يۈزىسىدىن ئۆزى ۋە خوجا سەگپەرەس ھەققىدىكى ئاجايىپ ھېكايىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۈچىنچى ۋە تۆ - تىنچى دەۋرىشلەرمۇ ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلىدۇ. دەۋرىشلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىدىن ئۇلاردىن بىرىنىڭ يەمەنلىك سودىگەرنىڭ ئوغلى، بىرىنىڭ ئەجەم شاھزادىسى، بىرىنىڭ پارس مەملىكىتىنىڭ پا - دىشاھى ۋە بىرىنىڭ چىن شاھزادىسى ئىكەنلىكى، ئاشقىلىق بالاسى تۈپەيلىدىن باشلىرىغا ئېغىر كۈن چۈشۈپ، بايلىقى ۋە تەخت - سەلتەنەتلىرىدىن ئايرىلىپ جۇدالىق ۋە مۇساپىرلىق دەشتىدە سەرسان - سەرگەردان بولۇپ يۈرگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئۇلار نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەر ۋە خېيىم - خەتەرلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ئاخىرى ئۆز مەشۇقلىرى بىلەن تېپىشقان بولسىمۇ، تەقدىرنىڭ ھەرخىل ئويۇنلىرى ۋە دۇنيانىڭ ۋاپاسىزلىقى تۈپەيلى سۆيگەن مەھبۇبلىرىدىن جۇدا بولۇپ، ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بولغاندا، بىر تاغ باغرىنى ماكان تۇتۇپ ئىستىقامەت قىلىۋاتقان قېرى زاھىدقا يولۇ - قۇپ، ئۇنىڭ نەسەھىتى ۋە يول كۆرسىتىشى بىلەن پادىشاھ ئازادە بەختنىڭ خىزمىتىدە بولۇش ئۈچۈن قۇستانتىيەگە كەلگەن ۋە ئاشۇ گۈمبەزدە جەم بولۇشقانكەن. دېمەك، دەۋرىشلەر ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلىپ بولغاندىن كېيىن، چىن ئىخلاس بىلەن پادىشاھ ئازادە بەختنىڭ پەرزەنتلىك بولۇشىنى تەلەپ دۇئا قىلىدۇ. نەتىجىدە پادىشاھ ئازادە بەخت بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ. دەۋرىشلەر ئوغۇلغا «شاھزادە بەختىيار» دەپ ئات قويدۇ ۋە ئەنە شۇ «شاھزادە بەختىيار» نىڭ سەۋەبى بىلەن دەۋرىشلەر مۇراد - مەق - سەتلىرىگە يېتىدۇ. بۇنىڭغا «شاھزادە بەختىيار» نى كۈيۈتۈۋالغۇلۇققا تاللىغان پەرىلەر شاھى مۈلكى شەھباز ياردەم قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار پەرىلەر، جىنلار ۋە دىۋىلەر تائىپىسى بىلەن ئىناق، دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ھەممەيلى تېگىشلىك ئورۇنلىرىدا قارار تېپىشىدۇ.

پادىشاھ ئازادە بەختنىڭ ھېكايىسىدە ئىش - مۇھەببەتتىن باشقا، كىشىلىك ئەخلاق تېمىسى گەۋد - لىك ئورۇندا تۇرىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭدىكى خوجا سەگپەرەسنىڭ ئىككى ئاكىسىدىن كۆرگەن ۋاپاسىزلىقى، زىنداندىكى كەچۈرمىشلىرى ۋە بەندەرگە پادىشاھ بولۇش جەريانىدىكى ئاجايىپ - غارايىپ ۋەقەلەر ھەقىقە - تەن چوڭقۇر، ئىبرەتلىك مەزمۇنلار بىلەن سۇغۇرۇلغان. پادىشاھ ئازادە بەخت ئېيتقان «خوجا سەگپەرەس ھېكايىسى» نىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق: بىر كۈنى پادىشاھ ئازادە بەخت بەدەخشان سودىگىرى تەقدىم قىلغان ئۈچ مىسقال ئېغىرلىقتىكى بىر گۆھەردىن ماختىنىپ، ھەرقايسى مەملىكەتتىن كەلگەن ئەلچى - لەر ۋە ۋەزىر، ئەمىرلەر ئالدىدا ئۇنى تەرىپلەشكە باشلايدۇ. ئوردىدا پادىشاھنىڭ ئاتىسىدىن باشلاپ ۋەزىر - لىك قىلىپ كەلگەن ئەقىللىك، تەدبىرلىك بىر كىشى بار بولۇپ، ئۇ پادىشاھنىڭ بۇ قىلىقىنى ياقتۇرماي «سەندەك بىر چوڭ پادىشاھنىڭ خەزىنىسىدە مۇنداق گۆھەرنىڭ بولۇشى ھەيران قالدۇرغان ئىش ئەمەس. چۈنكى، خۇراسان شەھىرىدە بىر سودىگەر باركى، ئۇنىڭ ھەر بىرى يەتمىش مىسقال ئېغىرلىقتىكى ئون ئىككى گۆھىرى بار. بۇ گۆھەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىتتىڭ بويىغا ئېسىپ قويغان. ئۈچ مىسقال ئېغىر - لىقتىكى بىر گۆھەر بىلەن مۇنچىۋالا ماختانساڭ، ئۇنىڭغا نېمە دەيسەن!» دەيدۇ. بۇ گەپنى ئاڭلاپ غەزىپى تاشقان پادىشاھ ۋەزىرنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ. بىراق پەرەڭ پادىشاھنىڭ تىلىۋېلىشى بىلەن ۋەزىر سۆزىنىڭ

راستلىقى ئىسپاتلانغىچە زىندانغا سولاشقا ئەمىر قىلىنىدۇ. ۋەزىرنىڭ ئون ياش چامىسىدىكى قىزى دادىسىنىڭ بېشىغا كەلگەن بالا - قازانى يوق قىلىش ئۈچۈن ئەرەنچە ياسىنىپ ئەجەم مەملىكىتىگە باردى. قىز بىر ئاماللارنى قىلىپ ئۆزىگە ئەسىر بولغان خوجا سەگپەرەسنى ئۇنىڭ قەپەزگە سولانغان ئىككى ئاكىسى ۋە ئون ئىككى تال گۆھەر بويىغا ئېسىلىپ شاھانە تەختتە ئولتۇرغۇزۇلغان ئىتى بىلەن قوشۇپ رۇمغا كەلتۈرىدۇ. پادىشاھ ئازادە بەخت خوجا سەگپەرەسنىڭ ئادەم سىياقى قالمىغان ئىككى كىشىنى قە - پەزگە سولاپ، بويىغا گۆھەرلەر ئېسىلغان ئىتىنى شاھانە تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ ئۆزى بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەنلىكىدىن بەكمۇ غەزەپلىنىدۇ. خوجا سەگپەرەس ھاياتىدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، پادىشاھنىڭ ئاۋۋال ئۆز گېپىگە قۇلاق سېلىشىنى ئىلتىماس قىلىدۇ. پادىشاھ ئىككى كىشىنى قەپەستىن چىقىرىپ خوجا سەگپەرەسنىڭ ئىككى يېنىدا تۇرغۇزىدۇ. خوجا سەگپەرەس ئۆزىنىڭ شۇنچە ياخشىلىق قىلغانلىقىغا قارىماي، ئىككى ئاكىسىنىڭ ئۆزىگە قىلغان رەھىمسىز مۇئامىلىسى، ئىپلاسلىقلىرى، ۋاپاسىزلىقلىرى؛ ئىتىنىڭ بولسا ئەكسىچە ئۆزىنى نەچچە قېتىم ئۆلۈم گىردابىدىن قۇتقۇزۇپ چەكسىز ۋاپادارلىق كۆر - سەتكەنلىكى ھەققىدىكى ئاجايىپ ئېچىنىشلىق ھەم تەسىرلىك ھېكايىسىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. ئىككى مەھبۇسنىڭ قەپەزدە زەخمەت چېكىشىنىڭ ۋە ۋاپادار ئىتىنىڭ قەدىرلىنىشىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەنگەن پادىشاھ ئازادە بەخت خوجا سەگپەرەستىن ئىتىنىڭ بويىدىكى ئون ئىككى تال لەئلىنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى سورىدايدۇ. خوجا سەگپەرەس بۇتپەرەسلەر ماكانى بولغان بەندەرگە پادىشاھ بولغاندىن كېيىنكى ۋەقە - لەرنى، ئون ئىككى تال لەئلىنى ئۆزىگە ھەدىيە قىلغان ئەزەربەيجانلىق سودىگەر يىگىتنىڭ ئاتەشپەرەسلەر يۇرتىدا كۆرگەن ئاجايىپ سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلىدۇ. ئەسەرنىڭ بۇ قىسمىدا، پادىشاھ تەرىپىدىن زىندانغا ھۆكۈم قىلىنغان ۋەزىرنىڭ ئون ياشلىق قىزىنىڭ دادىسىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن كۆرسەتكەن مەردانلىقى ۋە پەم - پاراستى كىشىنى تەسىرلەندۈرىدۇ.

ئەسەردە ئادەمنى ئۇلۇغلاش ئىدىيەسى روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەسىلەن، پەرىلەر شاھى مۇل - كى شەھىزادە خەلق كۆزىدىن يىراق توقايلىق ئىچىنى ماكان تۇتقان مەجنۇن شاھزادە ياخشى كۆرۈپ قالغان پەرىزاتنىڭ ئەسلىدە مۈلكى ئاممان ئاتلىق پەرىلەر شاھىنىڭ قىزى ئىكەنلىكىنى بىلگەندە، «ئادەم بالى - سىنىمۇ خۇدا ياراتقاندۇر، بەلكى بىزدىن ئۇلۇغدۇر» دېگەنلىكى ھەمدە مۈلكى ئاممان ئاتلىق پەرىلەر شا - ھىنى يىگىتنى كۈيۈتۈۋال قىلىشقا ماقۇل قىلىپ، ئەپسۇن بىلەن پەرىزاتنى ھوشىغا كەلتۈرۈپ بەرگەن - لىكى بۇ گېپىمىزنى ئىسپاتلايدۇ. ئەسەرنىڭ يېشىمىدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇنىڭدا ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيە ئىنتايىن ئىلغارلىققا ئىگە. ئۇنىڭدا مىللەت، دۆلەت ۋە ھەتتا دىن چېگراسىدىن ھالقىغان ئىن - سانلار دوستلۇقى ئىلگىرى سۈرۈلگەن. ئىنسانلار ئېڭىدا ئەزەلدىن بار بولغان ئىناق دۇنيا تەسەۋۋۇرى خىيالىي ۋە ئوبرازلىق تەرزىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭدىكى ئەخلاقىي تەشەببۇسلار تىنچلىق ۋە بەخت - سائادەتنىڭ مەنبەسى بولغان تەقۋادارلىق، چىن دوستلۇق، مېھرى - مۇھەببەت ۋە باراۋەرلىك ئىدىيەلىرى، شۇنداقلا مەردلىك، سېخىيلىق پەزىلەتلىرى ھېكايىلەرگە سىڭدۈرۈلگەن. ياخشىلىق، ۋاپادارلىق، مەرد - لىك، پاكلىق، ئادىللىق مەدھىيەلىنىپ، يامانلىق، ۋاپاسىزلىق، نامەردلىك، پەسكەشلىك، ئىنسابسىزلىق تەنقىدلەنگەن.

«چاھار دەرۋىش» كىتابى ئەمىر خۇسرەۋ دىھلەۋىي تەرىپىدىن 14 - ئەسىردە كىتاب بولۇپ تۈزۈلگەن - دىن باشلاپ تۈركىي، ئەرەب، پارس، ۋە ئوردۇ تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ تۈركىي، پارسى تىللىق مىللەتلەرنىڭ يازما ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەرەققىياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. ئەسەر -

نىڭ تۈركىي تىللار ۋە پارس تىلىدىن باشقا تىللاردا ئىشلەنگەن نۇسخىلىرىنىڭ بار - يوقلىقى ھازىرچە بىزگە مەلۇم ئەمەس. 19 - ئەسىرلەردە قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن «فەنائىي» تەخەللۇسلۇق بىر ئەدىب ئۆزىنىڭ «خەمسەتۇل - ھېكايات» ناملىق ئەسىرىنى گەرچە «چاھار دەرۋىش» كىتابى ئاساسىدا يېزىپ چىققان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدا ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋىينىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنمىغان، ئۇ ئۆز ئەسىرىنى ھافىز شىرازىينىڭ شېئىرىي ئۇسلۇبىدا يېزىپ چىققان پارسچە نۇسخىدىن تۈركىي تىلغا ئۆرۈپ ئىشلەپچىققانلىقىنى قەيت قىلغان^②. بۇنىڭدىن «چاھار دەرۋىش» كىتابىنى پارس شائىرلىرىدىن خوجا ھافىز شىرازىي (1320 - 1389) نىڭمۇ يېزىپ چىققانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىزدىنىشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا، يەنى تەرجىمەچىلىك ھەرىكىتى گۈللەنگەن 18 - ۋە 19 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا مەزكۇر ئەسەرنىڭ بىرقانچە خىل چاغاتايچە ئىجادىي تەرجىمە نۇسخىلىرى بار - لىققا كەلگەن.

خۇسرەۋ دېھلەۋىي يېزىپ چىققان «چاھار دەرۋىش» كىتابى خېلى بۇرۇنلا تۈركىي تىلغا، جۈملىدىن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، خەلقىمىز ئىچىدە كەڭرى تارقالغان ۋە خەلق ئارىسىدىكى مەدداھ، داستانچىلار تەرىپىدىن ئاغزاكى بايان قىلىنىپ، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەزىنىسىنى بېيىتىش رولىنى ئوينىغان. بىزنىڭ بىلىشىمىزچە، مەزكۇر ئەسەر ئەڭ دەسلەپ 18 - ئەسىردە خوتەنلىك ياقۇپ خوجا پاشا تەرىپىدىن چاغاتاي تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان^③. يەنە يەركەننىڭ ۋالىيسى مەر يۈنۈسنىڭ ئەمرى بىلەن قاسىم بېگىم دېگەن كىشى ئۇنى چاغاتايچىغا تەرجىمە قىلىپ، ئۇنىڭغا «تەنبىھاتى دەرۋىش» يە «دەپ ئىسىم قويغان»^④. ئۇنىڭدىن باشقا، 19 - ئەسىردە ياشىغان ۋە نەۋائىينىڭ «خەمسە»سىنى نەسر - لەشتۈرۈپ چىققان ئەدىب موللا سىددىق يەركەندىن ئىكەنلىكىمۇ «چاھار دەرۋىش» كىتابىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققانلىقى مەلۇم^⑤. يەنە بەزى كىتابلاردا بۇ ئەسەرنى 18 - ئەسىر ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان، مەشھۇر تاجىك شائىرى مەۋلانا ئابدۇرەھمان جامىينىڭ پارس تىلىدا يازغان «يۈسۈپ - زىلەيخا» داستانىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئىجادىي ئىشلەپچىققان يەركەنلىك موللا يۈنۈس يەركەندىن ئىكەنلىكىمۇ ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ چىققانلىقى تىلغا ئېلىنغان^⑥. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى لۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ساقلانغان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىلارنىڭ بىرىدە مەرزى قۇربان دېگەن كىشىنىڭ ئىمزاسى بار بولۇپ، بۇ كىتاب ھىجرىيە 1332 - يىلى (مىلادىيە 1912 - يىلى) بۇ - خارادا تاش مەتبەئەدە بېسىلغان. قالغان نۇسخىلارنىڭ تەرجىمىنى ئېنىق ئەمەس^⑦. ئەسەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1981 - يىلى «چاھار دەرۋىش» نامىدا، 2000 - يىلى «تەنبىھاتى دەرۋىشىيە» نامىدا نەشر قىلىنغان. بۇ ئىككى كىتاب تىلى ۋە ماۋزۇلارغا ئايرىلىشى جەھەتتىن قىسمەن پەرقلىق بولۇپ، ئوخشىمىغان تەرجىمە نۇسخىلارغا ئاساسلانغانلىقى چىقىپ تۇرىدۇ. بۇ نەشرلەردە تەرجىمان توغرىسىدا ھېچقانداق ئىزاھات بېرىلمىگەن. ئەمما ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى «تەنبىھاتى دەرۋىشىيە» نىڭ قاسىم بېگىم تەرجىمىسىدىن كەلگەنلىكى ئېنىق. قانداقلا بولسۇن، «چاھار دەرۋىش» كىتابىنىڭ خەلقىمىز ئىچىدە ئوخشاش بولمىغان تەرجىمە ۋە كۆچۈرمە نۇسخىلىرىنىڭ بولۇشى بۇ ئەسەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى ئورنىنى ۋە خەلقىمىز ئىچىدىكى تەسىرىنىڭ خېلى چوڭ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بىزنىڭ دىققىتىمىزنى ھەممىدىن بەك تارتىدىغىنى يەنىلا «چاھار دەرۋىش» ھېكايىلىرىنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق شائىرلاردىن ئابدۇرېھىم نىزارىي، نورۇز

ئاخۇن زىيائىيلار بىرلىشىپ نەزىملەشتۈرۈپ يېزىپ چىققان نۇسخىسى بولۇپ، بۇ ھال «چاھار دەرۋىش» كىتابىنىڭ رەسمىي ھالدا ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىغا ئېلىپ كىرىلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. تۆۋەندە «چاھار دەرۋىش» كىتابىنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىلىرى ۋە نەزىملەشتۈرۈلگەن ئىجادىي نۇسخىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

1. قاسىم بېگىم ۋە ئۇنىڭ تەرجىمە ئەسىرى «تەنبىھاتى دەرۋىشىيە»:
بۇ نۇسخا قاسىم بېگىم ئىسىملىك بىر كىشى تەرىپىدىن ئىجادىي تەرجىمە قىلىنىپ «تەنبىھاتى دەرۋىشىيە» دەپ ماۋزۇ قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ مۇقەددىمە قىسمى بىلەن بىرىنچى دەرۋىشنىڭ سەرگۈزەشتى بايانى ئابلىمىت ئەھمەت تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1995 - يىللىق 3 - ساندا ئىزاھات بېرىلىپ ئېلان قىلىنغان. نەشرگە تەييارلىغۇچىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، بۇ نۇسخا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ساقلانغان، ئەينى دەۋردىكى يەركەننىڭ ۋالىيسى مەر يۈنۈسنىڭ ئەمرى بىلەن قاسىم بېگىم دېگەن كىشى تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىغا ئىجادىي تەرجىمە قىلىنغان نۇسخا بولۇپ، 1908 - يىلى (ھىجرىيە 1326 - يىلى) چىرا كەنتىدىن مۇھەممەد موللا نىياز تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن 0114 نومۇرلۇق قول يازما بىلەن 1886 - 1887 - يىللىرى (ھىجرىيە 1304 - يىلى) موللا زوھرىدىن بىننى موللا ئالاۋىدىن تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن 028 نومۇرلۇق قول يازمىلاردىن پايدىلىنىپ نەشرگە تەييارلانغان. ئەسەر مۇقەددىمىدىن باشقا ئالتە چوڭ ماۋزۇ، سەككىز كىچىك ماۋزۇدىن تەركىب تاپقان. «نەزم»، «بېيىت»، «رۇبائىي»، «مىسرا»، «مۇناجات» قاتارلىق شېئىرىي تەركىبلەرمۇ خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ھەر ئىككى قول يازمىدا ئەسەرنىڭ ئەسلىي ئاپتۇرى (ئەسەر خۇسرەۋ دىھلەۋىي)، تەرجىمە قىلىشقا سەۋەب بولغان ئامىللار ۋە كىتاب ئاخىرىغا پۈتۈلگەن كۆچۈرگۈچىگە ئائىت ئازغىنا ئۇچۇر بېرىلگەندىن باشقا، ئەسەرنىڭ تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن قاسىم بېگىم، تەرجىمە قىلىنغان ۋاقىت ۋە كۆچۈرگۈچىلەرنىڭ تەرجىمىھالىغا ئائىت ھېچقانداق مەلۇمات بېرىلمىگەن. مۇقەددىمىدە ئاللاغا ھەمدۇسانا، پەيغەمبەرگە نەئىت ۋە دۈرۈت - سالاملار يوللانغاندىن كېيىن، ئەسەرنى تەرجىمە قىلىشقا سەۋەب بولغان ئامىللار مۇنداق بايان قىلىنىدۇ:

بىر كۈنى بۇ پېقىر ۋە ھەقىر قۇسۇر بىلەن سۆھبەتلەنگەن، ئەھلى تەھقىقلەرنىڭ يولىنى تەلەپ قىلغۇچى راستچىلغا - ئاللا ئۇنىڭ گۇناھىنى كەچۈرگەي - ئۇ ئېسىل نەسەبلىك، مىللەت ۋە دىننىڭ ئۇلۇغى، بېيىت:

شۈكرى لىلاھكى، يوق ئەيلەدى ئاسىبى جەھان،
مەر يۈنۈسكى ئېرۇر رەۋنەقى ئالەم بۇ زەمان.

پايتەخت يەركەن مەملىكىتىنىڭ ۋالىيسى - ئاللاتائالا ئۇنى ھەمىشە ئەبەدىي دۆلەت ۋە ئۈزۈلمەس نېمەت ئۈستىدە قىلغاي - دىنىي ئىشلارنىڭ ئىسلاھىدا دىققىتىنى جەم قىلىپ، كۆڭۈل ئەينىكىنى ئىسيان غۇبارىدىن پاك تۇتقۇچى - ئاللاتائالا دۇنيادا ئۇنىڭ مال - مۈلكىنى زىيادە قىلغاي ۋە ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى ياخشى قىلغاي، بېيىت:

سەفالىقدىن ئىشىك سىدقۇ سەفايى،
ۋەفالىقدىنكى رەسمىگدۇر ۋەفايى.

ھەمىشە خىسەتلىك مەجلىس - شاراپەتلەردە كاتتا ئالىملار، ئۇلۇغ پازىللار تەفسىر، ھەدىس ۋە تەزكىرە كىتابلىرىدىن مۇبالىغىلەشتۈرۈپ بايان قىلىشقانلىرىدا، مەجلىس ئەھلىلىرىدىن بەزىلىرى بىۋاسىتە ئاڭلاپ پەيزىنى سۈرۈپ، بۇ يېقىملىق، خۇش پۇراق شامالنىڭ بەرىكىتىدىن بەھرىمەن بولسا، بەزى تۈر - كىي تىلدا سۆزلەيدىغان، ئەرەبچە ئىبارە ۋە پارىچە كەلىمىلەردىن بەھر ئالالمايدىغان ئەزىزلەر ئۇنىڭ پەيزىدىن - يېقىملىق شاماللىرىنىڭ بەرىكىتىدىن بوي ئالالماس ئىدى.

ئەلقىسىسە، «چاھار دەرۋىش» قارارى يوق بۇ گۈزەل ئالەمنىڭ بىۋاپالىقى ۋە ئادەملەرنىڭ ۋاپاسىزلىقى بايان قىلىنغان ئەسەر بولۇپ، ئۇنى ھەزرىتى ئەمىر خۇسەرۋ دىھلەۋىي «ئالەم خەلقى بەھر ئېلىپ تەنبىھ ئالغاي» دەپ تۈزۈپ چىققانكەن - سائادەت پازىللىرىنىڭ قوغدىغۇچىسى، ئۇلۇغلارنىڭ قۇۋۋەتلىگۈچىسى ئالىيلىرىنىڭ ھۆكىمى بىلەن مۇھەببەت ئەقىدىسى ۋە ئۇزاق مەزگىللىك ئالاقە سەۋەبىدىن - بۇ خاكسار ئەرزىمەسكە ئەمىر بولدىكى: «مۆتىۋەر، قىسقا مەجمۇئەلەردىن بولغان بۇ كىتاب تۈركىي تىلدىن لىباس كەيدۈرۈلۈپ، ئەرەبچە ئىبارىلەرگە مۇبالىغە قىلىنماي، پارىچە كەلىمىلەرگە ئەگەشمەي ساددا سۆزلەر ۋە كۆڭۈلگە ياققۇچى ئىبارىلەر بىلەن لەۋزگە كەلتۈرۈلۈپ يېزىلغان بولسۇن. تاكى تۈركىي تىلدا سۆزلەيدىغان خاسۇ ئام بەھرىمەن بولغاي. بۇ كىتابنىڭ ھېكمەت پەنلىرىدىن خەۋەردار بولۇپ، ئاخىرى يوق گۈزەل دۇنيانىڭ ھاسىلاتلىرىدىن تەنبىھ ئالغاي!»

شۇ سەۋەبتىن بۇ كىتابنى يېزىشقا توسالغۇ بولغۇدەك ھېچبىر ھادىسە يۈز بەرمىدى. ئۇ كاتتا زاتنىڭ ئەمرى بىلەن خاھىشىم تەخىر تاپمىدى. ئول ئەمىرنىڭ تەقەزاسىدىن بۇ ئىخچام تۈركىي تىلغا رەقەم ئۇ - رۇلدى. رۇبائىي:

دوستلارغا گۈنەھ غەمدىن سۆزلەگەي،

چەرخدىن يەتكەن ئەلەمدىن سۆزلەگەي.

فارسى لەفزى كەلامدىن نە سۇد،

تۈركىيغە تۈركىي ئەجەمدىن سۆزلەگەي.

تاكى خاسۇ ئام ئۇنىڭدىن تەنبىھ ئالغاي دېگەن مەقسەتتە بۇ كىتابقا «تەنبىھاتى دەرۋىشىيە» دەپ ئات قويۇلدى. ھەزرىتى زۇل - جەلالنىڭ دەرگاھىدىن كۈچلۈك ئۈمىدىم باركى، بۇ كىتابنى ئوقۇغۇچى، پۈت - كۈچى ۋە تەنبىھ ئالغۇچى ئەبەدىي سائادەت ۋە ئۈزۈلمەس دۆلەتكە ئېرىشكەي! ⑧

بۇ نۇسخا بىلەن 2000 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن «تەنبىھاتى دەرۋىشىيە» نامىدا نەشر قىلىنغان نۇسخىنىڭ ئەسلىي تەرجىمانى بىر كىشى بولسىمۇ، بىراق كۆچۈرگۈچىسى ئوخشىمىسا كېرەك. تىلى، بېيىت، مىسرالارنىڭ سانى، ماۋزۇلارنىڭ قويۇلۇشى ۋە بابلارغا بۆلۈنۈشى قاتارلىق جەھەت - لەردىن پەرقلەر ساقلانغان. شۇنداق بولغاندا كىتابنى كۆچۈرگۈچىلەرمۇ بەزى ئىش قوشۇشلارنى ئېلىپ بارغان.

2. 1981 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «چاھار دەرۋىش»: بۇ نۇسخا توختى ئابىخان تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى دەسلەپكى نۇسخا بولۇپ، ئەسەرنىڭ كىمىنىڭ تەرجىمىسى ئىكەنلىكى، قايسى نۇسخا ئاساسىدا نەشرگە تەييارلانغانلىقى ئەسكەرتىلمىگەن. كىتاب ئاۋۋالقى ھېكايە ۋە ئاخىرقى ھېكايىدىن باشقا بەش بابقا بۆلۈنگەن. بىرىن -

چى، ئىككىنچى، تۆتىنچى، بەشىنچى بايلىرى تۆت دەۋرىنىڭ سەرگۈزەشتە بايانى، ئۈچىنچى باب پادشاھ ئازادە بەختنىڭ سەرگۈزەشتە بايانىدىن ئىبارەت. ھەر بىر بابنىڭ تەركىبىدە ئۈچتىن جەمئىي 15 تارماق ماۋزۇ بار. كىتابنىڭ تىلى گۈزەل، پاساھەتلىك، جانلىق ۋە چۈشىنىشلىك بولۇپ، كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. ئۇنىڭغا نۇرغۇنلىغان شېئىرىي پارچىلەر ۋە رىۋايەتلەر قىستۇرما قىلىنغان. ئەسەر تەسەۋۋۇپ چۈشەنچىلىرى بىلەن سۇغۇرۇلغانلىقىغا قارىماي، خەلق چۆچەكلىرىگە خاس ئىلغار غايىۋى، ئەخلاقىي تەشەببۇسلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ نۇقتىنى ئەسەرنىڭ يېشىمىدىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا پېشىپ يېتىلگەن ناھايىتى گۈزەل ۋە رەڭدار تەس-ۋىرىي ئۆرنەكلىرى، پاساھەتلىك جۈملىلەر ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ھەتتا «12 مۇقام»غا ئوخشاش ئۈي-غۇرلارنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى، سەنئىتىگە ئائىت ئۇچۇرلارمۇ بار. مەسىلەن: «...مەي كەيپى بىلەن كۆڭ-لى ئېچىلغان سازەندىلەر شۇ دەرىجىدە خۇش ئاۋازدا ناۋا قىلىشتىكى، ناۋالار ساداسىدىن گويا ئېقىۋاتقان سۇلارمۇ، ئۇچۇۋاتقان قۇشلارمۇ بەندى مەست بولۇپ، توختاپ قالغۇدەك ئىدى. ئۇلار نەغمە - ناۋا سەنئەت-تىدە ماھارەت كۆرسىتىپ، كۆڭۈللەردىن غەشلىك داتلىرىنى ئالاتتى. 12 مۇقام، 24 پەدە، 48 كۈي ناۋا-لىرى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ زوقىنى قوزغاپ، جاھاننى ياڭرىتاتتى. راک مۇقامىدا بۇ غەزەلنى ئوقۇيتتى:

سۈھبەتى باغۇ - بەھار ئۆزىگە ئەمەستۇر ياخشى يار،
ساقىيا، مەي تۇتقىنىكى، ئەمدى قىلمىغايسەن ئىنتىزار⁹.

3. 2000 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «تەنبىھاتى دەۋرىشىيە»: بۇ نۇسخا مۇھەممەت ئوسمان تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدىمۇ تەرجىمان ۋە كۆ-چۈرگۈچى توغرىسىدا بىرنەمە دېيىلمىگەن. «تەنبىھاتى دەۋرىشىيە» دېگەن ماۋزۇنىڭ تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلغۇچى تەرىپىدىن قويۇلغانلىقى مۇقەددىمىدىكى مۇنۇ بېيىتلاردىن مەلۇم:

بۇ كىتاب دەرد ۋە ئەلەمدىن سۆزلەگەي،
چەرختىن يەتكەن سىتەمدىن سۆزلەگەي.
فارسى تىل ۋە يېزىقتىن ئۆزگىرىپ،
تۈركىيە تۈرك ۋە ئەجەمدىن سۆزلەگەي.
ئامۇخاس ئۇندىن نەسبەتلەر ئالىپ،
ھەر كىشى ئۆزىنىڭ يولىنى كۆزلەگەي.
ئۇشبۇ سەۋەبتىن كىتابنىڭ نامىنى
«تەنبىھات دەۋرىشىيە» دەپ تۈرلەگەي¹⁰.

گەرچە كىتابنىڭ باش قىسمىدىكى ھەمدۇسانا قىسمى قىسقارتىلغان بولسىمۇ، مۇشۇ بېيىتلاردىن ئۇنىڭ دەل قاسم بېگىم دېگەن كىشى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلغان نۇسخىنىڭ باشقا بىر كاتىپ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ئىكەنلىكى ئېنىق. ئەمما، ئىككى نۇسخىدا خېلى پەرقلەر بار. بۇ پەرقلەر كۆچۈرگۈچى كاتىپنىڭ ئەسەرنى بايلارغا ئايرىش، كىچىك ماۋزۇلارنى قويۇش، شېئىرىي مىسرالارنى قېتىپ ۋە ئۇنىڭدىكى پارسچە سۆزلەرنى ئازايتىپ، ئەسەر تىلىنى تېخىمۇ ساپلاشتۇرۇش جەھەتتە بەلگىلىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارغانلىقىدا كۆرىلىدۇ. مەسىلەن، كىتاب بىر مۇقەددىمىدىن باشقا يەتتە بابقا بۆلۈنگەن. بىرىنچى باب بىلەن يەتتىنچى باب ئازادە بەخت بىلەن پەرىلەر پادشاھى مالىك شاھباز ھەققىدىكى ھېكايە بولۇپ، قالغان بەش بابى تۆت دەۋرىشىيە بىلەن ئازادە بەخت ھېكايىسى ۋە شۇلاردىن شاخلاندىرىلغان ھېكايىلەردىن ئىبارەت. بۇ بەش شەخسنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە ئۇلار تەركىبىدىكى ھېكايىلەر جەمئىي

27 كىچىك ماۋزۇغا ئايرىلغان. ماۋزۇلارنىڭ قويۇلۇشىمۇ «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان نۇسخىغا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، شېئىرلاردىكى پارسچە سۆزلەر تۈركىي تىلغا تولۇق ئۆرۈلۈپ ئاممىبابلاش-تۈرۈلۈلگەن. مەسىلەن، «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان نۇسخىدا:

شەھ دەۋلەتتىن بەقا تاپىبان سەد ھەزار يىل،

ھەر سەد ھەزارنىڭ بىرى يۈزىمىڭ ھەزار يىل.

ھەر يىل ھەزار كۈن، ھەر كۈن ھەزار ئاي،

ھەر كۈن ھەزار سائەتۇ سائەت ھەزار يىل¹¹.

كىتابتا:

شاھلىق دۆلىتىڭ ئۇزاق بولغاي يۈزىمىڭ يىل،

ھەر يۈزىمىڭنىڭ بىرى يەنە يۈزىمىڭ يىل.

ھەر يۈزىمىڭ كۈن، ھەر كۈن يۈزىمىڭ ئاي،

ھەر كۈن مىڭ سائەت، ھەر سائەت مىڭ يىل¹².

دېمەك، مۇشۇنىڭ ئۆزىدىنلا كۆچۈرگۈچى كاتىپنىڭ (ياكى نەشرگە تەييارلىغۇچىنىڭ) ئىجادىي يول تۇتقانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئەپسۇس، مەزكۇر كىتابتىمۇ تەرجىمان، كۆچۈرگۈچى، ئاساسلانغان مەنبە ۋە نەشرگە تەييارلاشتا قانداق يول تۇتقانلىقى قاتارلىق ئىلمىي تەتقىقاتتا كەم بولسا بولمايدىغان ئۇچۇرلار ئەسكەرتىلمىگەن.

4. «چاھار دەرۋىش» نىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ۋە يەرلىك كۈتۈپخانىلار، قەدىمكى ئە-سەرلەر ئىشخانىلىرىدا ساقلانغان نۇسخىلىرى:

«چاھار دەرۋىش» كىتابىنىڭ تۈركىي تىلغا قىلىنغان تەرجىمە نۇسخىلىرىدىن بىرنەچچە پارچىسى ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان. ئۇنىڭ جايلاردىكى ھەرقايسى كۈتۈپخانىلار ۋە قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىلىرىدا يەنە قانچىلىك ساقلانغانلىقى نامەلۇم. ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى 1988 - يىلى تۈزۈپ نەشر قىلدۇرغان «ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار قەدىمكى ئەسەرلەر تىزىملىكى» ناملىق كىتابتا كۆرسىتىلگەن ئۈچ نۇسخىنى مە-سالغا ئالساقلا، ئۇنىڭ ئۆزبېكىستاندا بۇنىڭدىن 100 نەچچە يىل بۇرۇنلا تاش مەتبەئەدە بېسىلغان بىر قانچە نۇسخىلىرىنىڭ بارلىقىنى بىلەلەيمىز. بۇلاردىن بىرى QKX213 نومۇردا ساقلانغان «چاھار دەر-ۋىش» بولۇپ، 1332 - يىلى (مىلادىيە 1912 - 1913 - يىللىرى) بۇخارادا تاش مەتبەئەدە بېسىلغان نۇسخا. بۇنىڭ ئاپتورى مىرزا قۇربان دېيىلگەن بولۇپ، ئېھتىمال تەرجىماننى كۆرسەتسە كېرەك. ئىككىنچىسى، QKX666 نومۇردا ساقلانغان چاغاتايچە قول يازما بولۇپ، ئاپتورى، ئەسەرنىڭ يېزىلغان يىلى دەۋ-رى ئېنىق ئەمەس. ئۈچىنچىسى، QKX698 نومۇردا ساقلانغان «چاھار دەرۋىش» بولۇپ، ئاپتورى ئەمىر خۇسرەۋ دېھلىۋىي. ھىجرىيە 1324 - يىلى تاشكەنتتە تاش مەتبەئەدە بېسىلغان.¹³

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ساقلانغان ئىككى نۇسخا ئەينى دەۋردىكى يەر كەننىڭ ۋالىيسى مىر يۈنۈسنىڭ ئەمرى بىلەن قاسىم بېگىم دېگەن كىشى چاغاتاي تىلىغا ئىجادىي تەرجىمە قىلغان نۇسخا بو-

لۇپ، كۆچۈرگۈچىلىرى ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ بىر قىسمىنى ئابلىمىت ئەھەت نەشرگە تەييارلاپ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1995 - يىللىق 3 - ساندا ئېلان قىلدۇرغان. بۇ ھەقتىكى ئۇچۇرلار يۇقىرىدا بېرىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ ئەسەرنىڭ 19 - ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن ئاقسۇلۇق موللا ئابدۇرەھمان ئاقسۇيى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بىر نۇسخىسىنىڭ بارلىقى مەلۇم.¹⁴ بۇ ئېھتىمال «تەنبىھاتى دەرۋىشىيە» نىڭ كۆچۈرۈلمىسى بولۇشى مۇمكىن.

5. موللا فەنائى ۋە ئۇنىڭ تەرجىمە ئەسىرى «خەمسە تۈل ھېكايات»

بۇ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا «چاھار دەرۋىش» ھېكايىلىرى ئاساسىدا يېزىلغان ياكى قايتا ئىجاد قىلىنغان يەنە بىر مۇھىم يادىكارلىق بولۇپ، بۇ ئەسەر تۆت دەرۋىشنىڭ ھېكايىسى بىلەن پادىشاھ ئازادە بەختنىڭ ھېكايىسى قوشۇلۇپ بەش چوڭ ھېكايىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاچقا شۇنداق دەپ ئاتالغان. ئەسەرنىڭ قول يازما نۇسخىسى خوتەندىن تېپىلغان بولۇپ، قول يازمىنىڭ قەغىزى، مۇقاۋىلىنىشى ۋە خەت شەكلىگە ئاساسەن 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆچۈرۈلگەن بولسا كېرەك، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. مۇقاۋىسى كۆندىن نەقىشلىك قىلىپ ئىشلەنگەن بولۇپ، نەقىشلەر ئىچىگە مۇقاۋا ئىشلىگۈچىنىڭ ئىسمى پۈتۈلگەن. ئەسەر ئاپتورنىڭ تولۇق ئىسمى، ياشىغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئەسەردە ئاپتورنىڭ «فەنائى» دېگەن تەخەللۇسى تىلغا ئېلىنغان. ئەسەرنىڭ بېشىدىكى ھەمدۇسانا قىسمى، پادىشاھ ئازادە بەختنىڭ تۆت دەرۋىشنى ئۇچراتقانلىقى ھەمدە بىرىنچى دەرۋىشنىڭ ھېكايىسى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى يازما داستانچىلىق ئەنئەنىسى بويىچە مەسنەۋى شەكلىدە نەزم بىلەن، قالغان قىسمى نەسرىي يول بىلەن بايان قىلىنغان.¹⁵ ئەسەرنىڭ بۇ قىسمى ھۆرلىقا سىيىت تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2009 - يىللىق 2 - ، 3 - سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان.

ئەسەرنىڭ بىر ئۆزگىچىلىكى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدا ئاپتور كىلاسسىك داستانچىلىق ئەنئەنىسى بويىچە، بولۇپمۇ نەۋائىنىڭ «خەمسە» داستانلىرىدىن ئۆرنەك ئېلىپ، ئەسەرنىڭ نەزم قىسمىنى مەسنەۋى شەكلىدە، ھېكايىلەرنىڭ ھەر بىر بۆلىكىدىكى ۋەقەلەردىن ئۇچۇر بەرگۈچى مەزمۇنلارنى شۇ بۆلەكنىڭ ماۋزۇسى سۈپىتىدە يېزىپ چىققان. بۇ ئەھۋال مەزكۇر ئەسەرنىڭ شەرق ئەدەبىياتىدىكى «خەمسە» چىلىك ھا-دېسىسىنىڭ تەسىرىدە رەسمىي تۈردە يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرىلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇنى ئەسەر ماۋزۇسىدىنمۇ ھېس قىلغىلى بولىدۇ. دىققەتكە سازاۋەر يەنە بىر نۇقتا شۇكى، كىتابنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا، ئۇنىڭ ئەسلىي پارسچە نەسرىي تەرتىپتە ئىكەنلىكى ۋە خوجا ھافىز شىرازىي تەرىپىدىن شېئىرىي يول بىلەن قايتا ئىجاد قىلغانلىقىدىن ئۇچۇر بەرگۈچى مەزمۇنلار بار:

دەفتەرىدۈركى مەتلەئى ھەيرەت،
قىسسەئىدۈركى مەقتەئى غۇربەت.
شىرى مەئنى مۇسەننىفى رازى،
خاجە ھافىز ۋەلىمى شىرازى.
جەمئ قىلمىشكى بۇ كىتابەتنى،
نەسر تەرتىپ ئىلە ئىبارەتنى.
فەھم قىلدىم ئەجىب رىۋاياتى،
ئاڭلادىم ھەم غەرىب ھېكاياتى.

ياڭى باشتىن يانپ فىراق ئوتى،
تۈشتى جانمغا ئىشتىياق ئوتى.
نەزم قىلماق بولۇپ ماڭا مەتلۇب،
بولغاي ئەلفازى تۈرك ئىلە مەكتۇب.
دىلبەرى فارسىنى كەلتۈردۈم،
خىلئەتى تۈركىن ئاڭا كىيدۈردۈم.
نەزمىدىن بەردىم ئانچە ئارايىش،
تاپقاي ئول سايىر ئاندا ئاسايىش.¹⁶

6. «چاھار دەرۋىش» نىڭ ئابدۇرەھىم نىزارىي، نورۇز ئاخۇن زىيائىيلار تەرىپىدىن تولۇق نەزم شەكىلدە داستانلاشتۇرۇلغان نۇسخىسى كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا مەيدانغا كەلگەن «چاھار دەرۋىش» تىپىدىكى ئەسەرلەر ئىچىدە ئابدۇرەھىم نىزارىي بىلەن نورۇز ئاخۇن زىيائىي تەرىپىدىن تولۇق شېئىر شەكىلدە يېزىلغان نۇسخىسى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئەسەر ئابدۇرەھىم نىزارىي، نورۇز ئاخۇن زىيائىي ۋە تۇردۇش ئاخۇن غەربىيلار تەرىپىدىن يېزىلىپ، كېيىنكىلەر تەرىپىدىن «مۇھەببەت داستانلىرى» ناملىق چوڭ ھەجىملىك توپلامغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، مەزكۇر توپلامنىڭ «غېرىبلار ھېكايىتى» دەپ ئاتىلىشىمۇ مەلۇم جەھەتتىن مۇشۇ ئەسەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان «غېرىبلار» ئەمەلىيەتتە مەزكۇر ئەسەردە تەشۋىرلەنگەن ئاشىق دەرۋىشلەرگە قارىتىلغان. شۇڭا، «چاھار دەرۋىش» تىپىدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئايرىم نۇسخىلىرىدا «غېرىبلار ھېكايىتى» دېگەندەك تەرىپلەرمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. ئابدۇرەھىم نىزارىي بىلەن نورۇز ئاخۇن زىيائىي بىرلىشىپ يېزىپ چىققان «چاھار دەرۋىش» «خەمسە» چىلىك ئەنئەنىسى بولۇپ، يىنچە داستانلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئىلگىرىكى «خەمسە» ئاپتورلىرىنىڭ قوللانغان شېئىرىي ۋەزنى ۋە بايان-چىلىق ئۇسلۇبىنى ئۆلچەم قىلىپ يېزىلغان. ئەسەر بەش چوڭ قىسىمدىن تەركىب تاپقاندىن باشقا، باش-تىن - ئاخىر مەسنەۋى شەكلىدە، شۇنداقلا ھەرقايسى تارماق ماۋزۇلار ئاشۇ بۆلەكتىكى ۋەقەلەرنىڭ ئىخچام تونۇشتۇرۇلۇشى سۈپىتىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ھەر بىر ماۋزۇ ئاخىرلاشقاندا، ساقىغا ۋە ئۆزىگە مۇرا-جىئەت قىلىش يولى بىلەن ئاپتورنىڭ ئىدىيەۋى ھېسسىياتى، پېرسوناژلار تەقدىرىگە بولغان ئېچىنىش ۋە ھېسداشلىق تۇيغۇلىرى، ئاپتورنىڭ لىرىك كەچمىشلىرى ۋە مۇھەببەت، ھايات ھەققىدىكى پەلسەپىۋى مەزمۇنلار قوشۇمچە قىلىنغان. داستاننىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشىدىكى بىر ئۆزگىچىلىك شۇكى، ئەسەر ئىككى شائىر تەرىپىدىن يېزىلغان. بۇ ئەدەبىيات تارىخىمىزدا كەم كۆرىلىدىغان ھادىسە. ئەسەر ئاشۇ دەۋردىكى كىلاسسىك داستانچىلىقىمىزنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋاقىتنىچە «مۇھەببەت داستانلىرى» دەپ نام قويۇلغان چوڭ ھەجىملىك داستانلار توپلىمىنىڭ بىر قولى يازما نۇسخىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا 009 نومۇردا ساقلانغان بولۇپ، 50 - يىللاردا خەلق ئارىسىدىن يىغىۋېلىنغان. كىتاب گەرچە تولۇق بولمىسىمۇ، ئۇنىڭدىكى «رابىيە - سەئىدىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «فەرھاد - شىرىن»، «مەھزۇن - گۈلنەسا»، «ۋامىق - ئۇزرا»، «بەھرام - دىلئارام» داستانلىرى تولۇق ساقلانغاندىن باشقا، «چاھار دەرۋىش» داستانىمۇ ئاساسەن تولۇق ساقلانغان (ئىككىنچى دەرۋىشنىڭ سەرگۈزەشتە بايانى بىلەن خوجا سەگپەرەس سەرگۈزەشتىسى ھەققىدىكى بىر نەچچە بېيىت كەم⁽⁷⁾). شۇنداقسىمۇ «چاھار دەرۋىش» داستانى كىتابتا خېلى چوڭ سەھىپىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، تەخمىنەن 14280 مىسرادىن ئاشىدۇ. داستاننىڭ بۇ نۇسخىسى ئىسراپىل يۈسۈپ تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ ئومۇمىي 14 - ساندا ۋە 16 - ، 17 - ، 18 - ، 19 - سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان. 14 - سانغا بېسىلغان قىسمى ئابدۇرەھىم نىزارىي نامىدا، قالغان قىسمى ئابدۇرەھىم نىزارىي بىلەن نورۇز ئاخۇن زىيائىي نامىدا بېرىلگەن. چۈنكى، نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدىكى «مۇھەببەت داستانلىرى» نامىدا تىزىمغا ئېلىنغان توپلامنى تېخىمۇ ئىنچىكە تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئۇنىڭدىكى كىرىش قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا «فەرھاد - شىرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «مەھزۇن - گۈلنەسا»، «رابىيە - سەئىدىن» قاتارلىق داستانلارنىڭ ئاخىرىغا نىزارىي تەخەللۇسى، «ۋامىق - ئۇزرا»، «مەسئۇد - دىلئارا» داستانلىرىنىڭ ئاخىرىغا نورۇز ئاخۇن زىيائىينىڭ تەخەللۇسى،

«بەھرام - دىلئارام» داستانىنىڭ ئاخىرىغا تۈردى نازىم غەربىيىنىڭ تەخەللۇسى بېرىلگەنلىكىنى، «چاھار دەرۋىش» داستانىنىڭ بولسا مۇقەددىمە بىلەن بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى دەرۋىش ھېكايىسى، شۇنداقلا خاتىمە قىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئابدۇرەھىم نىزارىيىنىڭ، خوجا سەگپەرەس ھېكايىسى بىلەن تۇتىدۇ. چى دەرۋىش ھېكايىسىنىڭ ئاخىرىغا نورۇز ئاخۇن زىيائىنىڭ تەخەللۇسى بېرىلگەنلىكىنى بايقىغان^①. ئەمما بەزى كىتابلاردا داستاننىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى، تۆتىنچى دەرۋىش ھېكايىلىرى زىيائى قەلىمگە تەئەللۇق دەپ يېزىلغان^②. داستاننى نەشرگە تەييارلىغۇچىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئەسەر 14 - ئە - سەردە ھىندىستاندا ياشىغان شائىر ئەمىر خۇسەرەۋ دېھلەۋىي تەرىپىدىن پارس تىلىدا نەسرىي ئۇسلۇبتا يېزىلغان بولۇپ، كېيىن خوتەندە تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغان. تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىسمى ۋە ئەسەرنىڭ تەرجىمە قىلىنغان ۋاقتى بىزگە مەلۇم ئەمەس.^③

ئابدۇرەھىم نىزارىي، نورۇز ئاخۇن زىيائىلار بىرلىشىپ يازغان «چاھار دەرۋىش» داستانىنىڭ ۋەقە - لىكى 1981 - يىلى توختى ئابىخاننىڭ، 2000 - يىلى مۇھەممەت ئوسماننىڭ نەشرگە تەييارلىشى بىلەن قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «چاھار دەرۋىش» ۋە «تەنبىھاتى دەرۋىشىيە» كىتاب - لىرىنىڭ ۋەقەلىكىگە پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئوخشايدۇ. ئەمما ئاتاقلىق شائىرلىرىمىزدىن بولغان ئابدۇرەھىم نىزارىي بىلەن نورۇز ئاخۇن زىيائى مەزكۇر ئەسەرنى نەزىملەشتۈرۈشتە ئۆزلىرىنىڭ شېئىرىيەتتىكى ما - ھارىتى ۋە قابىلىيىتىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، پۈتۈن ۋەقەلىكىنى شېئىرىي يول بىلەن جانلىق ئەكس ئەتتۈرگەن. نۇرغۇن جايلارغا ساقىنامە، پەندىنامىلەرنى قوشۇپ، ئۇنىڭ بەدىئىيلىكى ۋە تەربىيەۋى قىممەتتىكى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرگەن. داستاننىڭ تىلى ھازىرقى زامان تىلىمىزغا خېلى يېقىن بولۇپ، ئە - سەردە تىلىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەشقەر شىۋىسى ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.^④ ئەسەردە شائىرلارنىڭ نەۋائىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن ئىلھام ۋە ئۆرنەك ئالغانلىقى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن:

كىشى زاتىدا جىلۋەگەر بولسا مېھرى،
ئانىڭ ئەكلى قەھىر بەلكى ئاشامى زەھرى.

كىشى ئىشقىسىز، دەيدۇر ئانى ئېشەك،
داغى دەردى يوق ئادەمدۇر كېسەك^⑤.

دېمەك، بۇ يەردە نەۋائىنىڭ سۆزى ئەينى نەقىل قىلىپ ئېلىنغان. داستاندا شائىرلارنىڭ ھېكايە ۋەقە - لىكى ۋە پېرسوناژلار تەقدىرىگە بىرلەشتۈرۈپ بېرىلگەن لىرىك تۇيغۇلىرى ۋە پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرى خېلى سالماقنى ئىگىلىگەن، ئۆرنەك:

بەتەرىقى مەۋئىزە

جەھان كارىدۇر بەندەگە ئارىيەت،	تەھەققۇق سارى بولغۇسى راھبەر،
كۆڭۈل بەرمەگەي، بولسا ئىنسانىيەت.	كى يارى ھەققىدىن ئولغاي ئەسەر.
مەجازەن بىرەۋگە كۆڭۈل بەرسە كىم،	ئانىڭ يولىدا دەرد راھەت ماڭا،
ئۆزى پاك بولسا مىزاجى سەلىم.	كەشىق ئەمىرلەردۇر لەتافەت ئاڭا.

چۇ غەم تىغى ئەتتى نىزارىنى چاك،
بۇ ئەندۇھ بىرلە بولۇپدۇر ھەلاك.
ئانىڭ زەۋقىدە ئۆزىنى ئەيلەي ھەيات،
كى ئىزھار ئېتەي ئىشقىدىن كۆپ نۇكات^④.

كىشى ئىشقى ئارا فىئىلى خايىندۇرۇر،
كى ئىنسان ئەمەس، ئەبلەھ ئايىندۇرۇر.
تۇت، ئەي ساقىي، جامى مۇھەببەت ماڭا،
ئانى نۇش ئېتىپ ئەيلەي ئۇلفەت ساڭا.

7. «چاھار دەرۋىش» ھېكايىلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى
«چاھار دەرۋىش» كىتابى خېلى بۇرۇنلا ئۇيغۇر تىلىغا ئىجادىي تەرجىمە قىلىنىپ ۋە كىلاسسىك ئەدەبىيات
دىيارىمىز تەرىپىدىن قايتا ئىجاد قىلىنىپ خەلقىمىزگە تونۇشلۇق بولۇپ كەتكەچكە، ئۇنىڭ ئەدەبىيات
تارىخىمىزدىكى تەسىرى خۇددى «كەلىلە ۋە دېمەن»، «تۇتىنامە»، «مىڭبىر كېچە» قاتارلىقلارغا ئوخشاشلا
كەڭ ھەم چوڭقۇر. مەسىلەن، موللا سەنجان ئىبنى ئىبراھىم قەشقەرىي تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «جامىئۇل -
ھېكايات» ناملىق توپلام بىلەن ئابدۇرەھمان ئاقسۇيى تەرىپىدىن تۈزۈپ چىقىلغان «جامىئى ھېكايە» نام -
لىق كىتابنى ئالساق، بۇ ئىككى كىتاب تۈزۈلۈش جەھەتتىن، شۇنداقلا تىل ئىشلىتىش جەھەتتىن «چا -
ھار دەرۋىش» نىڭ ئەندىزىسىدىن پايدىلانغان. بولۇپمۇ «جامىئۇل - ھېكايات» تىكى «پادىشاھ ئازادە بەخت ۋە
بەختىيار ھېكايىسى» بىلەن «جامىئى ھېكايە» دىكى «چۆلدىكى بوۋاق» نامىدا بېرىلگەن ھېكايىلەر تۈزۈ -
لۈش ۋە بايانچىلىق جەھەتتىن ئۆز ئارا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. «جامىئى ھېكايە» تەركىبىدىكى «پادىشاھ ئا -
دىلخان» ھېكايىسى «چاھار دەرۋىش» تىكىگە ئوخشاشلا «دەرۋىشلەر» نىڭ ھېكايىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا پادى -
شاھنىڭ پۇقرالارنىڭ ھال - كۈنىنى بىلمەك ئۈچۈن ئايلىنىپ بىر گۆرستانغا بارغانلىقى، ئۇ يەردە ئۈچ
قەلەندەرنى ئۇچرىتىپ قالغانلىقى ۋە ئۇلارنى ئوردىسىغا چاقىرتىپ كېلىپ ئۆزلىرى ئېيتقان بېيىتلارنىڭ
مەنىسىنى سورىغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن قەلەندەرلەرنىڭ بىر - بىرلەپ ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان
قىلغانلىقى سۆزلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، شۇ كىتابتىكى «پادىشاھ كۆكپىن ھېكايىسى» 12 تارماق ھې -
كايىدىن، «چۆلدىكى بوۋاق» ھېكايىسى بولسا 10 ھېكايىدىن تەركىب تاپقان. «چۆلدىكى بوۋاق» ھېكايى -
سى بىلەن «جامىئۇل - ھېكايات» تىكى «پادىشاھ ئازادە بەخت ۋە بەختىيار ھېكايىسى» ئەسلىي بىر مەد -
بەدىن ئېلىنغان.

«چاھار دەرۋىش» ھېكايىلىرىنىڭ باشلىنىش قىسمى ۋە ئۇنىڭدىكى بىر قىسىم ھېكايىلەر ئۇيغۇر
خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا روشەن تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، بۇنىڭغا مۇنداق بىر مىسالنى كەلتۈرۈش
مۇمكىن: «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» نىڭ 16 - تومىدا «ئادىلخان پادىشاھ ۋە ئۈچ دەرۋىش» دەپ ئاتىل -
دىغان بىر ھېكايە بار. ئۇنىڭدا پادىشاھنىڭ كېچىلىرى ئايلىنىپ پۇقرالارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەيدىغان
ئادىتىنىڭ بارلىقى، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئادىتى بويىچە ئايلىنىپ يۈرسە بىر يەردىن غۇۋا يېنىپ تۇرغان
بىر شامنىڭ يورىقىغا كۆزى چۈشكەنلىكى، شۇ يەرگە بېرىپ قارىسا، بىر ئەسكى تاملىق ئىچىدە ئۈچ دەر -
ۋىشنىڭ ئولتۇرغانلىقى ۋە ئۇلارنى ئوردىسىغا چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇلار ئېيتقان بېيىتلارنىڭ مەنىسىنى
سورىغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن ئۈچ دەرۋىشنىڭ ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلغانلىقى
سۆزلىنىدۇ^⑤. مەزكۇر ھېكايە بىلەن يۇقىرىدا بىز تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن «جامىئۇل - ھېكايات» تىكى «پا -
دىشاھ ئادىلخان ھېكايىسى» ئوخشاش بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر تارماق ھېكايە «چاھار دەرۋىش» تى -
كى تۆتىنچى دەرۋىشنىڭ ھېكايىسىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. يەنى ھەر ئىككىسىدە مەلىكە بىلەن توي قىل -
غان يىگىتنىڭ توي كېچىسى سىرلىق ھالدا ئولتۇرۇلۇپ، قىزنىڭ جىن - پەرىلەرنىڭ كونتۇروللۇقىغا
چۈشۈپ قالغانلىقىدەك ۋەقەلىك بار. دېمەك، خەلقىمىز ئىچىدە ئاغزاكى تارقىلىپ كەلگەن «ئادىلخان پا -

دېشاھ ۋە ئۈچ دەرۋىش» چۆچىكىنىڭ «چاھار دەرۋىش» ھېكايىلىرىنىڭ تەسىرىدە تەشكىل ئېتىلىگەنلىكى ۋە ئۇنىڭدىكى مۇتەغلارنى قوبۇل قىلغانلىقى ئېنىق. يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، «چاھار دەرۋىش» تىپىدىكى ئەسەرلەر ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزدا بەلگىلىك سالماقنى ئىگىلەش بىلەن بىللە، ئەدەبىياتىمىزنىڭ تەرەققىياتىدا، خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. بۇلارنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ئاساستا تەتقىق قىلىش زۆرۈر ئەلۋەتتە.

ئىزاھلار:

- ① ئوسمان ئىسمائىل: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 - يىلى 9 - ئاي، 137 - بەت.
- ② «بۇلاق»، 2009 - يىللىق 2 - سان 34 - بەت.
- ③ ئوسمان ئىسمائىل: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 - يىللىق 9 - ئاي، 168 - بەت.
- ④ «بۇلاق»، 1995 - يىللىق 3 - سان 48 - بەت.
- ⑤ ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، ئىككىنچى كىتاب 1 - قىسىم 265 - بەت. ئىمىنجان ئەھمىدى: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى، 221 - بەت.
- ⑥ ئوسمان ئىسمائىل: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 - يىلى 9 - ئاي، 168 - بەت.
- ⑦ «ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار قەدىمكى ئەسەرلەر تىزىملىكى»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپا ئىشخانىسى نەشرگە تەييارلىغان، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىلى 11 - ئاي، 25 - بەت.
- ⑧ «بۇلاق»، 1995 - يىللىق 3 - سان 6 - ، 7 - بەتلەر.
- ⑨ ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋىي: «چاھار دەرۋىش»، توختى ئابىخان نەشرگە تەييارلىغان، «قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى»، 1981 - يىلى 12 - ئاي، 26 - بەت.
- ⑩ ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋىي: «تەنبىھاتى دەرۋىشىيە»، مۇھەممەت ئوسمان نەشرگە تەييارلىغان، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 - يىلى 7 - ئاي، 1 - بەت.
- ⑪ «بۇلاق»، 1995 - يىللىق 3 - سان 9 - بەت.
- ⑫ ئەمىر خۇسرەۋ دېھلەۋىي: «تەنبىھاتى دەرۋىشىيە»، مۇھەممەت ئوسمان نەشرگە تەييارلىغان، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 - يىلى 7 - ئاي، 5 - بەت.
- ⑬ «ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار قەدىمكى ئەسەرلەر تىزىملىكى»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپا ئىشخانىسى نەشرگە تەييارلىغان، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىلى 11 - ئاي، 25 - ، 26 - بەتلەر.
- ⑭ ئابدۇرەھمان ئاقسۇيى: «جامئىي ھېكايە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىلى 8 - ئاي، 4 - بەت.
- ⑮ «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2009 - يىللىق 2 - سان 30 - بەت.
- ⑯ «بۇلاق»، 2009 - يىللىق 2 - سان 34 - بەت.
- ⑰ «بۇلاق»، ئومۇمىي 14 - سان، 194 - بەت.
- ⑱ «بۇلاق»، ئومۇمىي 16 - سان، 275 - بەت.
- ⑲ غەيرەتجان ئوسمان باش تەھرىرلىكىدە تۈزۈلگەن ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2 - قىسىم، 202 - بەت.

- 20 «بۇلاق»، ئومۇمىي 14 - سان، 194 - بەت.
 21 «بۇلاق»، ئومۇمىي 14 - سان، 195 - بەت.
 22 «بۇلاق» ئومۇمىي 14 - سان، 247 - بەت.
 23 «بۇلاق» ئومۇمىي 18 - سان، 72 - بەت.
 24 «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» 16 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى 2 - ئاي، 101 - بەت.

پايدىلانمىلار:

1. ئەمىر خۇسرەۋ دېلەۋىي: «چاھار دەرۋىش»، توختى ئابىخان نەشرگە تەييارلىغان، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1981 - يىلى 12 - ئاي.
2. ئەمىر خۇسرەۋ دېلەۋىي: «تەنبىھاتى دەرۋىشىيە»، مۇھەممەت ئوسمان نەشرگە تەييارلىغان، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 - يىلى 7 - ئاي.
3. «ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار قەدىمكى ئەسەرلەر تىزىملىكى»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەر - لىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپا ئىشخانىسى نەشرگە تەييارلىغان، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىلى 11 - ئاي.
4. «نەزارىيە داستانلىرى»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ باشچىلىقىدا نەشرگە تەييارلانغان، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 - يىلى 9 - ئاي.
5. موللا سەنجان ئىبنى ئىبراھىم قەشقەرى: «جامئۇل - ھېكايات»، نەشرگە تەييارلىغۇچى نىمىتۇللا ئەبەيدۇللا، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى 12 - ئاي.
6. ئابدۇراخمان ئاقسۇيى: «جامئۇي ھېكايە»، مۇھەممەت ئوسمان نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى 8 - ئاي.
7. «جەۋھەر ھېكايىلەر»، مۇھەممەت ئوسمان تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 11 - ئاي.
8. «بۇلاق»، ئومۇمىي 14 - ، 16 - ، 17 - ، 18 - ، 19 - سانلىرى.
9. «بۇلاق»، 1995 - يىللىق 3 - سان.
10. «بۇلاق»، 2009 - يىللىق 2 - ، 3 - سانلىرى.
11. ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009 - يىلى 9 - ئاي.
12. غەيرەتجان ئوسمان باش تەھرىرلىكىدە تۈزۈلگەن ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، 2 - قىسىم، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002 - يىلى 8 - ئاي.
13. ئىمىنجان ئەخمىدى: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى 4 - ئاي.
14. ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، ئىككىنچى كىتاپ، 1 - قىسىم، قەشقەر شەھەر - لىك مەدەنىي - مائارىپ بۆلۈمى ئوقۇتۇش تەتقىقات ئىشخانىسى باستۇرغان، 1983 - يىلى ئۆكتەبىر.
- 15 «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى» (16 - توم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى 2 - ئاي.

(ئاپتۇر: قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە فاكولتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى)

ئابلىز مۇھەممەد سايرامى

دىيارىمىزدىن تېپىلغان قەدىمكى تىل - يېزىقلاردىكى تېبابەتچىلىككە دائىر بايانلار

1840 - يىللاردىن باشلاپ ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فىرانسىيە، شىۋېتسىيە، دانىيە، فىنلاندىيە، نورۋېد-گىيە، ياپونىيە ۋە رۇسىيە قاتارلىق پەن تەتقىقات ئىشلىرى راۋاجلانغان دۆلەتلەرنىڭ «ئارخېئولوگ»، «ئىلمىي تەكشۈرگۈچى»، «ئېكسپېدىتسىيەچى»لىرى ئارقا - ئارقىدىن دىيارىمىزغا قەدەم بېسىشى بىلەن خەلقئارادا «غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى» باشلىنىپ كەتتى. ئۇلار ئىنسانىيەت مەدەنىيەت-تىنىنىڭ ئاجايىپ سىرلىرىنى ھارارەتلىك باغرىغا بېسىپ ياتقان تارىم ۋادىسىنى «سىرلىق رايون»، «تىل-سىمات» ۋە «يوشۇرۇن ئۆلكە» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتاپ، دىيارىمىزدىكى قەدىمكى شەھەر - قەلئە خارابىلىرى بىلەن ئىپتىدائىي قەبرى - يادىكارلىقلاردا ۋە مىڭئۆيلەردە خالىغانچە تەكشۈرۈش - قېزىشلارنى ئېلىپ باردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئالتۇندەك كۆز قاماشتۇرىدىغان ئېسىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بولغىنى ئۈچۈن، يۇرتىمىز دۇنيانىڭ بۈلۈكى - پۇچقاقلرىغىچە تونۇلدى.

دىيارىمىزدا ئىككى ئەسىرچە توختىماي تەكشۈرۈش - قېزىش ئېلىپ بارغان بۇ چەت ئەللىكلەر قەدىمكى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئانا بۆشۈكى ھېسابلانغان تارىم ۋادىسىدىكى نەچچە ئون پارچە قەدىمكى تىل - يېزىقلاردىكى ۋەسىقىلەرنى ئېلىپ كېتىشتى ۋە ئۇلارنى تەتقىق قىلىپ، رەتلەپ ئېلان قىلىشتى. دەل شۇ چاغلاردا، يەنى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى چەت ئەللىكلەر ھەدەپ دىيارىمىزدا تازا قىزغىن ھەرىكەت قىلىۋاتقان مەزگىللەردە چەت ئەللىك «گۆھەر ئىزدىگۈچىلەر» بىلەن يەرلىك ئۇيغۇر «كېپەن ئوغرىلىرى»مۇ ئالاھىدە بىر ئىجتىمائىي كۈچ سۈپىتىدە شەكىللىنىپ ئۆلگۈردى. نامراتلىق، نادانلىق ۋە جاھالەت تۇمانلىرى قاپلىغان بۇ زېمىندا چەت ئەللىكلەرنىڭ ئازغىنا پۇلىغا قىزىققان بەزى نادان قېرىنداشلىرىمىز ئەجنەبىيلەرگە ياردەملىشىپ «گۆھەر» ئۇقۇشۇپ بېرىش، يول باشلاش، «گۆھەر» قېزىپ بېرىش، خەلق ئىچىدىكى ۋەسىقىلەرنى تېپىپ ئېلىپ بېرىش بىلەن ئۇلارنىڭ قارا قولى تەگمىگەن جايلار قالمىدى. نەتىجىدە چەت ئەللىكلەر بۇ ئۇسۇل بىلەنمۇ ناھايىتى نۇرغۇن قەدىمكى تىل - يېزىقلاردىكى ۋەسىقىلەرنى يىغىپ ئېلىپ كېتىشتى. ①

قىسقىسى، ھەرخىل ئۇسۇل ۋە يوللار بىلەن دىيارىمىزدىن ئېلىپ كېتىلگەن نەچچە ئون مىڭ پارچە ۋەسىقىلىرىمىز 19 - ئەسىردىن باشلاپلا چەت ئەللەردە تەتقىق قىلىنغان. چەت ئەل ئالىملىرى دىيارىمىزدىن تېپىلغان 24 خىل تىل، 17 خىل يېزىقتىكى بۇ نۇرغۇن ۋەسىقىلەرنى تىرانسكرىپسىيەگە ئېلىپ ۋە تەرجىمە قىلىپ، ئۆز تىللىرىدا يەشمە بېرىپ، تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلدى.

لىشىتى. توم - توم يۈرۈشلۈك كىتابلارنى ۋە رەسىملىك ئاتلاسلارنى نەشر قىلدۇردى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا دىيارىمىزنىڭ قەدىمكى تېبابەتچىلىكىگە دائىر بىر قىسىم ۋەسىقىلەرمۇ بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىنتايىن ئاز بىر قىسمى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلدۇرۇلدى.

تۆۋەندە مەن ھازىرغىچە توپلىغان ماتېرىياللىرىمىز ۋە كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالىغان تېببىي ۋەسىقىلەر - لىرىمىزگە ئاساسەن، دىيارىمىزدىن تېپىلغان قەدىمكى سانسكرىت يېزىقى، ئۇدۇن ساك يېزىقى، كۇچا توخ - رى يېزىقى، سوغدى يېزىقى، قەندىھار يېزىقى، سۈرىيە يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تېبەت يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەرنىڭ تېپىلىشى ھەم تەتقىق قىلىنىشى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتمەن. بىرىنچى، سانسكرىت يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر

سانسكرىت يېزىقى - قەدىمدە تارىم ۋادىسىدا ياشاپ، كېيىن بىر قىسىم ھىندىستانغا كۆچۈپ بارغان قەدىمكى مەدەنىيەتلىك ئارىيانلارنىڭ ئەدەبىي يېزىقىنى كۆرسىتىدۇ. «سانسكرىت» دېگەن سۆز ئارىيان تىلىدا «يېزەلگەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4 - ئەسىردىلا بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان گىرامماتىكىغا ئىگە بۇ يېزىق كېيىنكى ھىندى يېزىقىغا ئاساس سالغان ۋە بۇددا دىنى دەل مۇشۇ يېزىق ئارقىلىق دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان.

شىنجاڭنىڭ قەشقەر، مارالبېشى، خوتەن، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلىرىدىن ھەتتا دۇنخۇاڭدىن قەبىمىن قوۋزىقىغا، تارىشىغا، تېرىگە، قەغەزگە يېزىلغان سانسكرىتچە بۇددىزم ئەسەرلىرى، ئەدەبىي ئەسەر - لەر ۋە تېببىي ئەسەرلەر تېپىلدى. تەتقىقاتچىلار بۇ ئەسەرلەرنىڭ يىل دەۋرىنى مىلادىيە 3 - 8 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ دەپ قارايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىچىدە مىلادىيەنىڭ ئالدى - كەينىگە خاس ئەسەرلەرمۇ بار. دىيارىمىز ئاھالىلىرى قەدىمدە سانسكرىت يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ ئۇنىڭدىن پايدىلانغان ۋە ئۇنىڭدىن نۇرغۇن ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغان. سانسكرىت تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندا، بىر مۇنچە سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى، مەنىسى بىر - بىرىگە ئوخشايدىغان ۋە يېقىن سۆز تومۇرلىرى بارلىقى سېزىلمەكتە.^②

1. بوۋېر قول يازما نۇسخىسى

ھازىرغىچە دىيارىمىزدىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر ئىچىدە «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى» دەپ ئاتالغان بۇ تېببىي ۋەسىقە تەتقىقات قىممىتى ئەڭ يۇقىرى، خەلق - ئارادا تەسىرى زور، مەزمۇن دائىرىسى كەڭ ۋە مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە يازما يادىكارلىق دەپ قارىلىدۇ.^③ بۇ تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقە ئەسلىدە 1889 - يىلى كۇچا شەھىرى ئەتراپىدىكى بىر قەدىمكى يادىكارلىق ئورنىدىن تېپىلغان بولۇپ، قېيىن قوۋزىقىغا سانسكرىت يېزىقى بىلەن يېزىلغان. 1890 - يىلى ئەنگلىيەلىك لېيتېنانت دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدار بوۋېر ئۇنى يەرلىك كىشىلەرنىڭ قولىدىن سېتىۋالغان. ئەمما بۇ تېببىي ۋەسىقەنىڭ تېمىسى (نامى) يىرتىلىپ، يوقىلىپ كەتكەچكە، ئىلىم ساھە - سىدە ئۇنىڭغا نام قويۇش مۇمكىن بولماي، ۋاقتىنچە «بوۋېر قول يازمىسى» دەپ ئاتا تۇرۇشقا ئادەتلەنگەن. بۇ ۋەسىقە جەمئىي يەتتە قىسىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئۈچ قىسىمى تېبابەتچىلىككە دائىر مەزمۇنلاردىن تەركىب تاپقان، يەتتە قىسىملىق بۇ مەشھۇر ۋەسىقەنىڭ تېپىلىشى دۇنيا ئىلىم ساھەسىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ، «غەربىي دىيار ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى» نىڭ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. شىگە سەۋەب بولغان.^④ كۇچادىن تېپىلغان بۇ سانسكرىت يېزىقىدىكى يەتتە قىسىملىق ۋەسىقە كېيىن ئەنگلىيەنىڭ ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى بولىئان كۇتۇپخانىسىغا يىغىپ ساقلانغان.

مەزكۇر ۋەسىقە خەلقئارادا ئەڭ دەسلەپتە ئەنگلىيە ئالىمى خورېنلى (1841 - 1918) تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان. ئۇ 1891 - يىلى بۇ تېببىي ۋەسىقەنىڭ بىر قىسمىنى ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىپ

ئېلان قىلغان، كېيىن ئۇ 20 يىللىق تەتقىقات ھاياتىنى بۇ ۋەسىقىنى تەتقىق قىلىشقا بېغىشلاپ، پۈتۈن ۋەسىقىنى ترانسكرىپسىيەلەشتۈرۈپ، ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىپ، ئۈچ توملۇق ئەسەر قىلىپ نەشر قىلدۇرغان. 1909 - يىلى خورېنلى بۇ قول يازما ۋەسىقىنى يەنە بىر مۇھىم تېببىي ۋەسىقە «كاراكا تېبا - بەتچىلىك توپلىمى» غا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپ، «ئاسىيا تەتقىقاتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1909 - يىللىق سانىنىڭ 857 - 893 - بەتلەردە ئېلان قىلغان.

20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى سانسكرىت تىلى مۇتەخەسسسى ساندىر «بوۋېر قول يازما نۇسخى - سىنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە دەۋرى ھەققىدە يېڭى مۇھاكىمە» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، مەزكۇر ۋەسىقىنىڭ كېلىش مەنبەسى، يېزىلغان دەۋرى ھەققىدە ئۆز كۆز قارىشىنى بايان قىلغان. ئۇ «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى» كەشمىردە يېزىلغان بولۇپ، ئىككى خىل يازما شەكىلدە يېزىلغان. ئۇنىڭ يېزىلغان ۋاقتى 6 - ئەسىرنىڭ باشلىرى بولسا كېرەك، دەپ قارىغان.

ھىندىستانلىق تەتقىقاتچى دومنىك ۋۇجاستىك 1998 - يىلى يېڭى دېھلىدا ئېلان قىلغان «ھاياتلىق ھەققىدىكى بىلىم يىلتىزى» ناملىق تېببىي ئەسىرىدە ساندىرنىڭ كۆز قارىشىنى قۇۋۋەتلىگەن.

سانسكرىت تىلى مۇتەخەسسسى ب. ن. پۇرى 1996 - يىلى نەشر قىلدۇرغان «ئوتتۇرا ئاسىيا بۇد - دىزمى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 204 - 210 - بەتلەردە بۇ ھەقتە توختىلىپ: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىم - گاهلاردىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى نۇرغۇن ۋەسىقىلەرنىڭ بەزىسى ھىندىستاندىن ئېقىپ كىر - گەن، بەزىسى شۇ جايدا يېزىلغان ياكى تەرجىمە قىلىنغان. ئەنگلىيەلىك بوۋېر كۇچادىن تېپىپ ئېلىپ كەلگەن سانسكرىت يېزىقىدىكى ئۈچ قىسىملىق تېببىي ۋەسىقە ئەمەلىيەتتە ئۈچ خىل كىتاب ئىدى. ئۇ - نىڭ بىرىدە سامساقنىڭ كېلىپ چىقىشى، دورىلىق خۇسۇسىيىتى ۋە تەسىرى بايان قىلىنىپ نۇرغۇن كېسەللەرگە شىپا بولىدىغانلىقى ۋە ئۆمۈرنى ئۇزارتىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. ئىككىنچى كىتابتا 14 خىل جاھىل خاراكتېرلىك كېسەل ۋە ئۇنى داۋالاشقا دائىر رېتسىپلار يېزىلغان. ئۈچىنچىسى بولسا «تې - بابەت جەۋھىرى، دېيىلىپ ئىلگىرىكى تېببىي كىتابلارنىڭ مېغىزىنى تاللىۋالغان، يەنى جاتۇكارنا، كا - ساراپنى، پاراسارا ۋە سۇسراتا قاتارلىق قەدىمكى تېۋىپلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ مېغىزى تاللىۋېلىنغان... ھىندىستاننىڭ بەزى تېببىي ئەسەرلىرى خوتەن تىلىغا ۋە كۇچا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان. بەزىسى ھىندى تېبابىتىدىن پايدىلىنىپ يېزىلغان»، دەپ قارىغان.

ئو. ب. جاگىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن ۋە 1973 - يىلى يېڭى دېھلىدا نەشر قىلىنغان «ھىندىستان تېبابەتچىلىكى سىستېمىسى» ناملىق كىتابنىڭ 21 - 23 - بەتلەردە كۇچادىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى ئۈچ قىسىملىق تېببىي ئەسەرنىڭ بىر قىسمى بولغان «تېبابەتچىلىك جەۋھەرلى - رى» نىڭ ئاپتورى ۋە مەزمۇنى ھەققىدە توختالغان بولسا، ھىندى ئالىمى ماۋرىك يازغان ۋە 1998 - يىلى ئىنگلىزچە نەشر قىلىنغان «ھىندىستان ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ 666 - 667 - بەتلەردە «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى» غا ئالاقىدار مەزمۇنلار كىرگۈزۈلگەن.

1985 - يىلى ھىندىستان ئالىمى شانكا ساخا يازغان ۋە كالىكوتتىدا نەشر قىلىنغان «ئوتتۇرا ئاسىيا - نىڭ ھىندىستان تېبابىتى ۋەسىقىلىرى» ناملىق كىتابتا «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى» نىڭ مەزمۇنى بايان قىلىنغان، ئاپتور ئۇنىڭدىكى تېببىي رېتسىپلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرغاندىن باشقا، خوتەن تىلىدا يېزىلغان بىر قىسىم تېببىي ۋەسىقىلەر پىراگمېنتلىرىنى تونۇشتۇرغان. 2000 - يىلى G. J. Meulenbeld يازغان «ھىندىستان مېدىتسىنا ۋەسىقىلىرى تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ 2 - توم 1 - قىسمىدا «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى» نىڭ مەزمۇنى، ئاپتورى، كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى، ئالاھىدىلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۈنۈپرسال تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغانلىقىنى يازغان.

مەملىكەت ئىچىدە بولسا، كۇچادىن تېپىلغان ئۈچ قىسىملىق تېببىي ۋەسىقە «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى» توغرىسىدىكى تەتقىقات تۇنجى قېتىم 1948 - يىلى خەنزۇچە ئېلان قىلىنغان. يەنى شۇ يىلى سانسكرىت يېزىقىنى تونۇيدىغان جى شيەنلىن ئەپەندى «جۇڭگو - ھىندىستان مەدەنىيەت ئالاقىسىدىن جۇڭگودىكى سانسكرىت تىل تەتقىقاتى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە، قەدىمكى ھىندىستان تېبابەتچىلىكىدە كىمنىڭ جۇڭگو تېبابەتچىلىكىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ھەققىدە مەخسۇس توختالغان ۋە كۇچادىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى ئۈچ قىسىملىق تېببىي ۋەسىقەنى تىلغا ئالغان.⁵ ئۇ يەنە 1962 - يىلى يېزىپ ئېلان قىلغان «قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتى» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق يازغان: «1890 - يىلى جۇڭگو شىنجاڭدىن بىر قىسىم سانسكرىت يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر پىراگمېنتلىرى تېپىلغان. قارىغاندا، ئۇ ۋەسىقىلەر مىلادىيە 4 - ئەسىرلەردىكى ۋەسىقىلەر بولۇپ، ئۇنىڭدا سامساقنىڭ تېبابەتچىلىكىدىكى شىپالىق رولى ۋە خۇسۇسىيىتى بايان قىلىنغان. نۇرغۇن رېتسېپلاردا سامساق ئالاھىدە تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭدىن ھىندىستان تېبابەتچىلىكىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەتراپلىرىغا تارقىلىش ئەھۋالىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.»⁶

1996 - يىلى، رۇڭ شىنجاڭ ئەپەندى ئېلان قىلغان «چەت ئەللەردىكى دۇنخۇاڭ - تۇرپان ۋەسىقىدە - لىرىنى كۆرۈش - بىلىش خاتىرىلىرى» ناملىق ماقالىسىدە، كۇچادىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ئۈچ قىسىملىق ۋەسىقەنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەققىدە توختالسا، 1998 - يىلى جى شيەنلىن ئەپەندى ئېلان قىلغان «شىنجاڭدا شېكەر قومۇشنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى ۋە قۇم شېكەرنىڭ ئىشلىتىلىشى» ناملىق ماقالىسىدە، «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى»دىكى تېببىي ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ شېكەرنىڭ شىنجاڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى ھەققىدە توختالغان.

چېن مىڭ ئەپەندى «ھىندىستان سانسكرىت تىلىدىكى تېببىي قامۇس (تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى، تەتقىقاتى) ناملىق كىتابىنىڭ بىرىنچى بۆلۈم بىرىنچى پاراگرافىدا «تېبابەتچىلىك نەزەردە - يەنى جەۋھەرلىرى» بىلەن «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى»نى سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تېبابەتچىلىك تارىخىدىكى ئەھمىيىتى ھەققىدە مەخسۇس توختالغان.⁷ چېن مىڭ ئەپەندى يەنە سانسكرىت يېزىقىغا پۇختا بولۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقى ۋە خوتەن يېزىقىدىكى قوش تىل - لىق تېببىي قامۇس (جىۋاكا تېببىي دەستۇرى، ھەققىدە) ناملىق ماقالىسىدە «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى»دىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»نىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە مەخسۇس توختالغان.⁸

2. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقى ۋە خوتەن بىراھىمى يېزىقىدىكى قوش تىللىق تېببىي ئەسەر «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى»

«جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» ئەينى ۋاقىتتا خوتەن تېۋىپلىرى تەرىپىدىن دۇنخۇاڭغا ئېلىپ بېرىلغان مەشھۇر تېببىي قامۇس بولۇپ، 1908 - يىلى يەھۇدىي نەسەبىدىن بولغان ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى ۋېنگى - رىيەلىك ستەين تەرىپىدىن دۇنخۇاڭدىن تېپىپ ئېلىپ كېتىلگەن ۋە لوندوندىكى ھىندىستان ئىشلىرى بۆلۈمى كۈتۈپخانىسىغا (كېيىن ئەنگلىيە كۈتۈپخانىسى شەرق ۋە ھىندىستان ئىشلىرى بۆلۈمى يىغىپ ساقلانغان ئورنىغا قوشۇۋېتىلگەن) قويۇلغان، ھازىر ئۇ Ch.ii003 دېگەن نومۇر (يېڭى قويۇلغان نومۇرى 110 - 87 lok khot) بىلەن ساقلانماقتا.

«جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياۋروپادا تەتقىق قىلىنىشقا باشلىغان. يەنى 1907 - يىلى ئەنگلىيەلىك سانسكرىت تىلى مۇتەخەسسسى پىروفېسسور A.F.R. Hoernle «شىنجاڭدىن كەلتۈرۈلگەن قەدىمكى تېبابەتچىلىككە دائىر بىر پارچە ۋەسىقە» دېگەن ئىلمىي ماقالىسىنى ئېلان قىلدى.

غان. كېيىن ئۇ بۇ ھەقتە داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، تەتقىقات نەتىجىسىنى «شىنجاڭدىن تېپىلغان بۇددىزم ۋە سىقىلىرىنىڭ قالدۇق ساقلانمىلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 2 - جىلدىدا ئېلان قىلغان. ئۇ بۇ ما - قالىسىدە «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» نىڭ قول يازما نۇسخىسى، ھەرپ شەكلى، تىلى ۋە مەزمۇنىنى تولۇق شەرھلىگەن.

1938 - يىلى سانسكرىت تىلى مۇتەخەسسسى H. W. Bailey كوپىنھاگىندا نەشر قىلدۇرغان «خوتەن ۋە سىقىلىرىدىن تاللانما» ناملىق كىتابىدا «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» نىڭ فاكسىمىلىنى ئېلان قىلغان. 1941 - يىلى Sten Known ئوۋسلوۋ ئاكادېمىيەسىدە نەشر قىلدۇرغان «خوتەن تىلىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر بىر پارچە ۋە سىقە: ھىندىستان ئىشلىرى كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان Ch. ii 003 نومۇرلۇق قول ياز - ما» ناملىق ماقالىسىدە «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» نىڭ خوتەن تىلىدىكى قىسمىنى ئېنگىلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغان ھەمدە پۈتۈن تېكىستنى 92 ماددىغا بۆلگەن. ھەر بىر ماددىسىدا بىر رېتسىپ بول - غان، تەرجىمىگە قوشۇمچە سۆزلۈك جەدۋىلى ئورۇنلاشتۇرغان.

1945 - يىلى پروفېسسور H. W. Bailey ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىدا نەشر قىلدۇرغان «خوتەن تىلىدىكى ۋە سىقىلەر توپلىمى» نىڭ 1 - توم 136 - 195 - بەتلەردە «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» نىڭ خوتەن تىلىدىكى قىسمىنى ترانسكرىپسىيە قىلىپ چىققان. 1946 - يىلى فىرانسىيەلىك ئالىم ژان فىللوزات «ئاسىيا تەتقىقاتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 46 - 47 - يىللىق توپلىمىنىڭ 134 - 135 - بەتلەردە Bailey نىڭ يۇقىرىقى كىتابىغا يازغان ئوبزورىدا «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» دىكى بەش پارچە رېتسىپنىڭ «كاراكا تېببىي توپلىمى» دىن كەلگەنلىكىنى يازغان.

1969 - يىلى H. W. Bailey ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىدا نەشر قىلدۇرغان «خوتەن تىلىدىكى ۋە سىقىلەر توپلىمى» نىڭ 1 - 3 - قىسىملىرىدا ئۇ 1945 - يىلى ئېلان قىلغان «جىۋاكا تېببىي دەستۇ - رى» ھەققىدىكى ماقالىسىدىكى خاتالىقلارنى تۈزەتكەن.

1983 - يىلى Bailey كامبىرىج ئۇنىۋېرسىتېتىدا نەشر قىلدۇرغان «كامبىرىج ئىران تارىخى» نام - لىق كىتابىنىڭ 34 - بايى بولغان «خوتەن ساك تىلىدىكى ۋە سىقىلەر» قىسمىدا «جىۋاكا تېببىي دەستۇ - رى» نىڭ خوتەن تىلىدىكى قىسمىنى تەرجىمە قىلغان ۋە يەشمە - ئىزاھاتلار بەرگەن.

خەلقئارادا «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» نى ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ كۆپ تەتقىق قىلغان ئالىم مەشھۇر تىل - شۇناس R. E. Emmerick بولۇپ، ئۇ 1979 - يىلىدىن 1994 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا مۇشۇ ۋە سىقە ئۈستىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان، نۇرغۇن كىتاب ۋە ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.^⑨

جۇڭگودا بولسا، 1997 - يىلى جى شىيەنلىن ئەپەندى «شىنجاڭدا شېكەر قومۇشنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى ۋە شېكەرنىڭ ئىشلىتىلىشى»^⑩ ناملىق ماقالىسىدە، 1998 - يىلى رۇڭ شىنجياڭ «دۇنخۇاڭ شۇناسلىق چوڭ لۇغىتى»^⑪ غا يازغان قىسقىچە سۆزلۈكتە «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» نى قىسقىچە تىلغا ئالغان. 2011 - يىلى چىن مىڭ «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان سانسكرىت تىلى ۋە خوتەن تىلىدىكى تېببىي قامۇس (جىۋاكا تېببىي دەستۇرى) دىكى ئون خىل چۈرۈك دورا رېتسىپلىرىنى يېشىش» ناملىق ماقالىسىنى^⑫، 2011 - يىلى «ھىندىستان قەدىمكى تېبابىتىدىكى جىۋاكا رېتسىپلىرى» ناملىق ماقالىسىنى^⑬، 2003 - يىلى «جىۋاكا ئوبرازىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئۇنىڭ دۇنخۇاڭ، تۇرپان رايونلىرىدىكى ئوبرازى» ناملىق ماقالى - سىنى^⑭ ئېلان قىلدى.

3. تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋە سىقىلەر پىراگمېنتلىرى

گېرمانىيە تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تۇرپان قاتارلىق جايلارغا ئۇدا تۆت قېتىم كېلىپ نەچچە

مىڭ پارچە قەدىمكى ۋەسىقىلەرنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن¹⁵، بۇلارنىڭ ئارىسىدا سانسىكرىت يېزىقىدا يېزىلغان تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنى گېرمانىيە ئالىملىرىدىن Heinrich Lüders تۇنجى قېتىم تەتقىق قىلغان. ئۇ ئېرلاندىيەدە 1927 - يىلى نەشر قىلدۇرغان «شىنجاڭدىن تېپىلغان سانسىكرىت يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر ھەققىدە» ناملىق كىتابنىڭ 148 - 162 - بەتلەردە «بىلا تېببىي توپلىمى»نى تونۇشتۇرغان. بۇ تېببىي توپلام گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيەچىسى Albirt Won Lecoq تەرىپىدىن تۇرپاندىكى تۇيۇقتىن تېپىپ ئېلىپ كېتىلگەن. ئۇنىڭ مەزمۇنى «بىلا تېببىي توپلىمى»نىڭ كېسەلشۇناسلىق قىسمى 8 - بابنىڭ ئاخىرقى قىسمى ھەمدە قورساق كۆتۈرۈش ۋە تۇغۇت قىسمىنىڭ 1 - بابىنىڭ پىراگمېنتلىرى بولۇپ، ئۇ گېرمانىيە ئالىملىرى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان، 1997 - يىلى ياپونىيە ئالىمى ياماشىتا سۇتومۇ ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇ توپلاپ تۈزگەن «تۇرپاندىن تېپىلغان سانسىكرىت يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر توپلىمى»نىڭ 1 -، 8 - قىسىملىرىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر مەزمۇنلار تۆۋەندىكىچە:

1653t نۇرلۇق ۋەسىقە: تۇرپاندىن تېپىلغان، ئالدى - كەينىدە 20 قۇر خەت ساقلىنىپ قالغان، مەزمۇنى «بىلا تېببىي توپلىمى»نىڭ قالدۇقى 1 - قىسىم 287 - بەتكە كىرگۈزۈلگەن، بۇنى لۇدېرس تەتقىق قىلغان.

1654t نومۇرلۇق ۋەسىقە: تۆت قۇر خېتى ساقلىنىپ قالغان، مەزمۇنى يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش، 1 - قىسىم 288 - بەتكە كىرگۈزۈلگەن.

1658t نومۇرلۇق ۋەسىقە: تۇرپاندىن تېپىلغان، 12 قۇر خەت ساقلىنىپ قالغان، لۇدېرس تەتقىق قىلغان، 1 - قىسىم 288 - بەتكە كىرگۈزۈلگەن.

گېرمانىيە تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ 3 - قېتىم قىزىل مىڭئۆيىدىن تاپقان ۋەسىقىلىرى: 1651k نومۇرلۇق ۋەسىقە: ئالتە قۇر خېتى ساقلىنىپ قالغان، Lüders تەتقىق قىلغان، 1 - قىسىم 11 - بەتكە كىرگۈزۈلگەن.

1650k نومۇرلۇق ۋەسىقە: ئىككى پارچە، ئالدى - كەينىگە جەمئىي 7 قۇردىن خەت يېزىلغان بو-لۇپ، ھەجىمى 6.5 × 5 cm - 6.5 cm، تۈپلەنگەن، مەزمۇنى قورساق كۆتۈرۈش ۋە تۇغۇش بابىنىڭ ئاخىرى، 3 - قىسىم 47 - 49 - بەتكە كىرگۈزۈلگەن.

1655k نومۇرلۇق ۋەسىقە: 5 بەت، ئالدى - كەينىگە ئۈچ قۇردىن خەت يېزىلغان، تىرانسكىرىپسىيە قىلىنىپ ئىزاھلانغان، كىتاب شەكلىدە، 3 - قىسىم 49 - 51 - بەتكە كىرگۈزۈلگەن.

1656k نومۇرلۇق ۋەسىقە: 4 باب، ھەربىتىگە تۆت قۇر خەت يېزىلغان، 3 - قىسىم 52 - بەتكە كىرگۈزۈلگەن.

1657k نومۇرلۇق ۋەسىقە: ئالدى - كەينىگە تۆت قۇردىن خەت يېزىلغان، تىرانسكىرىپسىيە قىلىنىپ ئېلان قىلىنىپ ئىزاھلانغان، 3 - قىسىم 53 - بەتكە كىرگۈزۈلگەن.

1659k نومۇرلۇق ۋەسىقە: ئالدى - كەينىگە 7 قۇردىن خەت يېزىلغان، تىرانسكىرىپسىيە قىلىنىپ ئىزاھلانغان، 3 - قىسىم 53 - 54 - بەتكە كىرگۈزۈلگەن.

1437k نومۇرلۇق ۋەسىقە: ئالدىغا 5 قۇر، كەينىگە 4 قۇر خەت يېزىلغان، مەزمۇنى رېتسىپ ۋە دورا ناملىرى، 3 - قىسىم 167 - بەتكە كىرگۈزۈلگەن.¹⁶

1663k نومۇرلۇق ۋەسىقە: ئالتە قۇر خېتى بار، نامەلۇم تېببىي ئەسەر قالدۇقى.

1Vorl.Nr.Kho نومۇرلۇق ۋەسىقە: 12 قۇر خېتى بار، ئالدى رېتسىپ، كەينى «Carmavakana» دەپ ئاتالغان يەنە بىر تېببىي ئەسەرنىڭ قالدۇقى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «تۇرپاندىن تېپىلغان سانسىكرىت يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر توپلىمى»غا كىرگۈ-

زۇلگەن، ئەمما تۇرپاندىن ياكى ئاقسۇنىڭ بايدىكى قىزىل مىڭئۆيىدىن تېپىلغانلىقى تېخىچە ئېنىقلانمىغان Vorl. nr. y. 398 قاتارلىق 6 پارچە ۋەسقىدىمۇ رېتسىپلار، كېسەللىكلەر نامى، دورا - دەرمەك ناملىرى خاتىرىلەنگەن. بولۇپمۇ بۇلارنىڭ ئارىسىدا «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» نىڭ 4 - بابى بولغان «ئۆلۈمنىڭ بېشارىتى» دېگەن بىر ئابزاس ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەر - لىرى» نىڭ دىيارىمىزدا خېلى كەڭ دائىرىدە قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدىكى ئالتە پارچە ۋەسقىگە گېرمانىيەلىك Lüders ئەپەندى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان ھەمدە ھىندىستانلىق تېبابەت تا - رىخچىسى 1997 R.P. Das - يىلى نەشر قىلدۇرغان «ھىندىستان كىلاسسىك تېببىي ئەسەرلىرى تەتقى - قاتى گېرمانىيەدە» ناملىق كىتابىنىڭ 1 - بەتلەرگە كىرگۈزۈلگەن.

4. كۇچادىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقى ۋە كۇچا توخرى يېزىقىدىكى قوش تىللىق تېببىي ئەسەر «يۈز خىل تېببىي رېتسىپ» نىڭ پىراگمېنتلىرى «يۈز خىل تېببىي رېتسىپلار» ئەسلىدە ناگارىجۇنانىڭ ⑩ ھىندىستان سانسكرىت تىلىدا يازغان رېتسىپلار توپلىمى بولۇپ، ئۇ مىلادىيە 8 - 9 - ئەسىرلەردە غەر - بىي دىيار تېۋىپلىرى تەرىپىدىن تىبەتچىگە تەرجىمە قىلىنغان، ھازىر ئۇ تىبەت يېزىقىدىكى «بۈيۈك نوم» نىڭ «دەنجۇر» قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن. ئەمما كۇچادىن تېپىلغان نۇسخىسىنىڭ پىراگمېنتلىرى 1948 - يىلى ژان فىللوزات تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان. ئۇ «كۇچا توخرى تىلىدىكى تېبابەتچىلىككە، پالچىلىققا دائىر ۋەسقىلەر پىراگمېنتلىرى» ناملىق ئەسەردە فىرانسىيە دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ ۋەسقىنى تىرانسكرىپسىيە قىلىپ، فىرانسۇز تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئۇ - نىڭدا ھەر خىل كېسەللىكلەر ۋە ئۇنى داۋالاش ئۇسۇللىرى، ھەر خىل رېتسىپلار، دورا - دەرمەك ناملىرى بايان قىلىنغان.

5. ياپونىيەلىك ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ دىيارىمىزدىن ئېلىپ كەتكەن سانسكرىت يېزىقى - دىكى تېببىي ۋەسقىلەر

ياپونىيە ئەنجىھار پاك تۇپراق چىن يىلتىز غەرب خاھىش ئىبادەتگاھىنىڭ 24 - ئەۋلاد راھىب كالانى ئوتانى كوزى 1902 - 1910 - يىللىرىغىچە شىنجاڭغا ئۈچ قېتىم قېزىش - تەكشۈرۈش ئەترىتىنى ئە - ۋەتكەن. ياپونلار دىيارىمىزدىن نەچچە مىڭ پارچە قەدىمكى ۋەسقىنى تېپىپ ئېلىپ چىقىپ كەتكەن بو - لۇپ، بۇلارنىڭ ئارىسىدا تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىككە دائىر ۋەسقىلەرمۇ بولغان. دىيارىمىزدىن تېپىل - غان سانسكرىت يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسقىلەر ياپونىيە ئالىمى سانادا يۇمى يازغان ۋە 1961 - يىلى ياپونىيەنىڭ بۇددا ئىبادەتخانىسىدا (法藏馆) ياپونچە نەشر قىلىنغان «ئوتانى ئېكسپېدىت - سىيە ئەترىتى ئېلىپ كەلگەن سانسكرىت يېزىقىدىكى بۇددىزم كالاملىرى ماتېرىياللىرى» ناملىق كىتاب - نىڭ 49 - 118 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان. بۇ كىتابقا ئاساسلانغاندا، دىيارىمىزدىن ياپونىيەگە ئېلىپ كېتىلگەن سانسكرىت يېزىقىدىكى ۋەسقىلەر ئىچىدە تېبابەتچىلىككە دائىر ئەڭ مۇھىم ئۈچ كىتاب بو - لۇپ، ئۇلارنىڭ ساقلىنىش نومۇرى 618، 619 ۋە 620 ئىكەن، بۇ ھەقتىكى كونكرېت خاتىرىلەر مۇنداق:

618 نومۇرلۇق: «سەككىز خىل داۋالاش ئۇسۇلى»

619 نومۇرلۇق: «كېسەللىكنى بەلگىلەش»، ئاپتورى Madhavakara، يەنە بىرى «كېسەلشۇناسلىق

ئەسىرى»

620 نومۇرلۇقى: «مۇۋەپپەقىيەت قازانغان يوگا»، ئاپتورى Vrnda، يەنە بىرى، «قىزىتما كېسىلى، زەھەرلىنىش»، يۇقىرىدىكى تېببىي كىتابلار «رىيوكوكۇ ئۈنۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغان سانسكرىت يېزىقىدىكى بۇددىزم ۋەسقىلىرى كاتالوگى» غا كىرگۈزۈلگەن. مەسلەن:

618 نومۇرلۇق ۋەسقىگە قاتتىق ئاق قەغەزگە يېزىلغان، فورماتى 54.5 × 4.8cm، ھەر بىر بېتىگە

يەتتە قۇر خەت يېزىلغان بولۇپ، جەمئىي 236 بەت، تولۇق ئەمەس. نومۇرلۇق ۋەسىقە، قاتتىق ئاق قەغەزگە يېزىلغان، فورماتى 5.3cm × 34cm، ھەر بىر بەتتە بەش قۇر خەت يېزىلغان بولۇپ، جەمئىي 17 بەت، تولۇق ئەمەس. نومۇرلۇق ۋەسىقە، فورماتى 5.3cm × 34cm، ھەر بىر بەتتە ئالتە قۇر خەت يېزىلغان بولۇپ، جەمئىي 177 بەت، تولۇق ئەمەس.

يۇرتىمىزدىن ئېلىپ كېتىلگەن ۋە ھازىر ياپونىيەدە ساقلانغان سانسكرىت تىلىدىكى بۇ ۋەسىقەلەر ياپونىيە رىيوكوكۇ ئۇنىۋېرسىتېتى غەربىي دىيار تىلىدىكى ۋەسىقىلەرنى تەتقىق قىلىش، تەتقىقات گۇرۇپپىسىنىڭ مەسئۇلى بەيجى كاڭيى قاتارلىقلار تەرىپىدىن رەتلەنگەن ۋە تەتقىق قىلىنغان. ئىككىنچى، خوتەن تىلىدىكى تېببىي ۋەسىقىلەر

1. «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى»
«تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» نىڭ ئەسلىسى سانسكرىت يېزىقىدا يېزىلغان، خوتەن تىلىدىكى «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» بولسا دۇنخۇاڭدىكى نوم ساقلاش كېمىرىدىن تېپىلغان بولۇپ، ئۇ ئىككى خىل. بىرى Ch.ii.002 نومۇرلۇق (يېڭى سالغان نومۇرى 116-137 Lok Khot)، يەنە بىرى P.2892 نومۇرلۇق، مەزكۇر ۋەسىقە 8 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە سانسكرىت تىلىدىن خوتەن تىلىغا، 10 - ئەسىردە تىبەت تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

1963 - يىلى خوتەن تىلى مۇتەخەسسسى پروفېسسور Bailey «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» نىڭ خوتەن تىلىدىكى نۇسخىسى بىلەن «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» نىڭ خوتەن تىلىدىكى نۇسخىسىنى تەتقىق قىلىپ، ترانسكرىپسىيەگە ئېلىپ، تەرجىمە قىلىپ، 1963 - يىلى كامبىرىج ئۇنىۋېرسىتېتىدا نەشر قىلدۇرغان «خوتەن تىلىدىكى ۋەسىقىلەر توپلىمى» نىڭ 5 - قىسمىدا ئېلان قىلغان.
ئۇنىڭدىن كېيىن سانسكرىت تىلى مۇتەخەسسسى ۋە پروفېسسور Emmerick «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» نى ناھايىتى سىستېمىلىق تەتقىق قىلغان ھەم بۇنى بەش توم قىلىپ ئىشلىگەن. بىرىنچى تومى مەزكۇر ۋەسىقەنىڭ سانسكرىت تىلىدىكى سېلىشتۇرۇپ ئىزاھلىغان نۇسخىسى، ئىككىنچى تومى تىبەت تىلىدىكى نۇسخىسىنى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلىغان نۇسخىسى، ئۈچىنچى تومى، بەشىنچى توملىرى خوتەن تىلىدىكى نۇسخىسىنى ترانسكرىپسىيە قىلىش، تەرجىمە قىلىش، ئىزاھلاش، يەشمە بېرىش ۋە تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت بولغان. بۇ ۋەسىقەنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇسخىسى 1996 - يىلى تەتقىقاتچى دېتېر مانۇ تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان، ئەمما تەتقىقات نەتىجىسى قانداق بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

2. خوتەن تىلىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر پىراگمېنتلىرى
خوتەن تىلىدا يېزىلغان «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» بىلەن «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» دىن باشقا، ئىسمى ۋە تېمىسى نامەلۇم بولغان بىر قىسىم كەمتۈك ۋاراقلار (پىراگمېنتلار) مۇ تېپىلغان. خوتەن ساك تىلى مۇتەخەسسسى Dresden 1976 - يىلى تېھران لېئىگېدا نەشر قىلدۇرغان «خوتەن ساك تىلىدىكى ۋەسىقىلەر كاتالوگى» ناملىق ماقالىسىنىڭ تېبابەتچىلىككە دائىر قىسمىدا خوتەن ساك تىلىدىكى بىر قىسىم تېببىي ۋەسىقىلەرنىڭ پىراگمېنتلىرىنى تونۇشتۇرغان.

Emmerick ئەپەندى 1992 - يىلى توكيو دا نەشر قىلدۇرغان «خوتەن ۋەسىقىلىرىنىڭ كۆرسەتمىلىرى» ناملىق كىتابىدا P.2893-32-267 نومۇرلۇق خوتەن تىلىدىكى تېببىي ۋەسىقەنىڭ ھەجىمىنىڭ باشقا ۋەسىقىدىن چوڭلۇقى، P.2893, Ch.ii.002 folio ۋە Ch.00265 نومۇرلۇق ۋەسىقە ئۇسلۇب ۋە تەرجىمە جەھەتتىن ناھايىتى ماسلاشقانلىقىنى تونۇشتۇرغان. Ch.00265 نومۇرلۇق ۋەسىقە بولسا مۇ-

رەككەپ دورىلىق رېتسېپ پارچىسى ئىكەنلىكى، p.2889v بولسا، خوتەن تىلىدىكى 15 قۇرلۇق رېتسېپ ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە hauskeya ttrahi قاتارلىق دورىلاردىن باشلانغان رېتسېپلارنىڭ بولسا Ch.00265.16-18 نومۇرلۇق ۋەسىقىدىكى مەزمۇنلارغا ئوخشايدىغانلىقىنى، P.2889v، P.2893.78-81 نومۇرلۇق قاتارلىق ۋەسىقىلەرنىڭ بىرقەدەر مۇكەممەل رېتسېپلار ئىكەنلىكىنى يازغان. خېلى كۆپ رېتسېپلارنىڭ باش - ئاخىرى يىرتىلىپ كەتكەچكە مەزمۇنىنى ئايرىغىلى بولمىغان.

ئامېرىكا پارلامېنت كۈتۈپخانىسىنىڭ ئوسكار تىررى كىروسى يىغىپ ساقلانغان مەركىزىدە 150 پارچە قالدۇق پىراگمېنتلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ 56 پارچىسى خوتەن تىلىدىكى ۋەسىقىلەر، قالغانلىرى سانسىكىرت تىلىدىكى ۋەسىقىلەر ئىكەن. پىروفېسسور Emmerick نىڭ ئايرىپ چىقىشىغا قارىغاندا، يۇقىرىقىدىكىلەر ئىچىدە بۇددا نومى، پالنامە ۋە ئۆرپ - ئادەتكە دائىر دىندىن خالىي ۋەسىقىلەردىن باشقا، تۆت گۇرۇپپا تېبابەتچىلىككە دائىر پىراگمېنتلار بار ئىكەن. بۇلار 79 + 78، 105 + 104، 185 + 184، 191 + 190 نومۇرلۇق بولۇپ، ئۇلار ئوخشاش ئۇسلۇب ۋە خەت شەكلىدە يېزىلغان. ھەر بىر بېتىنىڭ ئالدى - كەينىگە سەككىز قۇردىن خەت يېزىلغان، بۇلار ئوخشاش بىر تېببىي كىتابقا تەۋە بولۇپ، يىغىنە بىلەن داۋالاش ۋە داغلاپ داۋالاش ئۇسۇللىرى كۆپ يەردە تىلغا ئېلىنغان. ئەمما بۇ ۋەسىقىلەر تېخى تەتقىق قىلىنمىغان.

2002 - يىلى خارپور ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسور Prods Oktor Skjaervo «ئەنگلىيە كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان شىنجاڭدىن تېپىلغان خوتەن تىلىدىكى ۋەسىقىلەر» ناملىق 700 بەتلەك ئەسەرنى نەشر قىلدۇرغان. بۇ كىتابتا ئەنگلىيەدە ساقلانغان خوتەن تىلىدىكى ۋەسىقىلەرگە بىر - بىر - لەپ نومۇر سېلىنىپ، تىرانسكرىپسىيە قىلىنىپ، تەرجىمە قىلىنغان ۋە ئىزاھلاپ يەشمە بېرىلگەن. بۇ كىتابتا «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» بىلەن «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى» تونۇشتۇرۇلغاندىن باشقا، 1.12637، or. 10k khot 9/3، (=ch.00265)، 10K Khot s.9 (=1-1.0177، BMOA1919 نو. مۇرلۇق تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر خوتەن تىلىدىن ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىنغان، ئىزاھلاپ يەشمە بېرىلگەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدا Lkhot.s.9-10 نومۇرلۇق ۋەسىقىدە 42 قۇر خەت ساقلانغان بولۇپ، 20 رېتسېپ خاتىرىلەنگەن. يەنى 14 رېتسېپ ئۇششۇقنى داۋالاش، ئالتە رېتسېپ جىگەر بىلەن مېڭىنى داۋالاش، ئاشقازاننى داۋالاشقا دائىر بولغان. بۇ رېتسېپلار بىزنىڭ قەدىمكى خوتەن تېبابىتىنى تەتقىق قىلىشىمىزغا زور ئىلمىي ياردەم بېرەلەيدىغان مۇھىم ماددىي ئىسپاتتۇر.

3. كۇچا توخرى يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر پىراگمېنتلار

ھازىرغىچە دىيارىمىزدىكى كۇچا قاتارلىق جايلاردىن كۇچا توخرى تىلىدا يېزىلغان تېبابەتچىلىك - داۋالاشقا دائىر ۋەسىقىلەر خېلى كۆپ تېپىلغان، بىراق بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەينى ۋاقىتتا چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەچكە، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇزىيلار ۋە كۈتۈپخانىلارغا تارقاپ كەتكەن. B.N.Puri «ئوتتۇرا ئاسىيا بۇددىزمى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 212 - بېتىدە بۇ ھەقتە مۇنداق يازغان:

«توخرى تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددىزمىدىن خالىي ئەسەرلەر بەزى سانسىكىرتچە تېببىي ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ھەممىسى بىرقەدەر زور بولغان تېببىي ئەسەر «يۈز خىل دورا رېتسېپلىرى» مۇ بار. بۇلار «كاراكا توپلىمى، بىلەن «سۇسۇرۇتا توپلىمى، قاتارلىق تېببىي ئەسەرلەردە كۆرۈلمەيدىغان كۇچا توخرى تىلىدىكى تېببىي تەرجىمە ئەسەرلەردۇر. ئەمما پېللىئوت ۋە سىتەينلەرنىڭ شىنجاڭدىن توپلىغان بۇيۇملىرى ئارىسىدا، شۇبھىسىزكى، بىرمۇنچە تېببىي ئەسەرلەر پىراگمېنتلىرى، تەرجىمىلىرى بار».

1948 - يىلى، فىللووات «كۇچا توخرى تىلىدىكى تېببىي ئەسەرلەر بىلەن پالنامە پىراگمېنتلىرى» ئىچىدىكى تېببىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە ۋە تەتقىق قىلغان. فىللووات كۇچا توخرى تىلىدىكى «يۈز خىل

دورا - رېتسېپلار» نى تەتقىق قىلغاندىن باشقا، كۇچا ۋە دۇنخۇئاڭلاردىن تېپىلغان تېبابەتچىلىككە دائىر سەككىز پارچە ۋەسقىنى ۋە پالچىلىققا دائىر بىر پارچە ۋەسقىنى ترانسكرىپسىيە ۋە تەرجىمە قىلىپ، مەنتىقلىق تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇ «ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1935 - يىللىق سانىنىڭ 1 - 66 - بەتلەردە ئېلان قىلغان بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىسىدە توخرى تىلىدىكى تېببىي ۋەسقىگە قوشۇپ ئۇنىڭ سانسكرىتچە ۋە تىبەتچە نۇسخىسىنىڭ سۈرىتىنى ئېلان قىلغان ۋە ئۇلارنى فىرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلغان. پىللىئوزات ھىندىستان تېبابىتى كۆز كېسەللىكلىرى دوختۇرى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولغاچقا، ھىندىستان تېبابىتى تارىخى ۋە باشقا تېبابەت تارىخىغا قىزىققان. شۇڭا، ئۇ 1948 - يىلى «ئاسىيا تېبابەتچىلىك تارىخى» ناملىق ئەسىرىنى، 1949 - يىلى «ھىندىستان تېبابىتىنىڭ ئەنئەنە نەزەرىيەسى» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭ كۇچا توخرى تىلىدىكى تېببىي ۋەسقىلەر - نى ترانسكرىپسىيە، تەرجىمە ۋە تەتقىق قىلغانلىقى، قىسقىسى بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتى ئالاھىدە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە دەپ قارىلىدۇ. شۇ ۋەجىدىن سانسكرىت تىلى مۇتەخەسسسى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى جى شىەنلىن ئەپەندى فىللوژاتنىڭ يۇقىرىدىكى كىتابىغا ئالاھىدە يۇقىرى باھا بېرىپ: «بۇ كىتاب ئىنتايىن لازىملىق، چۈنكى، شىنجاڭدىن سانسكرىت تىلىدا يېزىلغان نۇرغۇن تېببىي ئەسەرلەر پىراگمېنتلىرى تېپىلدى. بۇلار جۇڭگو ۋە ھىندىستان تېبابىتىنى تەتقىق قىلىشتا ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان بەزى قەدىمكى مىللەتلەر ھەم دۆلەتلەرنىڭ تېبابەتچىلىك، دورىگەرلىك جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇشنى تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان نادىر ئەسەر سانىلىدۇ، لېكىن بۇنداق كىتاب فىرانسىيەدە ئىنتايىن ئاز»¹⁸ دەپ يازغان.

ۋالتېر كوۋېرۇ 1955 - يىلى فورشۇڭدا چىقىدىغان بىر ژۇرنالنىڭ 72 - جىلد 63 - ، 82 - بەتلەردە كۇچادىن تېپىلغان توخرى تىلىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ئۈچ پارچە ۋەسقىگە ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىسىنى ئېلان قىلغان، ئۇ بۇ ئۈچ پارچە ۋەسقىنى ترانسكرىپسىيە قىلىپ، تەرجىمە قىلىپ، ئىزاھلاپ يەشمە بەرگەن. بۇ، كۇچادىن تېپىپ ئېلىپ كەتكەن تېبابەتچىلىككە ئائىت ۋەسقىنىڭ تۇنجى قېتىم تەتقىق قىلىنىشى ئىدى. 1964 - يىلى J. W. Broomhead كامبىرىج ئۇنىۋېرسىتېتىدا دوكتور - لۇقتا ئوقۇۋاتقاندا «ئەنگلىيەدە ساقلىنىۋاتقان خۇ ئورپىلى، سىتەيىن ۋە پىللىئوتلار توپلىغان كۇچا توخرى تىلىدىكى ۋەسقىلەر: قوشۇمچە ترانسكرىپسىيە، يېشىپ ئىزاھلاش ۋە تىل ئالاھىدىلىكى» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىنى يېزىپ تاماملىغان. بۇ شۇ چاغدا كامبىرىج ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىنگلىزچە نەشر قىلىنغان. ئۇ بۇ دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالىسىدە 46 پارچە تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسقىگە ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى بىر - بىرلەپ ترانسكرىپسىيە قىلغان، ھەربىر سۆزلۈكلەرنى ئىزاھلىغان ھەم ئاخىرىدىكى ئىككى پارچىسىنى تەرجىمە قىلغان. 1997 - يىلى Klaus. T. Schmidt ئېلان قىلغان توخرى تىلىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر بىر پارچە ئىلمىي ماقالىسىدە، بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان تۇرپاندىن تېپىلغان B505, THT3009 نومۇرلۇق ۋە ئەسلىدىكى ھىندىستان ئىشلىرى كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان Ltoch30610 نومۇرلۇق ئۈچ پارچە توخرى تىلىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسقىگە ھەققىدە توختالغان. خەلقئاراغا مەشھۇر توخرى تىلى مۇتەخەسسسى Georges ئەپەندى بۇنىڭغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەن.¹⁹ توخرى تىلىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسقىلەرنى رەتلەش - تەتقىق قىلىش غايەت زور جاپالىق قۇرۇلۇش بولسىمۇ، ئەمما پىروفېسسور Georges Jean Pinault ئەپەندى بىلەن دوكتور Carling ھەمكارلىشىپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ.²⁰ بۇ ئىككى ئالىمنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ھازىر بىلگىلى بولىدىغان توخرى تىلى (كۇچا تىلى) غا تەۋە تېببىي ۋەسقىلەر ئاساسەن بېرلىندىكى تۇرپاندىن تېپىلغان ۋەسقىلەرنى ساقلاش ئورنىدا، ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ ۋوبىر يىغىپ ساقلاش ئورنىدا.

ندا، ئەنگلىيە كۈتۈپخانىسى شەرق ۋە ھىندىستان ئىشلىرى يىغىپ ساقلاش بۆلۈمىنىڭ يىغىپ ساقلىغان بۇيۇملىرى ئورنىدا، فىرانسىيە دۆلەتلىك كۈتۈپخانىسىنىڭ شەرق ۋەسىقىلىرى بۆلۈمى پىللىئوت يىغىپ ساقلىغان بۇيۇملار ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان ئىكەن.

فىللوواتنىڭ كىتابىدىكى ۋە ۋالتېر كوۋرېئورنىڭ كىتابىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ياۋروپا ئەللىرىدە ساقلىنىۋاتقان كۇچا توخرى تىلىدىكى تېببىي ۋەسىقىلەر تۆۋەندىكىچە ئىكەن:

بېرلىندىكى تۇرپاندىن تېپىلغان ۋەسىقىلەرنى يىغىپ ساقلاش ئورنىدا 513b497 ۋە THT3009 قا. تارلىق 81 پارچە، ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ۋېبېر يىغىپ ساقلاش ئورنىدا W1W42 قاتارلىق 42 پارچە، ئەنگلىيە كۈتۈپخانىسى خۇئېرنىل يىغىپ ساقلاش ئورنىدا st.ch.00316.2.1 ۋە Pk.As.za قا. تارلىق يەتتە پارچە جەمئىي 71 پارچە كۇچا توخرى تىلىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر ساقلىنىۋاتقان ئىكەن.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ ۋەسىقىلەر قايتىدىن رەتلىنىپ، تەتقىق قىلىنىۋاتىدۇ. بولۇپمۇ بۇ جەھەتتە Carling ئەپەندى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلغان ئىلمىي ماقالىلىرىدە كۇچادىن تېپىلغان كۇچا توخرى تىلىدىكى زور ھەجىملىك تېببىي ئەسەر «يۈز خىل دورا - رېتسېپ» نىڭ قالدۇق پىراگمېنتلىرى بىلەن ئەسلىدىكى ھىندىستان ئىشلىرى كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان 306LToch10 نومۇرلۇق كۇچا توخرى تىلىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقە ھەققىدىكى تەتقىقاتى ناھايىتى زور ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشكەن. يەنە 1999 - يىلى دوگلاس ئادامس يېزىپ نەشر قىلدۇرغان «توخرى تىلى B سۆزلۈكى لۇغىتى» مۇ بۇ جەھەتتە مۇھىم قورال كىتاب ئەھمىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا تېبابەتچىلىككە دائىر بەزى سۆز - ئاتالغۇلار كىرگۈزۈلگەن.

4. سوغدى تىلىدىكى تېببىي ۋەسىقىلەر پىراگمېنتلىرى

سوغدى يېزىقى مىلادىيە ئۈچىنچى ئەسىردە ئاۋىستا يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان (بەزى كىتابلاردا پەھلىۋى يېزىقىمۇ دېيىلىدۇ) بولۇپ، ئۇنى پەرغانە ۋادىسى، ھىندى ۋادىسى، لوپنۇر - تۇرپان رايونى ۋە موڭغۇلىيە يايلاقلارغىچە بولغان جايلاردا ياشىغان سوغدىلار قوللانغان. مىلادىيە 5 - ئەسىر - لەردە بۇ يېزىق خەلقئارالىق سودا يوللىرىدا راۋان قوللىنىلىدىغان سودا - مۇئامىلە يېزىقى بولۇپ قالغان (بۇ يېزىق ئۇيغۇر تىلىنى يازىدىغان يېزىقنىڭ تۈزۈپ چىقىلىشىغىمۇ سەۋەبچى بولغان) ⁽²⁾ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا ياشىغان سوغدىلار مىلادىيە 7 - ئەسىرلەردىن باشلاپ ئۆزلىرىنى «توققۇز جاۋۇپلار» دەپ ئاتايدىغان بولغان، دېمەك، ئۇلار كېيىن ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن.

تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن مىلادىيە 5 -، 6 - ئەسىرلەرگە خاس سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان بۇددىزم ئەسەرلىرى، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەر ۋە تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىككە ئائىت بىر مۇنچە ۋەسىقىلەر تېپىلغان. 19 - ئەسىردىكى «غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى» مەزگىلىدە چەت ئەل ئارخېئولوگلىرى دىيارىمىزدىن سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان ھەرخىل ئەسەرلەرنى، جۈملىدىن تېبابەت - چىلىككە دائىر ۋەسىقىلەرنى تېپىپ ئېلىپ كەتكەن.

سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر، گېرمانىيە، رۇسىيە قاتارلىق ئەللەردە ساقلىنىۋاتقان. مەسىلەن، فىرانسىيەدە ساقلىنىۋاتقان 19 - Pelliot Sogdien نومۇرلۇق ۋەسىقنىڭ 22 قۇر خېتى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇ ئىچ سۈرۈشنى توختىتىش، قورساق ئاغرىقى، باش ئاغرىقى، چىش ئاغرىقىغا شىپا دو- رىلار ۋە رېتسېپتىن تەركىب تاپقان. 1940 - يىلى E. Benvenite ئەپەندى پارىژدا نەشر قىلدۇرغان بىر كىتابىدا يۇقىرىدىكى دورا - رېتسېپلارنىڭ تىرانسكرىپسىيەسى بىلەن فاكسىمىلىنى ئېلان قىلغان. 1946 - يىلى W.B. Henning يۇقىرىدىكى ۋەسىقنى تەرجىمە قىلىپ، تىرانسكرىپسىيەگە ئېلىپ

«فىرانسىيەدە ساقلىنىۋاتقان سوغدى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر» دېگەن نام بىلەن Bsoas نىڭ 1946 - يىلى - لىق 4 - جىلد 713 - ، 740 - بەتلەردە ئېلان قىلغان.

1976 - يىلى پروفېسسور نىكولاس سىمگ ۋىليامس ئەنگلىيە كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان سوغدى تىلىدىكى بىر قىسىم ۋەسىقىلەرنى رەتلەپ ئىزاھلىغان. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر مەزمۇنلارنى قايتا رەتلەپ ۋە تەتقىق قىلىپ، «بېرىتانىيە كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان سوغدى تىلىدىكى ۋەسىقىلەر پىراگمېنتلىرى» دېگەن نام بىلەن 11 جىلد 1976 - يىللىق 18 - جىلد 74 - بېتىدە ئېلان قىلغان. 1981 - يىلى ئۇ ئېلان قىلغان «لېنېنگرادتا ساقلىنىۋاتقان سوغدى يېزىقىدىكى پىراگمېنتلار توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدە تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەرمۇ بولغان. ئۇ بۇ ماقالىنى Bsoas نىڭ 1981 - يىللىق 44 - جىلد 235 - بېتىدە ئېلان قىلغان بولۇپ، خېلى كۈچلۈك تەسىر قوزغىغان.

گېرمانىيەنىڭ Mainz پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا بىر قىسىم سوغدى يېزىقى ۋە سانسكرىت يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر ساقلانغان بولۇپ، نومۇرى M2639 ئىكەن. بۇنى تەتقىقاتچى دېتس مانۇ بىلەن نىكولاس سىمگ ۋىليامس بىرلىكتە رەتلەپ، ترانسكرىپسىيە قىلىپ، تەرجىمە قىلغان ۋە تەتقىقات نەتىجىسىنى Bsoas نىڭ 1991 - يىللىق سانىنىڭ 486 - 495 - بەتلەردە ئېلان قىلغان. بۇ ۋەسىقىنىڭ ئالدى - كەينىگە يەتتە قۇردىن (سوغدى يېزىقى بىلەن سانسكرىت يېزىقى ئارىلىقىدا بىر قۇر ئاق قالدۇرۇلغان) خەت يېزىلغان. بەزى قۇرلىرىغا بىراھىمى يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، تۈرپاندىن قېزىۋېلىنغان تېبابەتچىلىككە دائىر قول يازمىلارغا ئوخشايدۇ. ئۇلاردىكى يېزىق شەكلى ۋە سۆز ئىشلىتىش ئۇسلۇبى تۈرپان - كۇچا قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» بىلەن «يۈز خىل دورا - رېتسېپ»لارغا يېقىنلىشىدۇ. بۇ پىراگمېنت ئەسلىدە كۆز كېسەللىكلىرىنى داۋالايدىغان رېتسېپ قالدۇقى ئىكەن.

يېقىندا سوغدى يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر مۇھىم ۋەسىقىلەرنىڭ بىر قىسمى يىپەك يولىدىكى قەدىمكى شەھەر Paikent ئەتراپىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشتا بايقالغان. بۇ جايدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش خىزمىتى ئەسلىدە 1913 - 1914 - يىللىرى يۈرگۈزۈلگەن ۋە رۇسىيە شەرقشۇناس ئالىمى L. A. Zimin ئۇنىڭغا رىياسەتچىلىك قىلغان. 1939 - 1940 - يىللىرى رۇسىيە ئېرىتمىتاز مۇزېي بىلەن ئۆزبېكىستان ئارخېئولوگلىرىدىن ئا . جاكوبوۋسكىي بىلەن ۋ. كېساتىلار قېزىشقا رىياسەتچىلىك قىلغان. 1981 - يىلىدىن بۇيان ئېرىتمىتاز مۇزېي ئارخېئولوگلىرى بىلەن ئۆزبېكىستان ئارخېئولوگلىرىدىن ئا . مۇھەممەدجانوۋنىڭ رىياسەتچىلىكىدە پەنجىكەنتتە قايتا قېزىش ئېلىپ بېرىلغان. نەتىجىدە بۇ قەدىمكى شەھەر مەركىزىدە «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى ئەڭ قەدىمكى خىمىيە زاۋۇتى ياكى دو-رىخانا» بايقالغان. بۇ ئارخېئولوگىلارنى ھەيران قالدۇرغان، قېزىشقا قاتناشقان ئارخېئولوگ سېمىنوۋ يېزىپ ئېلان قىلغان «يىپەك يولىدىكى سوغدى مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» ناملىق كىتابىدا يۇقىرىدىكى «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمكى دورىخانا»نى تەپسىلىي تونۇشتۇرغان ھەمدە سوغدىلار تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك بىلىملىرى جەھەتتە ھىندىلار، گىربىكلەر ۋە ئەرەبلەرنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان² دەپ يازغان. قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مەشھۇر سودىگەرلەر سانالغان سوغدىلار شەرق - غەرب مىللەتلىرى ئارىسىدا دىن، مەدەنىيەت، سەنئەت، تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىكىنىمۇ بىللە تارقاتقان. ئۇنىڭ تەسىرى جۇڭگوغا خېلى زور بولغان.

5. قەندىھار يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر پىراگمېنتلار قەندىھار يېزىقى قەدىمكى ھىندىستاننىڭ قەندىھار خانلىقى (بۈگۈنكى پاكىستاننىڭ پېشاۋەر شەھىرى

ۋە ئۇنىڭغا قوشنا بولغان ئافغانىستاننىڭ شەرقى تەرىپى) دەۋرىدە ئىجاد قىلىنغان بولۇپ، بۇددىزم ئەقىدەسى بىلەن قوشۇلۇپ، مىلادىيە يەتتىنچى ئەسىرلەردە شىنجاڭغىمۇ تارقالغان ۋە بىر مەھەل ئىجتىمائىي ۋە دىنىي ئىشلاردا قوللىنىلغانلىقى مەلۇم.

ھازىرغىچە دىيارىمىزدىن تېپىلغان قەندىھار يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر ناھايىتى ئاز، ئەينى ۋاقىتتا كېرىيە ئەتراپلىرىدىن تېپىلغان كارۇشتى يېزىقىدىكى بىر پارچە ۋەسىقىنىڭ (207 - نومۇرلۇق) كەينى تەرىپىگە قەندىھار يېزىقىدا خەتلەر يېزىلغان. يەھۇدىي نەسەبىدىن بولغان مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيەچى مارك ئاكورپل سىتېن ئۆزىنىڭ «غەربىي دىيار ئارخېئولوگىيەسى» ناملىق ئەسىرىدە قەندىھار يېزىقىدىكى بۇ ۋەسىقىنىڭ تېپىلىش جەريانىنى قىسقىچە شەرھىلىگەن. 1940 - يىلى ئەنگلىيەلىك مەشھۇر ئالىم ت. بۇررۇۋ لوندوندا نەشر قىلىنغان «The royal asiatic society» (خان جەمەتى ئا. سىيا ئىلمىي جەمئىيىتى) ناملىق ژۇرنالنىڭ 1940 - يىللىق سانىنىڭ 141 - بېتىدە ئېلان قىلغان «جۇڭگو شىنجاڭدىن تېپىلغان كارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتنى تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلاش» ناملىق ماقالىسىدە يۇقىرىدىكى ۋەسىقىنى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ، يەشمە بېرىپ ئىزاھلىغان. 1961 - يىلى پروفېسسور H.W. Bailey كامبىرىج ئۇنىۋېرسىتېتىدا يېزىپ نەشر قىلدۇرغان «خوتەندىكى ساكلار خانلىقى - خوتەن ۋەسىقىلىرىگە كىرىش» ناملىق كىتابىنىڭ كىرىش سۆزىدە، يۇقىرىدىكى قەندىھار يېزىقىدىكى ۋەسىقىنى بىر پارچە تېببىي رېتسېپ دەپ ئىزاھلىغان ھەمدە مەزكۇر رېتسېپ خوتەندىكى گىرىك مەدەنىيىتىنىڭ ئامىللىرىنى ئەكس ئەتكۈزىدۇ، دەپ يازغان.

2000 - يىلى چىن مىڭ ئەپەندى ئېلان قىلغان «يېڭىدىن تېپىلغان كارۇشتى يېزىقىدىكى بىر پارچە تېببىي رېتسېپ» ناملىق ماقالىسىدە، كۇچادىن تېپىلغان ئۈچ قىسىملىق تېببىي ۋەسىقە «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى»، «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» ۋە «جۇاكا تېببىي دەستۇرى»دىكى مەز- مۇنلاردىن پايدىلىنىپ، يۇقىرىدىكى قەندىھار يېزىقىدىكى ۋەسىقىنى ئېنىقلىغان ھەمدە ئۇنى مۇھىم بىر دورا - رېتسېپ، دەپ قارىغان. ²³ خېڭ جى ئەپەندى بولسا بۇ ماقالىدىكى قاراشنى قۇۋۋەتلىگەن. ²⁴

6. سۈرىيە يېزىقىدىكى تېببىي رېتسېپ پىراگمېنتلىرى

سۈرىيە يېزىقى ئەرەب يېزىقىنىڭ بىرخىل ئەركىن قول يازما شەكلى ئاساسىدا تۈزۈلگەن خىرىستىيان دىنى يېزىقى بولۇپ، مىلادىيە 8 -، 9 - ئەسىرلەردە خىرىستىيان دىنى بىلەن بىللە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا تارقالغان. شۇڭا دۇنخۇاڭدىن تارتىپ خوتەنگىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلاردىن بۇ يېزىقتا يېزىلغان ۋەسىقىلەر تېپىلغان.

ھازىرغىچە تۇرپاندىن سۈرىيە يېزىقىدا يېزىلغان بىر پارچە تېببىي رېتسېپ پىراگمېنتى تېپىلغان بولۇپ، ئۇ قارىغاي يېغى بىلەن چاچ چۈشۈشنى داۋالايدىغان مەزمۇندىكى ۋەسىقە ئىدى. 1984 - يىلى پىرو- فېسسور M. Maroth تەتقىقات ئېلىپ بارغان ۋە AOF نىڭ 1984 - يىللىق 11 - سان، 115 -، 125 - بەتلەردە ئېلان قىلغان «تۇرپاندىن تېپىلغان سۈرىيە يېزىقىدىكى تېببىي رېتسېپ ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىدە بۇ ھەقتە مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان، ئۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ، رېتسېپ ئېھتىمال كىلاسسىك پەن ئالىمى پولوننىڭ «تەبىئەت تارىخى» ناملىق ئەسىرىدىن كەلگەن بولسا كېرەك، بەلكى بۇ رېتسېپ يەنە ئىدىيە بىن سىناننىڭ داۋالاش ئۇسۇللىرى بىلەنمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ، دەپ قارىغان. مۇشۇ ئاساستا چىن لياڭ- يۈ ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خىرىستىيان دىنى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ماقالىسىدە مەزكۇر تېببىي رېتسېپنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە ئەھمىيىتى ھەققىدە توختالغان. ئۇ تۇرپاندىكى بۈيۈك خارابىسىدىن تېپىلغان بۇ تېببىي رېتسېپنى ئىبىن سىناننىڭ تېببىي قامۇسىنىڭ تەسىرىنى قو-

بۇل قىلغانلىقىغا قارىغاندا، پۇلىنىڭ «تەبىئەت تارىخى» نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى تېخىمۇ روشەن دەپ قارىغان. ⑤ ئەمما تېببىي ئالىم ئىبن سىناننىڭ تېببىي ئەسەرلىرىگە يېقىنلىق ئېھتىمالىمۇ چەتكە قېلىمىغان.

7. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى سوغدى يېزىقى ئاساسىدا تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنى ئورخۇن ۋادىسى، گەنسۇنىڭ غەربى، تۇرپان ئويمانلىقى ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار ئومۇميۈزلۈك قوللانغان. ئۇيغۇرلار مىلادىيە بەشىنچى ئەسىردىلا تۇرپان ئويمانلىقىدا بۇ خىل يېزىقنى قوللانغانلىقى ئارخېئولوگلار ۋە يېزىقشۇناسلار تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان. ⑥

دىيارىمىزدىن تېپىلغان ھەم ئوخشىشىپ كېتىدىغان مەزمۇندىكى يۇقىرىدىكى كارۋىشتى يېزىقىدىكى (مىلادىيە ئۈچىنچى، تۆتىنچى ئەسىرلەرگە تەئەللۇق) ۋە ئۇدۇن (خوتەن) يېزىقىدىكى بىر پارچە رېتسېپقا مەزمۇن جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى رېتسېپمۇ تېپىلدى. مەسىلەن، ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گېرمانىيەنىڭ تۆت قېتىملىق «تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى» ⑦ تۈرپاندىن تاپقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر ئىچىدە بىرمۇنچە رېتسېپلار پىراگمېنتلىرىمۇ تېپىلغان. 1930 - يىللىرى خەلقئارادا يۇقىرى شۆھرەت قازانغان تۈركىيەلىك ئالىم رەشىد راھمەتى ئارات بۇلارنى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلغان. ⑧ 1985 - يىللىرى دىڭ خاۋ بىلەن ياكى فۇ-شۆلەر بىرلىكتە بۇنى «吐鲁番本回鹘文»، «杂病医疗百方译» دېگەن نام بىلەن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بۇ ۋەسىقە ھەققىدە خەنزۇ يېزىقىدا ئارقا - ئارقىدىن نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىنغان. ⑨

مەزمۇن جەھەتتىن قارىغاندا، «تۈرلۈك كېسەللەرنى داۋالاش رېتسېپلىرى» (杂病医疗百方) دەپ ئاتالغان (رېتسېپ توپلىمىنىڭ ئەسلى نامى ۋە تېمىسى يوقىلىپ كەتكەچكە، ھازىرچە شۇنداق نام بىلەن ئاتىلىپ تۇرغانلىقى مەلۇم) بۇ رېتسېپ مەزمۇنلىرى بىلەن دىيارىمىزدىن تېپىلغان باشقا تىل - يېزىقلاردىكى رېتسېپلار مەزمۇن جەھەتتىن مەلۇم ئورتاقلىققا ۋە ئوخشاشلىققا ئىگە بولغان، ھەتتا كە-دىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ ۋەسىقىدە ئەجدادلىرىمىز نەچچە ئەسىرلەر ئىلگىرى قوللانغان سانسىكىرەتچە، كارۋىشتىچە، ئۇدۇنچە، كۇچا توخرىي تىلىچە نۇرغۇن سۆز - ئاتالغۇلارمۇ ساقلىنىپ قالغان. بۇ بىزگە ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى نەچچە مىڭ يىللىق تەرەققىيات تارىخىدا كۆپ قېتىم دىنىي ئېتىقاد ۋە تىل - يېزىق ئالماشتۇرغان بولسىمۇ، نەچچە قېتىم خانلىقلار قۇرۇپ نەچچە قېتىم يوقىتىلغان بولسىمۇ، نەچچە قېتىم بىرلىككە كېلىپ نەچچە قېتىم پارچىلانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆز يەرلىك مىللىي تېبابەتچىلىكىنى يوقاتمىغانلىقىنى، دەۋرىمۇدەۋر، ئەۋلادمۇئەۋلاد ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى، 600 - 700 يىل ھەتتا مىڭ يىللار ئىلگىرىكى تېۋىپ ئەجدادلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ساقلاپ، رېتسېپلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز تېبابەتچىلىكىنى داۋام ئەتكۈزۈپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، بىز تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «تۈرلۈك كېسەللەرنى داۋالاش رېتسېپلىرى» دىكى «ھىڭ (ئەند-جۇدان) دىن تەييارلىنىدىغان رېتسېپلار» بىلەن ماقالىمىزدە باشتىن - ئاياغ مەخسۇس توختىلىۋاتقان كارۋىشتى يېزىقىدىكى «ئاق شەمشاد يوپۇرمىقىدىن تەييارلىنىدىغان رېتسېپ» نىڭ قىسمى بولسىمۇ ئوخشاش ئۇيغۇر تەرەپلىرىنى سېلىشتۇرۇپ باقايلى.

دىڭ خاۋ بىلەن ياكى فۇشۆلەر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان «تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «تۈرلۈك كېسەللەرنى داۋالاش رېتسېپلىرى» نى تەرجىمە قىلىپ

ئىزاھلاش» تىكى ھىك (ئەنجۇدان) دىن تەييارلانغان بىر رېتسېپ مۇنداق: جۈزبۇۋا بىر مىسقال، قوۋزاقدارچىن بىر مىسقال، ھىك (ئەنجۇدان) بىر مىسقال، قىزىلمۇچ تۆت مىسقال، قارىمۇچ بەش مىسقال، پىشۇرۇلغان پەيدىن بەش مىسقال ئېلىنىپ، ئۇنىڭغا ئالتە ھەسسە شېكەر قوشۇپ، ئېزىپ تالقانلىنىدۇ، ھەر قېتىم ئىككى مىسقال ئېلىپ، شورپىغا سېلىپ قوچۇپ ئىچىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن يۆتەل، دەم سىقىلىش، زىققە كېسىلىنى، تىنچسىزلىق ۋە شامالداشتىن بولغان كېسەللىك-لەرنى شىپا تاپتۇرغىلى بولىدۇ.

بۇنىڭ تۇرپاندىن تېپىلغان ئەسلىي نۇسخىسىدىكى murc دېگەن سۆز سانسكرىتچە marica دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، قارىمۇچنى كۆرسەتكەن، قىزىلمۇچنى كۆرسەتمىگەن. pipali دېگەن سۆز سانسكرىتچىدىكى pilpil دېگەن سۆزدىن كەلگەن ۋە پارسچە pilpil دەپ قوللىنىلغان بولۇپ، كىرسنا (ياكى پاپالا) نى كۆرسەتكەن. بۇ رېتسېپ بىلەن كارۋىشى يېزىقىدىكى رېتسېپتىكى بەش خىل دورا ئەشياسى ئوخشاش بولغان. كارۋىشى يېزىقىدىكى sakara، ئۇدۇن يېزىقىدىكى sakar، كۇچا توخرى يېزىقىدىكى sakar، سانسكرىت يېزىقىدىكى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى sakar سۆزلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «شېكەر» سۆزى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولغان.³⁰

1996 - يىلى دېتەر مانۇ ئەپەندى «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىڭ پىراگمېنتلىرىدىن تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلغان.³¹ مەزكۇر ۋەسىقە m2.208(T11)S-49 دېگەن نومۇر بىلەن ئاتالغان بولۇپ، بۇنى گېرمانىيە ئىككىنچى قېتىملىق تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەت-رىتى تۇرپاندىكى سىڭگم خارابىسىدىن قېزىۋالغان. ھەر بىر بېتىگە يەتتە قۇردىن خەت يېزىلغان. ئۇنىڭ مەزمۇنى، «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» نىڭ 13 - بابى يەنى «داۋالاش پىرىنسىپلىرى» نىڭ بىرىنچى، توققۇزىنچى ئابزاسلىرى (92-31.1 si) بولۇپ، ئاساسەن سامساقنىڭ دورىلىققا ئىشلىتىلىشى ۋە شىپالىق رولى بايان قىلىنغان. دېتەر مانۇ بۇ تېببىي ۋەسىقەنىڭ سانسكرىتچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆزلۈكلىرىدىن سېلىشتۇرۇپ، ئىزاھات بەرگەن ھەم مەزمۇنىنى تولۇق تەرجىمە قىلغان.

گېرمانىيە ئارخېئولوگلىرى دىيارمىزدىن ئېلىپ كەتكەن ۋە راشىد راھمەتى ئارات تەتقىق قىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقە (T.1.D.120 نومۇرلۇق) جەمئىي 201 قۇر بولۇپ، نىسبەتەن مۇ-كەمەل ساقلىنىپ قالغان. 1990 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا دىڭ خاۋ بىلەن ياك فۇشۇلەر بۇ ۋەسىقە ئۈستىدە ئىزدەنگەن ۋە ئۇنىڭغا «كېسەل داۋالاشتىكى يۈز خىل رېتسېپ» دەپ نام قويغان. ئۇنىڭدىن كېيىن چىن زوڭجىن «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقلەردىن تەرمىلەر» دېگەن ماقالىنى، خۇاڭ ۋۇلى «قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى كېسەل داۋالاش قوللانمىسىنىڭ تېبابەتتىكى تارد-خىي قىممىتى» ناملىق ماقالىسىنى، دىڭ خاۋ بىلەن ياك فۇشۇ «تۇرپان نۇسخىسى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «كېسەل داۋالاشتىكى يۈز خىل رېتسېپ» نى يېشىپ ئىزاھلاش» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى.³²

2002 - يىلى شيا لېيمىن «غەربىي دىياردا ئۈزۈمنىڭ دورىلىققا ئىشلىتىلىشى ۋە شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىدىكى دورا (ئۈزۈم) نى تەھلىل قىلدى.³³ 2003 - يىلى ياك فۇشۇ نەشر قىلدۇرغان «قەدىمكى ئۇيغۇر ۋەسىقلىرى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىنىڭ تۆتىنچى بابى بولغان «پەن - تېخنىكا» نىڭ تۆتىنچىسى «تېبابەتچىلىك» قىسمىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقلەرنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئۇنى ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئى-دىققۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تېبابەتچىلىك جەھەتتىكى قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىنى مۇھاكىمە قىلغان.³⁴

ئۇنىڭدىن كېيىن چېن مىڭ «يېڭىدىن تېپىلغان كارۇشتى يېزىقىدىكى بىر پارچە تېببىي رېتسېپ» دەپ ماقالىسىدە «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر» دىكى مەزمۇنلار بىلەن «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» ناملىق تېببىي ئەسەرنىڭ كۆپ جەھەتتىن ئوخشىمايدىغانلىقىدىن ئوتتۇرىغا قويغان. ⑤ يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە تۇرپاندىن تېپىلغان T.111.M.66 ۋە T.111.295 نومۇرلۇق ئىككى پارچە تېببىي ۋەسىقىلەر دىڭ خاۋ بىلەن ياكى فۇشولەر تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان. ⑥

1982 - يىلى تۇرپاندىكى بىر مىڭئۆي خارابىسىدىن خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە يېزىقتا يېزىلغان تېببىي رېتسېپ تېپىلغان، ⑦ ئەمما ئۇ چاغدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش دوكلاتى تېخى ئېلان قىلىنمىغاچقا، ئۇنى تېخى تەتقىق قىلىشقا مۇمكىن بولمىغان.

يۇقىرىدىكى بىر قاتار بايانلىرىمىزدىن شۇنداق بىر ئۇقۇم ئايدىڭلاشتىكى، مىلادىيە 3 -، 4 - ئەسىر - لەردە ياشىغان ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن شۇ زامانلاردا دىيارىمىزدا قوللىنىلغان كارۇشتى يېزىقى بىلەن يېزىلغان، دائىم ئۇچرايدىغان ئون نەچچە خىل كېسەلگە شىپا بولىدىغان، لازىملىق دورا ئەشياسى ھەم دائىم كۆرۈلىدىغان، ئاسان تاپقىلى بولىدىغان ناھايىتى ئۈنۈملۈك دورىلار بولۇپ، ئۇ ئۈنۈمى ياخشى، ئاسان قوبۇل قىلىغىلى بولىدىغان ئالاھىدىلىكى بىلەن بۇ رېتسېپنىڭ نەچچە ئەسىرلەرگىچە تارقىلىپ، ساقلىنىپ قېلىشىغا سەۋەبچى بولغان. شۇڭلاشقا بۇ رېتسېپ مىلادىيە ئۈچىنچى، تۆتىنچى ئەسىرلەردىن تارتىپ، دىيارىمىزدا يېزىلغان ھەم ئەمەلىي قوللىنىلغان ھەرخىل تىل - يېزىقتىكى تېببىي ئەسەرلەرگە تاللاپ كىرگۈزۈلگەن. كارۇشتى يېزىقىدىكى مىلادىيە ئۈچىنچى، تۆتىنچى ئەسىرلەرگە خاس بۇ رېتسېپنىڭ ئەڭ بالدۇرقى ۋە ئەڭ مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان يەنە بىر نۇسخىسى 1890 - يىلى ئەنگلىيەنىڭ جۇڭتۇپى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارى بوۋېر كۇچادىن ئېلىپ كەتكەن (قېيىن دەرىخىنىڭ قوۋزىقىغا سانسىكرىت يېزىقى بىلەن يېزىلغان) «بوۋېر قول يازما نۇسخىسى» دەپ ئاتالغان مىلادىيە ئۈچىنچى، تۆتىنچى ئەسىرگە خاس تېببىي ئەسەرنىڭ ئىككىنچى قىسىمى 11 -، 13 - رېتسېپلىرىدا ئەينەن ساقلىنىپ قالغان. ⑧

ھازىرغىچە دىيارىمىزدىن تېپىلغان سانسىكرىت يېزىقى، خوتەن ساك يېزىقى، بىراھىمى يېزىقى، كۇ - چا (B) ۋە قاراشەھەر (A) توخرى يېزىقى، سوغدى يېزىقى، قەندىھار يېزىقى، سۈرىيە يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق قەدىمكى تىل - يېزىقلاردا پۈتۈلگەن ئەجدادلىرىمىز تېبابەتچىلىكىگە دائىر ۋە - سىقىلەرنىڭ تېپىلىشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى ئەنە شۇلاردىن ئىبارەت.

ئىزاھاتلار:

① ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ «چەت ئەل ئارخېئولوگىيىسىنىڭ يۇرتىمىزدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش - قېزىشلىرى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ. بۇ ماقالە ئاپتورنىڭ «ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئىتىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەر» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 - يىلى نەشرى) ناملىق كىتابىنىڭ 306 -، 350 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان.

② قۇربان ۋەلىنىڭ «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» ناملىق كىتابىنىڭ 130 -، 131 - بەتلىرىگە قاراڭ.

③ ④ تەيزەي بۇئەرۋەن: «بوۋېرنىڭ خېتى - دۇنخۇئاڭ شۇناسلىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى» (شاڭ لىن، جو رۇنشۈن تەرجىمىسى)، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، خەنزۇچە، 1990 - يىلى ئۈچىنچى سان، 138 -، 140 - بەت؛ ۋاڭ يىچىڭ: «كۇچا ۋەسىقىلىرىنىڭ تېپىلىشى ۋە ئەنگلىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن زور كۆ - لەمدە توپلىشى»، «دۇنخۇئاڭ شۇناسلىق مەجمۇئەسى»، خەنزۇچە، 1991 - يىلى 2 - سان، 64 -، 73 - بەت؛ ۋاڭ يىچىڭ: «ئەنگلىيە كۈتۈپخانىسى شەرق بۆلۈمىدە ساقلىنغان «خوئورنىلى يىغىپ ساقلىغان بۇيۇملار» ئىچىدىكى خەنزۇچە ۋەسىقىلەرنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش»، «لەنجۇ ئۈنۈپىرستېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1991 - يىلى 1 - سان،

143 - ، 150 - بەت؛ جيا جەنيى: «ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ماجىيىنىڭ جۇڭگوغا كېلىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى ھەم ئۇنىڭ دەسلەپكى پائالىيىتى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا شۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى» خەنزۇچە، 2000 - يىلى، ئىككىنچى توپلام، 183 - ، 244 - بەت؛ ئابلىز مۇھەممەت سايرامىي: «كۇچادىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ئۈچ قىسىملىق ۋەسقى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى»، 2003 - يىلى بەشىنچى، ئالتىنچى سانلارغا قاراڭ.

⑤ جى شيەنلىن: «سېلىشتۇرما ئەدەبىيات ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1990 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 69 - ، 70 - بەت.

⑥ بۇ ماقالە ئەسلىدە «تارىخ ئوقۇتۇشى» نىڭ 1962 - يىلى 10 - ساندا ئېلان قىلىنغان، كېيىن «جى شيەنلىن ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ بەشىنچى قىسمى بولغان «ھىندىستان تارىخى ۋە مەدەنىيىتى» گە كىرگۈزۈلگەن، جياڭشى مائا - رىپ نەشرىياتى 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 227 - بەت.

⑦ چىن مىڭ: «ھىندىستان سانسكرىت تىلىدىكى تېببىي قامۇس «تېبابەتچىلىكى نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» ئۈس - تىدە تەتقىقات»، جۇڭخۇا شۇجۇ، 2002 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 72 - ، 66 - بەتلەر.

⑧ چىن مىڭ: «دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقى ۋە خوتەن يېزىقىدىكى تېببىي ئەسەر «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى، ھەققىدە»، «جۇڭگو پەن - تېخنىكا تارىخى ماتېرىياللىرى» 2001 - يىلى 1 - سان، 77 - ، 90 - بەتلەر.

⑨ ئابلىز مۇھەممەت سايرامىي: «دەشت ئاتادىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقى ۋە ئۇدۇن بىراھىمى يېزىقىدىكى قوش تىللىق تېببىي ئەسەر «جىۋاكا تېببىي دەستۇرى، ھەققىدە»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى»، 2004 - يىلى 1 - ، 2 - ، 3 - سانلارغا قاراڭ.

⑩ بۇ ماقالە «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ خەنزۇچە 1998 - يىللىق 1 - سان، 39 - ، 45 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان.

⑪ جى شيەنلىن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «دۇنخۇاڭ شۇناسلىق چوڭ لۇغىتى»، خەنزۇچە، شاڭخەي لۇغەت - كىتابلار نەشرىياتى، 1998 - يىلى نەشرى، 503 - بەت.

⑫ بۇ ماقالە 2000 - يىلى نەشر قىلىنغان «جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخى ھەققىدە مۇھاكىمىلەر» ژۇرنىلىنىڭ 63 - توپلام 112 - ، 132 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان.

⑬ بۇ ماقالە «جۇڭگو دورىگەرلىك تارىخى تەزكىرىسى» نىڭ 2000 - يىللىق 4 - سان 202 - ، 206 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان.

⑭ بۇ ماقالە دۆلەتلىك كۈتۈپخانا تۈزگەن «志学津文» نىڭ بىرىنچى توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن، دۆلەتلىك كۈتۈپ - خانا نەشرىياتى، 2003 - يىلى نەشرى، 138 - ، 164 - بەتلەر.

⑮ 1902 - يىلىدىن 4191 - يىلىغىچە گېرمانىيە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، تۆت قېتىم «تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى» نى تەشكىللىگەن. بىرىنچى قېتىم گرونۋېرل (A.Grunwedel) باشچىلىقىدىكى گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى 1902 - يىلى 10 - ئايدىن 1903 - يىلى 3 - ئايغىچە قېزىپ ۋە تەكشۈرۈپ، جەمئىي 46 چوڭ سان - دۇققا قاچىلانغان 1700 كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. ئىككىنچى قېتىم لېكوك بىلەن بارتۇس باشچىلىقىدىكى گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى 1904 - يىلى 9 - ئايدىن 1905 - يىلى 12 - ئايغىچە تۇرپاننى مەركەز قىلىپ قېزىپ ۋە تەكشۈرۈپ، جەمئىي 106 ساندۇق 1300 كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. ئۈچىنچى قېتىم گرونۋېرل بىلەن لېكوك باشچىلىقىدىكى گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى 1905 - يىلى 12 - ئايدىن 1907 - يىلى 6 - ئايغىچە قېزىپ ۋە تەكشۈرۈپ، 128 ساندۇق 10 مىڭ كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. تۆتىنچى قېتىم لېكوك بىلەن بارتۇس قاتارلىقلار 1913 - يىلى 11 - ئايدىن 1914 - يىلى 2 - ئايغىچە تۇرپاندىن باشقا قىزىل، قۇم - تۇرا، سىمسىم قاتارلىق باي، كۇچا تەۋەسىدىكى مىڭئۆيلەرنى قېزىپ، جەمئىي 156 چوڭ ساندۇق 12 مىڭ كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ھەرخىل تىل - يېزىقلاردا يېزىلغان نەچچە ئون مىڭ پارچە ۋەسقىلەر ئىچىدە ئەجدادلىرىمىز يازغان تېببىي ئەسەرلەر، رېتسېپلار، دورا - دەر -

- مەكلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە ئىنسانلارغا مەنپەئەتلىك تەركىبلىرى ھەققىدىكى ۋەسىقىلەرمۇ بارلىقى شۈبھىسىز دۇر.
- ⑩ جى شيەنلىننىڭ ماقالىسى خەنزۇچە «تارىخىي بىلىملەر» ژۇرنىلىنىڭ 1999 - يىللىق 11 - سان، 94 - ، 95 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان.
- ⑪ جى شيەنلىن: «توخرى تىلى تەتقىقاتى»، «جى شيەنلىن ماقالىلەر توپلىمى»، 12 - قىسىم، جياڭشى مائارىپ نەشرىياتى، 1998 - يىلى خەنزۇچە نەشرى 72 - بەت.
- ⑫ گېڭ شېڭ تەرجىمىسى: «غەربىي دىيارنىڭ توخرى تىلىدىكى ۋەسىقىلىرى ۋە بۇددىزم ئەسەرلىرى»، «فىرانسە - يە خەنزۇشۇناسلىقى»، بەشىنچى توپلام، 2000 - يىلى جۇڭخۇا شۇجۇ خەنزۇچە نەشرى 227 - ، 228 - بەتلەر.
- ⑬ ⑭ 2004 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - ، 2 - كۈنلىرى، پارىژدا ئۆتكۈزۈلگەن «تېبابەتچىلىك: دۇنخۇاڭدىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە» ناملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا G. J. Pinault ئەپەندى «5 - 10 - ئەسىرلەردە ھىندى تېبابەتچى - لىك بىلىملىرىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدا تارقىلىشى» دېگەن تېمىدا دوكلات بەرگەن ھەمدە تارىم ئويمانلىقىدىن بايقالغان ۋەسىقىلەردە كۆرۈلىدىغان ھىندىستان تېبابىتى بىلىملىرى، بولۇپمۇ بۇلار ئارىسىدا توخرى تىلى B بىلەن سانسكرىت يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ كۆپلىكىنى، ئوتتۇرا ئاسىيا تىللىرىدىكى تېببىي ۋەسىقىلەر ھىندىستان تېبابىتىنىڭ تارقىلىش تارىخىدا غايەت زور رول ئوينىغانلىقىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن.
- ⑮ قۇربان ۋەلىنىڭ «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» ناملىق كىتابىنىڭ 122 - ، 123 - بېتىگە قاراڭ.
- ⑯ «سەنئەت تارىخى تەتقىقاتى»، بەشىنچى توپلام، جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2003 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 524 - ، 529 - بەتلەر.
- ⑰ ⑱ چىن مىڭ: «بېڭدىن تېپىلغان كارۇشتى يېزىقىدىكى بىر پارچە تېببىي رېتسېپ»، «غەربىي دىيار تەتقىقا - تى» خەنزۇچە، 2001 - يىللىق 1 - سان، 12 - 22 - بەتلەر.
- ⑲ خېڭ جى: «غەربىي يۇرتنىڭ تېببىي دورا - دەرەك مەدەنىيىتى ئالماشتۇرۇشى ھەققىدە»، «تۇرپان شۇناسلىق تەتقىقاتى»، خەنزۇچە، 2000 - يىللىق 2 - سان، 128 - 130 - بەتلەر.
- ⑳ چىن لياڭيۇ: «ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ نېستورىيان دىنى ھەققىدە تەتقىقات»، «دۇنخۇاڭ - تۇرپان تەتقىقاتى» خەنزۇچە، 1999 - يىلى 4 - جىلد، 189 - بەت؛ رۇڭ شىنجياڭ «دۇنخۇاڭ ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان ئوتتۇرا قەدىمكى زامان ئىران تىلىدىكى ۋەسىقىلەر تەتقىقاتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «جۇڭگو ئىران شۇناسلىق ئىلمىي ماقالىلەر توپ - لىمى»، خەنزۇچە، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى، 57 - ، 71 - بەتلەر.
- ㉑ قۇربان ۋەلىنىڭ «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» ناملىق كىتابىنىڭ 3 - ، 9 - بەتلەردىكى «تۇرپاندىن تې - پىلغان مىلادىيە بەشىنچى ئەسىردىكى ئۇيغۇر يېزىقى» ناملىق ماقالىسىگە قاراڭ.
- ㉒ ㉓ تۈركىيەلىك ئالىم رەشىد راھمەتى ئارات 1930 - يىلى «بېرلىن پىرۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ كونفرېنسىيەسىدە قىلىنغان دوكلاتىنىڭ پەلسەپە - تارىخ قىسمى» نىڭ 1 - قىسىم 451 - 473 - بەتلەردە ۋە 1932 - يىلى SBAW نىڭ 2 - قىسىم، 401 - 448 - بەتلەردە گېرمانىيەنىڭ ئۈچىنچى قېتىملىق تۇرپان ئارخېئولو - گىيە ئەترىتى تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەر ھەققىدىكى ئۆز تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.
- ㉔ چىن زۇڭجېن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ۋەسىقىلەرنىڭ تەرجىمىسى»، «جۇڭخۇا تېبابەتچىلىك تارىخى» ژۇرنىلى 14 - جىلد، 1987 - يىلى 4 - سان، 233 - ، 235 - بەت؛ خۇڭ ۋولى «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاش قوللانمىسى» نىڭ تېبابەتچىلىكتىكى تارىخىي قىممىتى»، يۇقىرى - رىدىكى ژۇرنال، يۇقىرىدىكى سان، 236 - 238 - بەت؛ دىڭ خاۋ، يانگ فۇشۇ: «تۇرپان نۇسخىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «تۈرلۈك كېسەللىكلەرنى داۋالاش رېتسېپلىرى» نى تەرجىمە قىلىپ ئىزاھلاش»، دۇنخۇاڭ تەتقىقات ئاكادې - مىيەسى تۈزگەن «دۈەن ۋېنجىنىڭ دۇنخۇاڭ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىنى خاتىرىلەش ماقالىلەر توپلىمى»، 256 - ، 372 - بەتلەر، دۇنيا كىتاب نەشرىياتچىلىق شىركىتى، بېيجىڭ شۆبە شىركىتى 1996 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.
- ㉕ ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ: «دەشت ئاتا (دۇنخۇاڭ)دىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقى ۋە ئۇدۇن (خوتەن) بىراھىمى يېزىقىدىكى قوش تىللىق تېببىي ئەسەر «جىۋاكا تېببىي بىلىم دەستۇرى» ھەققىدە» (ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك -

كى» ژۇرنىلى، 2004 - يىللىق 1 - ، 2 - ساندا) ناملىق ماقالىسى بىلەن پىروفېسسور جى شيەنلىن ئەپەندىنىڭ «شىنجاڭدا شېكەر قومۇشنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى ۋە قۇم شېكەرنىڭ ئىشلىتىلىشى» دېگەن ماقالىسىگە قارالغۇ. «دۇنخۇاڭ - تۇرپان تەتقىقاتى» (ئۈچىنچى توپلام)، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، 1998 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1 - 12 - بەتلەر.

① «تېبابەتچىلىك نەزەرىيەسى جەۋھەرلىرى» نىڭ سانسكرىتچە، ئۇدۇنچە (خوتەنچە) نۇسخىسىدىن باشقا تىبەتچە، ئەرەبچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىلىرىمۇ بار. بۇ رېتسېپنى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغۇچى ئېمىمىروۋىك نەشرگە تەييارلىغان سانسكرىتچە نۇسخىنى ئاساس قىلغان. بۇ رېتسېپتا تىلغا ئېلىنغان دورىلار ھەققىدە جاڭ بوچىن ئەپەندى - نىڭ «دۇنخۇاڭ - تۇرپان ۋە پۇراقلىق دورا - دەرەكلەر يولى» دېگەن ماقالىسىگە قارالغۇ. «پىروفېسسور جى شيەنلىن تەۋەللىتىشنىڭ 80 يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، 2 - قىسىم، جېجياڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 837 - ، 848 - بەتلەر.

② چېن زوڭچىن بىلەن خۇڭ ۋۇلىلارنىڭ ماقالىلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا «جۇڭخۇا تېبابەتچىلىك تارىخى» ژۇرنىلىنىڭ 1984 - يىللىق (14 - توپلام) 4 - سان 233 - 235 - بەتلەردە ۋە 236 - 238 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان. دىڭ خاۋ بىلەن ياك فۇشۇلەرنىڭ ماقالىسى «دۈەن ۋېنجىننىڭ دۇنخۇاڭ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ 256 - 372 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان، 1996 - يىلى دۇنيا كىتاب نەشر قىلىش شىركىتى بېيجىڭ شۆبە شىركىتى خەنزۇچە نەشرى.

③ شيا لېيىمىن: «غەربىي دىياردا ئۈزۈمنىڭ دورىلىققا ئىشلىتىلىشى ۋە شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، خەنزۇچە، 2002 - يىللىق 3 - ، 4 - قوشما سان، 116 - 121 - بەتلەر.

④ ياك فۇشۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە سىقىملەر ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»، 2003 - يىلى، مىللەتلەر نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 361 - 362 - بەتلەر.

⑤ ⑥ دىڭ خاۋ: «تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىككى پارچە تېبابەتكە ئائىت ۋەسىقە»، «گەزىت - سۇ مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1996 - يىللىق 3 - ، 4 - قوشما سان، 91 - 92 - بەتلەر. ياك فۇشۇنىڭ ماقالىسى يۇقىرىقىدىكى بىلەن ئوخشاش.

⑦ مۇ شۇنىڭ، ۋاڭ بىڭخۇا: «تۇرپاننى ئارخېئولوگىيەلىك تەتقىق قىلىش ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، خەنزۇچە، 1982 - يىللىق 3 - سان؛ شۇ زۇڭچىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ قەدىمكى جەمئىيەت تۇرمۇش تارىخى»، 1997 - يىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە، 357 - ، 358 - بەتلەر.

⑧ ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ «كۇچادىن تېپىلغان سانسكرىت يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر ئۈچ قەدىملىق ۋەسىقە ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىگە قارالغۇ. «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى» ژۇرنىلى 2003 - يىللىق 5 - سان، 21 - 29 - بەتلەر، 6 - سان، 26 - 34 - بەتلەردە ئېلان قىلىنغان.

(ئاپتور جۇڭگو سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىدا)

پادشاھ بۇ سۆزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن رەڭگى ئۆزگىرىپ غەزىپى ئۆرلەپ، ھەقىقىتىنى بىلمەي تۇرۇپ شاھزادىنى بۇ يۇرتتىن سۈرگۈن قىلىش توغرىدا نۇرغۇن ئەمىر قىپتۇ. شاھزادە بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ھەيران بوپتۇ. بىراق، شاھ ئاتىسىنىڭ ئەمرىنى ئۆزىگە ۋاجىپ بىلىپ، قازاغا رازى بوپ، غۇربەت دەستىدە ئاۋارە بولۇپ، زار - زار يىغلاپ، ئۆزى يالغۇز غۇربەت يولىغا قەدەم قويۇپتۇ. شەھەر خەلقى يىغا - زار بىلەن ئارقىسىدىن چىقىپ ئۈزۈتۈپتۇ.

ۋەزىرىنىڭ بىر ئوغلى بار بولۇپ، ئىسمى ھۈش - مەن ئىكەن، ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا شاھزادىنىڭ سادىق دوستى ئىكەن. بۇ ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ھۈشمەن دوستىنى يالغۇز قويۇشنى مۇناسىپ كۆر - مەي ئارقىسىدىن بېرىپ شاھزادىگە ھەمراھ بوپتۇ. بىر سودىگەر يىگىت بار بولۇپ ئۇ ھۈشمەن بىلەن دوست ئىكەن، ئۇمۇ بۇلارغا ھەمراھ بوپتۇ. سودىگەر يىگىتنىڭ بىر زەرگەر ئاغىنىسى بار ئىكەن، ئۇمۇ بۇرادىرىنىڭ سەپەرگە ماڭغانلىقىنى ئاڭلاپ بۇلارغا يولداش بوپتۇ. شۇنداق قىلىپ تۆت كىشى باياۋانغا قاراپ يۈرۈپتۇ. ئۇلار كۆپ مەنزىلەردىن ئۆتۈپ بىر قانچە ۋاقىت يول يۈرگەندىن كېيىن ئو -

بۇرۇنقى زاماندا بىر پادشاھ ئۆتكەن ئىكەن. ئۇ - نىڭ بىر ئوغلى بار بولۇپ، قەددى قامەتلىك، زېھنى ئۆتكۈر يىگىت ئىكەن. ئۇ ئادىل، ھەققانىي ئىش قىلىدىكەن. تۈزكۈر، ھىيلىگەر، ئاقناچى، زەھەر - خەندە كىشىلەرنىڭ ئەدىپىنى بېرىدىكەن. بىر كۈنى ۋەزىرىنىڭ بىر گېپىدىن ئاچچىقى كەلگەن شاھزادە ۋەزىرگە قاتتىق ۋارقىراپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ۋە - زىر شاھزادىدىن خەۋىپسىزەيدىغان بولۇپ قاپتۇ. شاھزادىنىڭ غەزىپىدىن قانداق قۇتۇلۇشنى بىلمە - مەي ئويلىنىپ يۈرگەن ۋەزىر بىر كۈنى پۇرسەت تېپىپ پادشاھقا ئەرز قىلىپ:

— شەھرىيار ئالەم، ئاڭلىشىمچە، شاھزادە يولدىن ئادىشىپ يامان يولغا قەدەم قويۇپ، بىر نەچچە لۈكچەكلەرنى ئەتراپىغا توپلاپتۇ. ئۇلار تو - پىلاڭ كۆتۈرۈپ سىزنى تەختتىن چۈشۈرۈپ پاد - شاھ بولۇشنى نىيەت قىپتۇ. تەكشۈرۈپ كۆرسەم بۇ ۋەقەلەر راست ئىكەن، شۇڭا دۆلەتكە زىيان يېتىش - تىن بۇرۇن ھوشيارلىق بىلەن بېسىقتۇرۇش لازىم - دۇر. مەن ئۇزاق يىللىق دوستلىقىمىزنىڭ يۈزىسى - دىن ۋە تۈزلىرىنىڭ ھەقىقىي ئۈچۈن بۇ ئىشلارنى سىلگە مەلۇم قىلدىم، قالغان ئىشلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ئۆز ئىختىيارلىرىدا، — دەپتۇ.

مۇ تىلغا ئالما، يولداشلارنى خىجالەتكە قويمايلى» دەپتۇ. ئەمما ھۈشمەننىڭ تاقەت قاقچىسى تېشىپتۇ ۋە سىر پەردىسىنى يىرتىپ دەپتۇ:

— ئەي شاھزادە، بۇ ئىش تۆتىمىز ئارىسىدا يۈز بەردى، سىزدىن گۇمان قىلمايمەن، چۈنكى مېنىڭ مال ۋە جېنىم سىز ئۈچۈن پىدا، مەن گۆھەر-نىڭ ئىگىسى. گۆھەرلەرنى ئېلىۋالغۇچى ياخشى-لىقچە قايتۇرۇپ بەرسە بولاتتى، چۈنكى بىز مۇسا-پىرىمىز، بىرەر ئوقەتنىڭ يولىنى تاپقۇچە خىراجەت قىلىپ تۇرساق بولاتتى.

شاھزادە گۆھەرنى چوڭ بىلىمگەچكە، بۇ دەۋانى سۈرۈشتۈرگۈسى كەلمەپتۇ. ھۈشمەن ئىلاجسىز شاھزادىنىڭ سۆزىنى رەت قىلالماپتۇ - يۈكۈڭلىدە پۇرسەت كۈتۈپ يۈرۈپتۇ. ئارىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپتۇ، بىر كۈنى زەرگەر بىلەن سودىگەر يىگىت بىللە بازارغا چىقىپتۇ. ھۈشمەنمۇ شاھزادىگە بىر باھانە كۆرسىتىپ يولداشلىرىنىڭ ئارقىسىدىن مېنىڭ قازىنىڭ ئالدىغا داۋاغا كەپتۇ. قازى گۇمان بىلەنلا بۇلارغا جازا ھۆكۈم قىلىشنى مۇۋاپىق كۆر-مەي ھۈشمەندىن ئىسپات تەلەپ قىپتۇ. ھۈشمەن دەۋاسىنىڭ ئۆتمىگەنلىكىدىن خىجالەت بولۇپ شاھزادىنىڭ ئالدىغا كېلىپ بولغان ئىشنى ئېيى-تىپتۇ، شاھزادە يولداشلىرىنىڭ كۆڭلىنى دەپ قۇلاق سالماپتۇ. ھۈشمەن بۇنىڭدىن پەرىشان بولۇپ ئايلىنىپ كىرىشكە چىقىپ كېتىپتۇ.

بۇ شەھەردە بىر دانىشمەن بوۋاي بولۇپ، كو-چىدا كېتىۋېتىپ ھالى تولىمۇ پەرىشان ھۈشمەننى ئۇچرىتىپتۇ ھەمدە ئۇنىڭدىن نېمە بولغانلىقىنى سوراپتۇ. ھۈشمەن بوۋايغا بولغان ئىشلارنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. بوۋاي ئۇنىڭغا:

— ئەي يىگىت، بۇ شەھەردە زېرەك ۋە دانالىق-تا مەشھۇر بىر ئايال بار. كىمكى بىرەر مۈشكۈلچە-لىككە ئۇچرىسا، شۇ خوتۇننىڭ ئالدىغا بارسا مۇشە-كۈلى ئاسان بولىدۇ، ئۇنىڭ سۆزىگە پادىشاھمۇ ئە-مەل قىلىدۇ، ئەگەر مەقسىتىڭنى ھاسىل قىلىپ ئىشىڭنى ھەل قىلاي، دېسەڭ شۇ ئالىي تەبىئەتلىك

زۇق - تۈلۈكلىرى تۈگەپتۇ. شاھزادە پەرىشان بوپ-تۇ، ھۈشمەن شاھزادىنىڭ پېشانىسىدىن مالالىق-نىڭ ئالامەتلىرىنى كۆرۈپ:

— شاھزادەم، خىجىل بولماڭ، غەم قىلماڭ، چارە كۆرسەتكۈچى ھەق ھېچبىر بەندىسىنى ئۇ-مىدىسىز قويمايدۇ. مەن تۆت دانە قىممەت باھالىق گۆھەر ئېلىۋالغانىدىم، ھەر بىرى بىر مەملىكەتنىڭ خىراجى بىلەن تەڭ. ئالدىمىزدا شەھەر بار، ئامال قىلىپ شۇ يەرگە بېرىۋالايلى، ئاندىن كېيىن گۆ-ھەرلەرنى سېتىپ، ئېھتىياجىمىزنى قامدايلى، - دەپ يانچۇقىدىن گۆھەرلەرنى چىقىرىپ كۆرسىتىپ-تۇ. بۇنىڭدىن شادلانغان شاھزادە غەيرەتكە كېلىپ يول يۈرۈپتۇ. ئېھتىياتچان شاھزادە بىخەتەرلىك ئۈچۈن ھەر كېچىسى بىر كىشىنى كۆزەتچىلىككە قويۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار مۇشۇ تەرىقىدە كۆپ يوللارنى بېسىپ بىر كونا ئۆتەڭگە يېتىپ كەپتۇ. ئۆتەڭنىڭ ئەتراپىدا كۆپلىگەن ئادەملەر ئولتۇرغان بولۇپ، تۆتىسى ئۇلاردىن خەۋىسىرەپ ئۆتەڭنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپتۇ. ئاخشىمى زەرگەر يىگىت كۆزەتچىلىك قىپتۇ. تۈن نىسپى بولغاندا زەرگەر تۈزكۈرلۈك قىلىپ، يولداشلىقنى كۆڭۈل سەھىپىد-سىدىن ئۆچۈرۈپ، ھۈشمەننىڭ يانچۇقىدىكى گۆ-ھەرلەرنى ئوغرىلاپ ئورنىغا تۆت دانە تاشنى سېلىپ قويۇپ، ئابروينى ئىنساپسىزلىق ۋە ئاچكۆزلۈككە تېگىشىپتۇ. ئەتىسى ھەممەيلەن ئورنىدىن تۇرۇپ يەنە يولغا راۋان بوپتۇ، ئۇلار غەيرەت قىلىپ ئىككى كۈنلۈك يولنى بىر كۈندە بېسىپ بىر شەھەرگە يې-تىپ كەپتۇ ھەمدە مۇۋاپىق بىر جايىنى تېپىپ ئول-تۇرۇپ ئارام ئاپتۇ. ھۈشمەن خۇشال ھالدا قولىنى يانچۇقىغا ساپتۇ، يانچۇقىدىن گۆھەر ئەمەس بەلكى تاش چىقىپتۇ. ھۈشمەن ھوشىنى يوقىتىپ بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرۇپتۇ. شاھزادە بۇنى كۆرۈپ بىرەر ئىش يۈز بەرگەنلىكىنى پەملەپتۇ ھەمدە دوستىنى خىجىل قىلماسلىق ئۈچۈن گۆھەرنى تىلغا ئالماپتۇ. ئۇ يولداشلىق پەردىسىنى يىرتماي تۇرۇپ ھۈشمەنگە: «ھەرقانداق ئىش بولغان بولسىد-

لىپ، دەريا ساھىلىدا ئولتۇرۇش قىلىپ، بىر كېچە - كۈندۈز سەيلە - تاماشا قىلىدىكەن، بۇنداق سەيلە باشقا ھېچقانداق جايدا ئۆتكۈزۈلمەيدىكەن.

بۇ يىلمۇ شەھەرنىڭ نازىنىلىرى تۈزدەك يا - سىنىپ، دەريا بويىغا بېرىپتۇ. شەھەرنىڭ يىگىت - لىرىمۇ تاماشا قىلىش ئۈچۈن بەزمە تەييارلىقىنى قىلىپ، ھەر تەرەپتىن سورۇن تاماشىغا كىرىشىپ - تۇ. ئادەملەر شۇنداق كۆپ ئىكەنكى، ئەگەر ھەر قانداق كىشى ئورنىدىن قوزغىلىپ كەتسە، قايتا ئۆز جايىنى تاپقۇسىز ئىكەن. بۇ ئىككى جان دوستمۇ تاماشا قىلىش ئۈچۈن قول تۇتۇشۇپ دەريا بويىغا بېرىپ قارىغۇدەك بولسا، ئاي چىرايلىرىنىڭ لاتاپىتىدىن دەريانىڭ ساھىلى گۈزەل باغقا ئايلانغا - نىكەن. بۇ سەيلىدىكى كىشىلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ قالسىلا قايتا تېپىشالماي - دىكەن. شۇنداق قىلىپ ئىككى بۇرادەرنىڭ بىرسى دوستىنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ كېتىپ بارغاندەك، تۇيۇقسىز ئالدىغا بىر ئالتۇن مەپە چىقىپتۇ. شۇ ھامان بىر شامال چىقىپ مەپەنىڭ يوپۇقىنى شۇنداق كۆتۈرگەنكى، يىگىتنىڭ كۆزى تۇيۇقسىز مەپەنىڭ ئىچىدىكى بىر نازىن قىزغا چۈشۈپ قاپتۇ. قىزنىڭ جامالىدىن پۈتۈن ئالەم يورۇپ كەپ - تىپتۇ. ئۇ قىزنى كۆرگەن ھامان كۆڭلىدە «بۇ پەرى غۇنچىنىڭ نىقابىدىن چىققان گۈلىمدۇ ياكى سەدەپ - نىڭ قەيپىدىن كۆرۈنگەن گۆھەرمىدۇ ۋە ياكى بۇ - لۇتنىڭ پەردىسىدىن مارغان ئون تۆت كۈنلۈك تو - لۇن ئايمىدۇ؟» دەپ ئويلاپ ئەقلى لال بوپتۇ. قىز - نىڭ شەھلا كۆزلىرىدىن ئېتىلغان ئوقيا يىگىتنىڭ يۈرىكىگە تېگىپ، چالا بوغۇزلانغان قۇشتەك تۇپراققا يىقىلىپتۇ. ئۇ نازىن بىرلا ناز بىلەن تېزلىكتە ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن، ئۇنىڭ دوستى بۇرادىرىنى ئىزدەپ كەلسە، بۇرادىرى چالا بوغۇزلانغان توخۇدەك جان تالىشىپ تۇپراققا مىلىنىپ ياتقانكىن. كىشىلەر ئۇنىڭ ئەتراپىدا قاراپ تۇرغانىكەن. ئۇ دەرھال دوستىنىڭ بېشىنى تىزىغا ئېلىپ، يۈزىنى سۈرتۈپتۇ. ئۇ بىچارە كۆزىنى

مەردانە سۈپەت خوتۇننىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەرزىگىنى ئېيتقىن، شۇ ئارقىلىق گۆھىرىگىنى تاپالايسەن، - دەپتۇ.

ھۈشمەن بوۋاينىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، شۇ ھامان بوۋاي دېگەن خوتۇننىڭ ئالدىغا بېرىپ بولغان ئىشلارنى باشتىن - ئايغ سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئۇ خوتۇن:

- ئەي يىگىت، كەچقۇرۇن يولداشلىرىڭنى ئېلىپ ھۈزۈرۈمغا كەل، ھەر قايسىڭلاردىن ئايرىم - ئايرىم گەپ سورايىمەن. ئەتە كېلىپ تۆت دانە گۆ - ھەرنى ئېلىپ كەتكىن، - دەپتۇ. ھۈشمەن بۇ سۆز - نى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھەيران بوپتۇ، ئۇ شاھزادە - نىڭ ئالدىغا بېرىپ يولداشلىرىنى جەم قىلىپ، ئۇ خوتۇننىڭ ئۆزلىرىنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. يولداشلىرى بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىپتۇ. ئۇلار خوتۇننىڭ ئۆيىگە بېرىپ قارىسا، ئۇ خوتۇن ئېسىل بىساتلار بىلەن ياسالغان ئۆيىدە زىبۇ زىننەتلىرىنى تاقاپ ئالتۇن كۇرسىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغانىكەن، ئەتراپىدا كىشىلەر ئۇنىڭ سۆزلە - رىگە قۇلاق سېلىپ ئەدەپ بىلەن تۇرغانىكەن. خوتۇننىڭ جامالىنىڭ گۈزەللىكى بوي تۇرقىدىن ھالا - ۋەت كەلتۈرۈپ تۇرىدىكەن، ئۇ شاھزادىنى كۆرۈپ ئېسىل زادە ئۇلۇغلار نەسەبلىرىدىن ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئالدىدا ئولتۇرغۇزۇپ شاھانە تائاملارنى ھا - زىر قىپتۇ. ئۇنى ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن كۈتۈپ - تۇ. شاھزادە بۇنىڭدىن تولمۇ خۇشال بولۇپ بۇ خوتۇنغا ئاپىرىن ئېيتىپتۇ. بىردەمدىن كېيىن ئۇ خوتۇن باشقىلارنى چىقىرىۋېتىپ ئۆيىنى خالىي قى - لىپ شاھزادىنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ يېقىملىق ئاۋازى بىلەن مۇنداق ھېكايە باشلاپتۇ:

رېۋايەت قىلىنىشىچە، بىر شەھەردە ئىككى يى - گىت يېقىن سىرداشلاردىن بولۇشقا ئەھدىلىشىپ دوست بولغانىكەن. ئۇ شەھەرنىڭ ئادىتىدە ھەر يى - لى نورۇز بايرىمىدا بۇ شەھەرنىڭ خوتۇن - قىزلى - رى ئۆزلىرىنى زەر لىباسلار بىلەن زىننەتلەپ، دەر - يا بويىغا بېرىپ سۇغا چۈشۈپ بەدەنلىرىنى پاك قى -

دۇم، — دەپتۇ. ئۇ يىگىت بۇنىڭدىن سۈرەتنىڭ نۇقسانسىزلىقىنى بىلىپ خاتىرجەم بولۇپ:

— ئەمدى بىر نەچچە كۈن سەۋر قىلىپ ئۆتۈڭمەن، يۈڭگە بېرىپ خەۋىرىمنى كۈتكەن، مەن ئىزدەپ با- قاي، ئېھتىمال خەۋىرىنى تېپىپ قالارمەن، — دەپ رۇخسەت ئېلىپ، ئۆزىنى قەلەندەر سۈرىتىدە قىلىپ، شەھەرگە كىرىپ ئۆيلەرنى ھەر قانچە ئىزدەپ- مۇ تاپالماپتۇ. مۇشۇ تەرىقىدە نەچچە ۋاقىتلارغىچە سەھراغا يۈزلىنىپ جاھان كەزگۈچىلەردەك پۈتۈن قىشلاق، قەبىلە، قەلئەلەرگە بېرىپتۇ. قەيەردە غۇ- سۇل قىلماق ئۈچۈن دەريانىڭ بويىغا بارغانلارنىمۇ تەكشۈرمەي قويماپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئالتە ئايغىچە ھەر قانچە ئىزدەپمۇ مەقسەتنىڭ مەنزىلىگە يول تاپالماپتۇ. ئاخىر ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، ھەسرەت — نادا- مەت بىلەن شەھەرگە قايتىپ كەپتۇ. ھېلىقى ئاشىق بىچارە بولسا زور ئۈمىد بىلەن ئولتۇرغانىكەن، ئۇ- نىڭ ئالدىغا بېرىشنى جايىز كۆرمەي ئۆزىنىڭ ئۆي- يىگە بېرىپتۇ. ھارغانلىقىدىن مېھمانخانغا كىرىپ غۇربەتنىڭ توپىسىدەك بىر ياغلىقنى يۈزىگە يېپىپ ئۇخلاپتۇ. بۇ يىگىت ئەسلىدە بىر نازىن مەلىكىد- نى نىكاھىغا ئېلىپ خوتۇننىڭ جامالىنى تېخى كۆرمەي تۇرۇپلا، بۇرادىرى بىلەن دەريا بويىغا سەي- لىگە كەتكەنىكەن، كېيىن يەنە ئالتە ئايغىچە ئۆيىگە بارماي دوستى ئۈچۈن سەرگەردان بولۇپ جاڭ- گاللاردا يۈرۈپتۇ. ئۆيىگە كېلىپمۇ ئىچكىرىگە كىر- مەي مېھمانخاندا يېتىپ ئۇخلاپتۇ. خوتۇنى بۇ ۋەقە- دىن ئەجەبلىنىپ ھەقىقىتىنى بىلمەك ئۈچۈن خىز- مەتكارنى كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭغا كۆڭۈلنى ئالدىغۇچى سۆزلەر ۋە زۆرۈر بولغان گەپلەرنى ئۆگىتىپ يىگىت- نىڭ قېشىغا كىرگۈزۈپ، نېمە گەپ سۆز قىلسا ئاڭ- لىغانلىرىنى كېلىپ ئېيتقىن، — دەپتۇ. خىزمەت- كار مەلىكىنىڭ پەرمانى بىلەن مېھمانخانغا چىقىپ يىگىتنىڭ ئالدىغا بېرىپ:

— ئەي يىگىت، گەرچە قوپاللىق بولسىمۇ بىر ئاز گېپىم بار ئىدى، كۆڭلۈڭگە ئالمىغايىسەن، بۇ سۆزلەرنى مەلىكىنىڭ پەرمانى بىلەن ئۇنىڭ نامىدا

ئېچىپ دوستىنى كۆرۈپتۇ، ئەمما ئەقىل قۇشى دە- ماغنىڭ چاڭگىسىدىن پەرۋاز قىلغانىكەن. ئۆزىنى يىغىپ سۆزلىسەلمەپتۇ. دوستى ئۇنى يۈدۈپ بىر چەتكە ئاپىرىپ ئەھۋالىنى سوراپتۇ. ئۇنى ئىشقىنىڭ تىغى شېھىت قىلغانىكەن، مۇنداق دەپتۇ:

— ئەي بۇرادەر، سەن سورىساڭ قان چاقچۇچى بىر جىلۋىگەرنىڭ مەپتۇن كۆزىنىڭ قاش كامانىدىن يۈرىكىمگە زەخمە يەتتىكى، بېشىمدىن ئايغىمغىچە قان دەرياسىغا غەرق بوپتىمەن. ئەمدى ھال- زارىمغا يېتىپ، كۆڭۈل جاراھىتىمگە مەلھەم قويۇپ ياردەم قىلغايىسەن.

ئۇنىڭ دوستى بۇنى ئاڭلاپ بۇرادىرىنى خاتىر- جەملەندۈرۈپ:

— بۇرادەر، خاتىرجەم بول، سېنىڭ ئۈچۈن بېلىمنى باغلاپ چارىسىنى قىلىپ پۈتۈن ئالەمنى ئايلىنىپ بولسىمۇ مەقسەت گۆھىرىڭنى قولۇڭغا تاپشۇرمىغۇچە ھەرگىز توختىمايمەن، ماڭا ئۇنىڭ چىرايى — شەكلى، تەقى — تۇرقىنى ئېيتقىن، ئۇ- نىڭ نىشانىسى كۆڭۈل سەھىپەمگە نەقىشلەنسۇن، ئاشۇ سۈرەتنى ئىزدەپ سەيياھلەردەك ھەر گۈلشەن- دىن، ھەر مەھەللىلەر ۋە ھەر كوچىلارنى ئاقتۇر- سام چوقۇم خەۋىرىنى تاپارمەن، چۈنكى ئۇ بۇ جايغا جەم بولغان خەلقلەرنىڭ سىرتىدا ئەمەس، — دەپ- تۇ. ئاشىق يىگىت ئۇنى قانداق سۈرەتتە كۆرگەن بولسا ئارتۇق — كەم قىلماي شەرھلەپ بېرىپتۇ، يىگىت بولسا سۈرەت سىزىشتا تەڭداشسىز ئىكەن، دەرھال قەلىمىنى قولىغا ئېلىپ ئۇ پەرىزاتىنىڭ سۈرىتىنى بۇرادىرى قانداق تەسۋىرلىگەن بولسا شۇنداق سىزىپ، بىر تاختا قەغەزگە تەييارلاپتۇ. ئاشىق مەشۇقنىڭ جامالىنى سۈرەتتە كۆرۈپ چىن يۈرىكىدىن ئاھ تارتىپ يەنە بېھوش بولۇپ يىقىلىپ- تۇ. بىر كەمدە ھوشىغا كېلىپ كۆزلىرىدىن قان تامغۇزۇپ زار — زار يىغلاپ ئولتۇرۇپتۇ. يولدىشى ئۇنىڭدىن بىتاقەت ۋە بېھوش بولۇشنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ، ئاشىق جاۋاب بېرىپ:

— مەشۇقنىڭ جامالىنى كۆرۈپ بېھوش بول-

يۈرۈپتىمەن، — دەپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ بۇرادى-
رىنى مۇھەببەت تىغىدا بوغۇزلىغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ
خوتۇنى ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئازاب دولقۇنىغا غەرق
بوپتۇ. «ئەگەر دوستلۇقنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ
ئۆز خوتۇنۇمنى ئۇنىڭغا بېرىۋەتسەم خەلقىئالەم ئىد-
چىدە ۋىجدانسىزلىققا چىقىرىلىپ يامان نامغا قالد-
مەن، نامىمنى ساقلاي دېسەم ئۇزاق مۇددەتتىن بۇيان
جان دوست بۇرادەرلەردىن بولۇپ كەلدىم، ئۇنى ئىد-
شىق بالاسىنىڭ دەردىدە قويۇپ نامەردلىك قىلسام
مۇھەببەت ۋە دوستلۇقنىڭ مالايمىكىگە گىرىپتار
بولمەن» دەپ كۆپ ئەندىشە قىلىپ، دوستلۇقتىن
ئەنسىرەپ دوستىغا ۋاپاسىزلىق قىلىشنى نامەرت-
لەرنىڭ ئىشى دەپ، خوتۇننىڭ تاپا - تەنسىدىن
ئەندىشە قىلماي، مۇنداق دەپتۇ:

— ئەي دىلىمنىڭ ئارامى، مېنىڭ بىر جان-
دوستۇم بولۇپ، كۆڭۈل ئېتىزىغا مۇھەببەت ئۇرۇ-
قى چۈشكەندى، ئۇنىڭ بىلەن جانجان دوستلۇقىد-
ىمىزدىن ھەممىنى تاشلاپ ئۇنىڭ مەشۇقىنى ئىزدەپ
ئۇزاق مۇددەت پۈتۈن جاھاننى ئايلىنىپ يۈرۈپ
ھېچ خەۋىرىنى ئالالمىغانىدىم، ئەمدى قارىسام ئۇ-
نىڭ مۇرادى ۋە مەشۇقى كۆز ئالدىمدا تۇرۇپتۇ،
ئەمدى سەندىن ئۈمىدىم شۇكى، جامالىڭنىڭ نۇرى
بىلەن ئۇ بىچارىنىڭ كۆڭۈل بېغىنى يورۇتۇپ دىدا-
رىڭغا يەتكۈزسەڭ.

چېقىن تەھدىتىدىن بولدى پارە
بولۇپ غۇنچە يۈزى قىپقىزىل قان.
يېغىن يامغۇرىدىن دەريا يۈزىگە
بۆلۈتنىڭ ئوقى تېگىپ تارتتى پىغان.

مەلىكە بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، قاتتىق غەزەپلىد-

نىپ:

— ئەي ئەرلەرنىڭ كېرەكسىزى، پەسكەشلەر
نىڭ نومۇسىزى، سەن بىر ئەركىشى تۇرۇپ بۇ
سۆزلەر ئاغزىڭدىن قانداق چىقتى؟ پەرىزىمچە ئۆ-
زۈڭچە دوستۇڭغا سادىق بولدۇڭ، ۋاپادارلىق ئادد-

ئېيتماقچىمەن، — دەپ يىگىتنىڭ ئالدىدا ئەدەپ
بىلەن ئولتۇرۇپ دەپتۇ، — مەلىكە ساڭا مۇنداق
دەيدۇ: «ئەي بىلىمسىز، ئەر - خوتۇنلۇق ئادىتىدە-
مۇ بىلمەيدىغان ھاماقەت، بۇ نېمىدېگەن ناچار ۋە
يامان خۇي. غەپلەت ئۇيقۇسىدىن كۆزۈڭنى ئاچقىن،
زامان ئەھلىنىڭ رەسىم ئادىتىدىن ئاگاھ بولغىن،
خوتۇن بىلەن ئەرنىڭ قۇچاقلرىدا لەززەت ۋە ھالا-
ۋەت باردۇر. مېھرىسىزلىك قىلىپ نىكاھ قىلغان
كېچىسى يار جامالىنى كۆرمەي تاشلاپ كېتىپ
دەسلەپكى كۈنىلا خوتۇنۇڭنى جۇدالىق ئوتتۇغا گە-
رىپتار قىلدىڭ، ئالتە ئايغىچە خەلقىئالەمنىڭ تەنە
مازاقلىرىنىڭ ئاستىدا قويدۇڭ، شۇنچە ۋاقىتتىن
كېيىن ئەمدى كېلىپ يەنە مېھمانخانغا كىرىپ
ئولتۇرۇپسەن، بۇ نېمىدېگەن ۋىجدانسىزلىق، نىكاھ
بىلەن مېنى خۇرسەن قىلمىدىڭ، دىدارىڭنى مەندىن
ئېلىپ قېچىپ جامالىڭنى كۆرسەتمىدىڭ، مېنىڭچە
سەندە مېنىڭ غېمىم يوقتۇر، مەندە بولسا سېنىڭ
غېمىڭدىن باشقا نەرسە يوق، بۇ دۇنيادا ماڭا مۇنداق
ئازاب سالساڭ قىيامەتتە ئاللانىڭ ئالدىدا جاۋاب
بېرىسەن».

خىزمەتكار سۆزىنى تامام قىلىپ جاۋابىنى كۈ-
تۈپ تۇرۇپتۇ. يىگىت ئۆزىنىڭ سەرگەردانلىقى ۋە
بۇرادىرىنىڭ مۈشكۈل ئىشى ئۈچۈن ھەيرەت دەريا-
سىغا چۆمگەنلىكى. خىزمەتكارنىڭ سۆزى قولىقىغا
زادىلا كىرمەپتۇ ۋە خىزمەتكارغا قاراپمۇ قويماپتۇ.
خىزمەتكار يىگىتنىڭ بۇ ھالىنى كۆرۈپ ئۈمىد-
سىزلىنىپ مەلىكىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ھەممىنى با-
يان قىپتۇ. خوتۇنى بىتاقەت بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ
ئۆزىنى نازىنىن تۈزدەك ياساپ خۇشال - خۇرام
ھالدا يۈزلىگەن ناز خۇلق بىلەن ئېرىنىڭ ئالدىغا
كىرىپ شىكايەت قىلىشقا باشلاپتۇ. يىگىت خوتۇ-
نىنىڭ چىرايىغا شۇنداق قاراپلا، پۈتۈن ئالەمنى
ئىزدەپ يۈرۈپ تاپالمىغان مەقسەت گۆھىرىنىڭ دەل
ئۆز خوتۇنى ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ ۋە ئورنىدىن تۇ-
رۇپ ساراسىمىگە چۈشۈپ:

— توۋا، ئۇ ئۆيۈمدە تۇرسا جاھاننى ئاقتۇرۇپ

تىدە ئاپپاق بولدۇڭ. لېكىن ئېيتىپ باققىن، ھالال خوتۇنۇڭنى نامەھرەملەرنىڭ قولىغا تاشلاپ بېرىپ نومۇس خامىنىغا ئوت قويماق ھېچقانداق يەردە جا- يىز ئەمەستۇر. بۇنداق ئىپلاس خىيالىنى كالاڭدىن چىقىرىپ يامان ئىشنىڭ يۈز بېرىشىغا يول قويمىد- غىن.

يىگىت دەپتۇ:

— ئەي قەلبىمنىڭ پاك گۈلى، تەسەرلىك سۆزلىرىڭگە جان دىلىم پىدا بولسۇن، مەنمۇ بىلد- مەن سېنىڭ سۆزلىرىڭ ھەقتۇر، لېكىن دوستلۇق يولىدا نومۇسنى سەرپ قىلىپ جان دىلىمنى پىدا قىلغاي مەن، بۇ سۆزلىرىڭنىڭ پايدىسى يوق، ئەمدى سەن پەرمانىغا مەھكۇمسەن، ئارتۇق سۆز قىلماي تېز بېرىپ ئۆزۈڭنى ياساپ ئول بىچارە ئاشىقنىڭ ئۆيىگە بېرىپ دىۋانە كۆڭلىگە تەسەللىي بەرگىن، ئۇيات پەردىسىدىن چىقىپ دىلبەرلىك نەغمىسىنى ساز قىلغىن.

مەلىكە ئېرىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن نائىلاج ئۆزد- گە زىننەت بېرىپ، ئالتۇن مەپىگە ئولتۇرۇپ بىر قانچە خىزمەتكارى بىلەن يولغا چىقىپتۇ. ئۈمەج- نۇننىڭ تۇرار جايى شەھەردىن يىراقتا ئىكەن، ئۇلار كېتىپ بارسا بىر توپ قاراقچىلار يولىنى تو- سۇپتۇ، بۇ ھارامخورلار مەلىكىنى زىبۇ - زىننەت بىلەن كۆرۈپ چوڭ ئامەت كەلگەنلىكىنى بىلىپ ھەممىنى بۇلىماقچى بوپتۇ. ئەقىللىك مەلىكە بۇنى كۆرۈپ، قاراقچىلارغا ئېيتىپتۇ:

— يىگىتلەر، سىلەردىن ئىلتىماس قىلىمەنكى بىردەم تەخىر قىلىپ سۆزۈمنى ئاڭلىساڭلار ئاندىن كېيىن ھەممە ئىختىيار سىلەردە، — دەپتۇ.

قاراقچىلار ماقۇل بوپتۇ. مەلىكە دەپتۇ: — مەن بولسام تونۇلغان خوتۇندۇرمەن، بۈگۈن ئاشخام ئاشنامنىڭ قېشىغا ماڭدىم، ئۇ يەردە كۆپ ئالتۇنلار مېنىڭ بولىدۇ، شۇنىڭغىچە مۆھلەت بەر- سەڭلار، بۇ زىبۇ - زىننەتلىرىم بىلەن ئاشىقىمنىڭ قېشىغا بېرىپ، قايتقاندا يەنە قېشىڭلارغا كېلىپ ئالغان بايلىقلىرىم بىلەن قوشۇپ زىبۇ - زىننەت-

لىرىمنى سىلەرگە تاپشۇرسام. قاراقچىلار ئۇنىڭ بىلەن ئەھدىلىشىپ رۇخسەت بېرىپتۇ. مەلىكە ساق - سالامەت خەۋپتىن قۇتۇ- لۇپ، دۆلەت ۋىسالىغا ئېرىشىپ راھەت كۆرىپسىدە خاتىرجەم ئولتۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار كۆ- رۈشۈپتۇ. ئەقىللىك خوتۇن ئۆزىنى پەرىشان كۆر- سىتىپ خاپا ھالدا ئولتۇرۇپ بىردەمدىن كېيىن يىگىتنىڭ يۈزىگە زەھەر خەندىلىك بىلەن قارىۋېتىپ يەنە جىم ئولتۇرۇپتۇ. يىگىت بۇنىڭدىن بىر گەپ بارلىقىنى بىلىپ دەرھال ھوشىنى تېپىپ، غەپلەت ئۇيقۇسىدىن كۆزىنى ئېچىپ نېمە ئىش بولغانلىقىد- ىنى سوراپتۇ. مەلىكە ئولتۇرۇپ ھەممە ئەھۋالنى باشتىن - ئاخىر سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئاشىق يىگىت بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دوستىنىڭ مەرت- لىكىگە ئاپىرىن ئوقۇپتۇ ۋە ئۆزىلەر ئېيتىپ ھەد- دى ھېسابسىز ئالتۇن ۋە دۇنيالارنى ئۇنىڭغا بې- رىپ، ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن يولغا سېلىپ قو- يۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ مەلىكە ئۆيىگە ماڭغاندا خىزمەتكارلار:

— باشقا يول بىلەن مېڭىپ ئوغرىلارنىڭ بالا- سىدىن ئامان قالساق، — دەپتۇ. مەلىكە ئەھدىگە خىلاپلىق قىلماي ئوغرىلارنىڭ ماكانىغا كېلىپ ئە- كەلگەن مال ۋە ئالتۇنلىرىنى ھەم ئۆزىنىڭ لىباس- لىرىنى چىقىرىپ ئالدىدا قويۇپتۇ. ئوغرىلارنىڭ كاتتىبېشى بۇ خوتۇننىڭ گېپىدە تۇرىدىغان مە- جەزىنى ۋە مەرتلىكىنى كۆرۈپ ئاپىرىن ئېيتىپ، يەنە ئۆز يانچۇقىدىن بىر قىسىم ئالتۇننى قوشۇپ مەلىكىگە قايتۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى ئېيتىپ ساق - سالامەت يولغا سېلىپ قويۇپتۇ. مەلىكە خۇشال ھالدا ئۆيىگە كېلىپ ئېرىگە بولغان ئىشلارنى بايان قىپتۇ. ئاندىن كېيىن خاتىرجەم ھالدا ئېرى بىلەن راھەت تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ.

خوتۇن ھېكايىسىنى تامام قىلىپ سوراپتۇ: — ئەي شاھزادە، سەن ئۇلارنىڭ قايسىسىغا ئا- پىرىن ئېيتتىسەن؟ شاھزادە ئوغرىلارنىڭ مەرتلىكىگە، خوتۇننىڭ

ماسلىققا چارە تاپالماي ئاخىر گۆھەرلەرنى ئاستا تاۋاقنىڭ ئىچىگە قويۇپ، يولداشلىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. ئەتىسى بۇ تۆتەيلەن دانىشمەن خوتۇننىڭ ئىشىكىگە كەپتۇ. خوتۇن بۇلارغا دەپتۇ:

— يىگىتلەر، بۈگۈن ئاخشام ھەر قانچە قىلىمۇ ئوغرىنى ئەسلا تاپالمىدىم، سىلەر بۇ دەپ يارغا مۇساپىر، ئەگەر تۆت دانە گۆھەر سىلەرگە زۆرۈر بولغان بولسا مەن سىلەرگە ئۆز يېنىمدىن كىمنى بېرەي، — دەپ تاۋاقنى كەلتۈرۈشكە بۇيرۇپ بىر تاۋاق گۆھەرنى يىگىتنىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ. ھۈشمەن قارىسا ئۆزىنىڭ تۆت دانە گۆھىرى تاۋاقنىڭ ئىچىدە تۇرغانىكەن، ئۇ دەرھال ئېلىپ يانچۇقىغا ساپتۇ. خوتۇن ئۇنىڭ پەمى بارلىقىغا ئا- پىرىن ئوقۇپتۇ.

ئۇلار بۇ يەردىن چىقىپ شەھەردە بىر مەنزىلى ئۆزلىرىگە ماكان قىلىپ شاھزادىنى ئىززەت تەخ- تىدە ئولتۇرغۇزۇپتۇ. ھۈشمەن گۆھەرنى بازارغا ئاچقىپ ساتماقچى بوپتۇ. جاۋاھىرپۇرۇشلار قارىسا تۆت دانە گۆھەرنىڭ ھەربىرى ئىنتايىن قىممەت- لىك، بىباھا ئىكەن. ئۇلار بۇنداق گۆھەرلەرنىڭ بىر غېرىب يىگىتنىڭ قولىدا تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ «بۇ يىگىت ئوغرى ئىكەن» دەپ ئويلاپ، ئۇنى تۈ- تۈپ، قولىنى باغلاپ، قازىخانغا ئېلىپ بېرىپتۇ. قازى ئۇنىڭ بويىنىغا زەنجىر سېلىپ، زىندانغا ئاپ- رىپ قاماپتۇ. ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە پادىشاھ ھەممە دۆلەت ئەركانلىرىنى يىغىپ، مەجلىس قىل- غاندا قازى كىشەنلەنگەن ھۈشمەننى تۆت دانە گۆ- ھىرى بىلەن بىللە پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئەكىلىپ تەختنىڭ بىر تەرىپىدە تۇرۇپتۇ. پادىشاھ گۆھەرلە- نى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ ھۈشمەندىن: — بۇلارنى نەدىن ئالدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ.

ھۈشمەن راست سۆزلىمەكتىن باشقا ئامال تاپالماي بولغان ئىشلارنىڭ بىرىنى قالدۇرماي بايان قىپتۇ. پادىشاھ بۇ ئاجايىپ ۋەقەنى ئاڭلىغاندىن كېيىن شاھزادىنى كەلتۈرۈشكە پەرمان بېرىپتۇ. پادىشاھ- نىڭ مۇلازىملىرى شاھزادىنى ئىززەت بىلەن پادى-

پاكلىقىغا ۋە ئېرىنىڭ دوستلۇقىنى ئۆزىنىڭ نومۇ- سىدىن ئۈستۈن قويغىنىغا ئايرىن ئېيتىپتۇ. شۇ- نىڭ بىلەن ئۇ خوتۇن شاھزادىنىڭ چىقىپ كېتىد- شىگە ئىجازەت بېرىپتۇ. نۆۋەت ھۈشمەنگە كەپتۇ. ئۇ كېلىپ شاھزادىنىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇپتۇ. خوتۇن ھېكايىسىنى تەكرارلاپ:

— ئەي ھۈشمەن، بۇلارغا قانداق قارايسەن؟ — دەپ سوراپتۇ. ھۈشمەن جاۋاب بېرىپ: — ئوغرىلارنىڭ بۇنداق ئالىيجاناب بولۇشى ئەقىلدىن يىراقتۇر، — دەپتۇ.

ئاندىن كېيىن سودىگەر يىگىتنى چاقىرىپ سوراپتۇ. سودىگەر يىگىت دەپتۇ: — ئوغرىلارنىڭ بۇنداق ئالىيجانابلىق قىلىشى بەك ئەجەبلىنەرلىك بوپتۇ.

نۆۋەت زەرگەر يىگىتكە كەپتۇ. خوتۇن ھېكا- يىسىنى ئېيتىپ بولۇپ، «ئوغرىلار مەلىكىنى ئە- دىگە ۋاپا قىلغىنى ئۈچۈن، ئۆز يېنىدىن ئالتۇن بېرىپ، ئېرىنىڭ قېشىغا ساق - سالامەت يولغا سېلىپ قويۇپتۇ» دېگەن يەرگە كەلگەندە دەرغەزەپ بولۇپ:

— ناھايىتى نادانلىق ۋە ئەقىلسىزلىك بوپتۇ. شۇنداق چوڭ پايدىنى قولىدىن چىقىرىپ قويۇپتۇ، — دەپ ئىچى ئېچىشىپ كېتىپتۇ.

دانىشمەن خوتۇن دەرھال زەرگەرنىڭ قولىدىن تۈتۈپ تۇرۇپ، ئەي نادان، بۇنداق تېزلا سىرىڭنى پاش قىلىپ قويۇشۇڭ ناھايىتى خاملىقىڭدىندۇر. ئەڭ ياخشىسى، بۇ ئىشنىڭ ئاشكارىلىنىپ رەسۋا بو- لۇشتىن بۇرۇن گۆھەرلەرنى ماڭا تاپشۇرۇپ بەر- گىن. مەن ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرەي. لېكىن خا- تىرجەم بولغىن، مەن كىشىلەرنىڭ ئەرزلىرىنى سوراپ، تامۇشۇ كەمگىچە ھېچكىمنىڭ چاۋىسىنى چىتقا يايغىنىم يوق، — دەپ بىر خىزمەتكارغا ئىشارەت قىپتۇ. خىزمەتكارى بىر تاۋاق گۆھەرنى ھازىر قىپتۇ. خوتۇن زەرگەر يىگىتكە:

— تۆت دانە گۆھەرنى ئۇنىڭ ئارىسىغا قوشۇپ قويغىن، — دەپ بۇيرۇپتۇ. زەرگەر راستىنى ئېيت-

شاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ. بۇ ئىشلار پۈتۈن شە-
 ھەرگە تارىلىپتۇ. ھەر تەرەپتىن كىشىلەر شاھزادە
 بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن كېلىشىپتۇ.
 پادىشاھنىڭ بىر قىزى بار بولۇپ، ئۇزاقتىن
 بۇيان شاھزادىنىڭ جامالىنى چۈشىدە كۆرۈپ، ئۇ-
 نىڭ پىراقىدا يوشۇرۇن نالە قىلىپ يۈرگەنىكەن.
 لېكىن مۇرادنىڭ مەيىن شامىلى قايسى تەرەپتىن
 كېلىپ كۆڭۈل غۇنچىسىنى نېمە باھانە بىلەن ئې-
 چىلدۈرىدىغانلىقىنى بىلمەيدىكەن. بۇ كۈنى مەل-
 كىمۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئايۋاننىڭ ئۈستىگە كېلىپ
 پەنجىرىنىڭ ئارقىسىدىن تاماشا قىلىپ تۇرغاند-
 كەن، بىردىنلا شاھزادە بارگاھنىڭ ئىشىكىدىن
 كىرىشىگە مەلىكىنىڭ كۆزى شاھزادىگە چۈشۈپتۇ.
 قارىسا، بۇ شاھزادە دەل ئۇنىڭ يوشۇرۇن كۆيۈپ
 يۈرگەن مەشۇقى ئىكەن. مەلىكە شۇ ھامان ئىختى-
 يارسىز ئاھ ئۈرۈپ بېھوش بولۇپ يىقىلىپتۇ. كې-
 نىزەكلەر كېلىپ مەلىكىنى ئېلىپ كېتىپتۇ. پا-
 دىشاھ مەلىكىنى بۇ ئەھۋالدا كۆرۈپ، نېمە ئىش
 يۈز بەرگەنلىكىنى بىلىپ، شاھزادىنى چاقىرتىپ

كەلگەنلىكىگە پۇشايمان قىپتۇ. پادىشاھ دۆلەت
 ئەركانلىرىنى چاقىرتىپ مەسلىھەت سالغانىكەن،
 ئۇلارنىڭ ھەممىسى:
 — ئەي پادىشاھى ئالەم، بۇ سۆز خەلق ئار-
 سىدا تارقىلىشتىن بۇرۇن مەلىكىنى شاھزادىگە
 نىكاھ قىلىپ بېرىڭ، چۈنكى شاھزادىمۇ پادىشاھ
 نەسلىدىن ئىكەن. پەلەكنىڭ چۆرگىلىتىشى بىلەن
 سەرگەردان بولۇپ بۇ شەھەرگە كېلىپ قاپتۇ، —
 دەپتۇ. پادىشاھقا بۇ سۆز ماقۇل كېلىپ، شەھەرنىڭ
 ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن
 نىكاھ قىلىپ بېرىپتۇ. شاھزادە مەلىكىدىن مەقسەت
 ھاسىل قىلىپ، مۇرادىغا يېتىپتۇ. نەچچە زامانلار -
 دىن كېيىن پادىشاھ ئاخىرەتكە سەپەر قىپتۇ.
 شاھزادە ئۇنىڭ ئورنىغا بۇ شەھەرگە پادىشاھ بولۇپ
 تەختتە ئولتۇرۇپ، ھۈشمەننى ۋەزىر قىلىپ ھەممە
 ھوقۇقىنى ئۇنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپتۇ، قالغان ئىككى
 يولدىشىغا كۆپ ئىنئاملارنى بېرىپتۇ. شۇنداق قى-
 لىپ، شاھزادە قالغان ئۆمرىنى مەلىكىسى بىلەن
 بەخت ئىچىدە ئۆتكۈزۈپتۇ.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: ئاۋات ناھىيە دولان يېزا بەشئېرىق كەنتىدىن ئابدۇللاخان موللا ئىبراھىم،
 توپلاپ رەتلىگۈچى: ئاۋات ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەش خىزمەت كومىتېتىدا)

[Faint bleed-through text from the reverse side of the page]

ئۈچ رىۋايەت

توپلاپ رەتلىگۈچى: سابىر جان سىيىت

پادىشاھنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى

كۆمۈلىشىم كۆزۈمگە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. كۈنلەر «سەۋەب قىلساڭ، سېۋەتتە سۇ توختايدۇ» دەپتە. كەن، شۇڭا ھەر قايسىڭلار ئۆمرۈمنى ئۇزارتىشنىڭ ئامالنى تېپىڭلار. ئەگەر ئامال تاپالمىساڭلار ئۆ. لۈمگە ھۆكۈم قىلىمەن، — دەپتۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئوردا ئەھلى غەم دېڭىزىغا چۆكۈپتۇ. دۇنيا ئاپىرىدە بولۇپ ھازىرغا قەدەر بىرەر تېۋىپ ياكى بىرەر دانا كىشى ئادەمنىڭ ئۆمرىنى بىرەر كۈن ھەتتا بىرەر سائەت ئۇزارتىپ باققان ئەمەسكەن، شۇنداق تۇرۇقلۇق ئۇلار پادىشاھنىڭ ئۆمرىنى قانداقمۇ ئۇزارتالسىنۇ؟

ئۇزۇنغىچە ھېچكىم زۇۋان سۈرمەپتۇ. ئاخىرقى رەت. نىڭ ئەڭ ئاخىرىدا تۇرغان ياش بىر مۇنەججىم ئورنىدىن تۇرۇپ پادىشاھقا تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن:

— شاھىم، ئۆزلىرىنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىش. نىڭ چارىسىنى مەن بىلىمەن، ئاۋۋال بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسە، ئاندىن ئېيتىمەن، — دەپتۇ. — كەچتىم، قېنى سۆزلە، — دەپتۇ پادىشاھ.

بۇرۇنقى زاماندا بىر پادىشاھ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ ئولتۇرسا — قوپسا ئۆلۈم توغرىسىدا ۋەھىمە يەپ يۈردى. دىكەن، دائىم ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش توغرىلىق مەسلى. ھەت سورايدىكەن. ئەزرائىل ھېلىلا كېلىپ جېنىنى ئالدىغاندەك كېچە — كۈندۈز غەم بىلەن ياشايدىكەن.

پادىشاھ بىر كۈنى قول ئاستىدىكى ۋەزىر، مۇ. نەجىملەرنى يىغىپ بۇ ئەھۋالنى بايان قىپتۇ ۋە ئۆ. زىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش ئارزۇسىنى بايان قىلىپ: — ئەي دانالىرىم، ئۆلۈمنىڭ ۋەھىمىسى يۈردى.

كىمنى مۇجۇپ، سەپەر ئۈستىدىكى كىشىدەك ھال. سىراپلا تۇرىمەن، ئەجەل ياقامدىن سۆرەۋاتقاندا بىلىنىدۇ. ئاتا — بوۋاممۇ خانلىق تەختتە ھۆكۈم سۈرگەندى، زالىم ئەجەل ئۇلارغىمۇ رەھىم قىلماي قارا يەرگە يەم قىلدى. ئەمدى شاھلىق ماڭا يەتتى، مېنىڭمۇ شۇلارغا ئوخشاش بۈگۈن يا ئەتە تۇپراققا

شاھنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىش ئوڭاي، — دەپتۇ مۇنەججىم، — بىراق ئوردا ئىچىدە ئولتۇرغانلار بۇنىڭ ئامالىنى قىلالمايدۇ، بۇ ئىشقا پەقەت دۆلىتىدىن مەزىدىكى ئاۋام خەلق ئامال قىلالايدۇ. پادىشاھ تېخىمۇ ئەجەبلىنىپ: — گەپنى ئوچۇق قىل، — دەپتۇ. — شاھىمنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى بىزنىڭ ۋە ئاۋامنىڭ بەختى، شۇنىڭ ئۈچۈن غەزىنىدىكى بارلىق ئالتۇن — كۈمۈش، ئامباردىكى بارلىق ئاشلىقنى خەلققە قەرز قىلىپ تارقىتىۋەتسە ۋە «قا-چان پادىشاھ ئالەمدىن ئۆتسە قەرز قايتۇرۇۋېلىنىدۇ» دەپ پەرمان چۈشۈرسە. شۇنىڭ بىلەن خەلق قەرز تاپشۇرۇش ۋاقتىنىڭ بالدۇر كېلىپ قېلىشىدىن قورقۇپ كېچە — كۈندۈز ئۆزلىرىگە ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيدۇ، — دەپتۇ. پادىشاھ بۇ گەپكە دەرھال قوشۇلۇپتۇ. ئۇ شۇ كۈنىلا ھەممە پۇقرالارنى يىغىپ غەزىنىدىكى ئالتۇن — كۈمۈش ۋە ئاشلىقلارنى «قاچان مەن ئۆلسەم شۇ چاغدا غەزىنىگە قايتۇرۇپ بېرىسەن» دەپ ئۆلەش-تۈرۈپ بېرىپتۇ. خەلق پاراۋان، خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئىگە بولۇپ، پادىشاھنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى تىلەپتۇ. پادىشاھمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈپتۇ. «دوئا بىلەن ئەر كۆكرەر، سۇ بىلەن يەر كۆكرەر» دېگەن ماقال شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

تەلۋەچۆك ۋە يامانىار

قەشقەرنى زھۇرىدىن ھاكىمبەگ سوراپ يۈرگەن دەۋردە، ئوردا ئەمەلدارلىرىنى باشلاپ ھازىرقى يامانىار يېزىسىنىڭ سۇبھاناللا كەنتىدىكى مۇسا قازىنىڭ ئۆيىگە باغ سەيلىسىگە بېرىپتۇ، مۇسا قازىنۇمۇ. نىڭ باغلىرىنى ئايلىنىپ، يۇرتىنى كۆزدىن كۆچۈرۈپتۇ ۋە قازىنۇمغا باشقا ئەل — ئاۋامنىڭ ناھايىتى نامرات، يوقسۇزچىلىقتا كۈن كەچۈرۈۋاتقانلىقىنى

قىمىنى ئېيتىپ، توۋا قىلدىم «سۇبھاناللا»، نېمەنچە يوقسۇز كىشىلەر بۇ» دەپتۇ. قايتىدىغان چاغدا مۇسا قازىنۇمنى يېنىغا چاقىرىپ، قازىنۇم ئۆزلىرى يۇرت كاتتىسى بولغاندىكىن بىر ئامال — چارە ئىزدەپ خەلقنىڭ ھالىغا يەتسە، دەپ جېكىلەپتۇ. مۇسا قازىنۇم يۇرت خەلقىنى دېھقانچىلىق قىلىشقا تەۋسىيە قىلاي دېسە، ئۇرۇقلۇق تېپىپ بېرىشكە كۆزى يەتمەپتۇ، قانداق قىلىشنى بىلمەي بېرىشى قېتىپ تۇرغاندا دەريانىڭ ئۇ قېتىمىدىكى بىر زالىم باينىڭ قوغۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى، لېكىن باشقا كىشىلەرگە بىر تالمۇ قوغۇن ئۇرۇقى بەرمەيدىغانلىقىنى ئاڭلاپتۇ. شۇ يىلى قوغۇن پىششىقى مەزگىلىدە مۇسا قازىنۇم بىر پالۋان يىگىتنى تاللاپ «بىز دەريانىڭ بۇ قېتىمدا قاراپ تۇرىمىز، سەن تۈن كېچە بىلەن دەريادىن ئۈزۈپ ئۆتۈپ، بايغا تۇيدۇرماي بىر قانچە قوغۇن ئۈزۈپ كېلىسەن. قوغۇن تېرىپ سېتىپ، كۈنىمىزنى ياخشىلايلى» دەپتۇ. بىر كۈنى تۈن نىسپى بولغاندا يۇرت كاتتىلىرى ۋە دېھقانلار دەريا بويىغا توپلىشىپتۇ، پالۋان يىگىت دەريادىن ئۈزۈپ ئۆتۈشكە باشلاپتۇ. ئۇ دەريانىڭ ئۇ قېتىمدا باراي دېگەندە قارشى قىرغاقتىكى باي دەرياغا چىراغ تۇتۇپتۇ. مۇسا قازىنۇم دەرھال «ھەي پالۋان چۆك» دەپتۇ. ئەمما پالۋان ئۈزۈۋېرىپتۇ. ئاچچىقى كەلگەن قازىنۇم «ھەي تەلۋە، سۇغا چۆك» دەپ ۋارقىراپتۇ. پالۋان چۆكۈپ دەريانىڭ ئاياغ تەرىپىدىن قاشقا چىقىپ قوغۇن ئېلىپ كېلىپ، يۇرت خەلقىنى قوغۇن ئۇرۇقى بىلەن تەمىنلەپتۇ. خەلق قوغۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپتۇ. شۇ ئىشتىن كېيىن يۇرتنىڭ ئىسمى «سۇبھاناللا»، دەريانىڭ ئىسمى «تەلۋەچۆك» دەپ ئاتىلىپتۇ.

يېقىنقى زامانلارغا كەلگەندە رىۋايەت قىلغۇچىلار تەلۋەچۆك دەرياسى ۋە يامانىار دېگەن ئۇ قۇملار ھەققىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇنداق رىۋايەتلەرنىمۇ تارقاتقان:

شاھنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىش ئوڭاي، — دەپتۇ مۇنەججىم، — بىراق ئوردا ئىچىدە ئولتۇرغانلار بۇنىڭ ئامالىنى قىلالمايدۇ، بۇ ئىشقا پەقەت دۆلىتىدىن مەزىدىكى ئاۋام خەلق ئامال قىلالايدۇ. پادىشاھ تېخىمۇ ئەجەبلىنىپ: — گەپنى ئوچۇق قىل، — دەپتۇ. — شاھىمنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى بىزنىڭ ۋە ئاۋامنىڭ بەختى، شۇنىڭ ئۈچۈن غەزىنىدىكى بارلىق ئالتۇن — كۈمۈش، ئامباردىكى بارلىق ئاشلىقنى خەلققە قەرز قىلىپ تارقىتىۋەتسە ۋە «قا-چان پادىشاھ ئالەمدىن ئۆتسە قەرز قايتۇرۇۋېلىنىدۇ» دەپ پەرمان چۈشۈرسە. شۇنىڭ بىلەن خەلق قەرز تاپشۇرۇش ۋاقتىنىڭ بالدۇر كېلىپ قېلىشىدىن قورقۇپ كېچە — كۈندۈز ئۆزلىرىگە ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيدۇ، — دەپتۇ. پادىشاھ بۇ گەپكە دەرھال قوشۇلۇپتۇ. ئۇ شۇ كۈنىلا ھەممە پۇقرالارنى يىغىپ غەزىنىدىكى ئالتۇن — كۈمۈش ۋە ئاشلىقلارنى «قاچان مەن ئۆلسەم شۇ چاغدا غەزىنىگە قايتۇرۇپ بېرىسەن» دەپ ئۆلەش-تۈرۈپ بېرىپتۇ. خەلق پاراۋان، خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئىگە بولۇپ، پادىشاھنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى تىلەپتۇ. پادىشاھمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈپتۇ. «دوئا بىلەن ئەر كۆكرەر، سۇ بىلەن يەر كۆكرەر» دېگەن ماقال شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

تەلۋەچۆك ۋە يامانىار

قەشقەرنى زھۇرىدىن ھاكىمبەگ سوراپ يۈرگەن دەۋردە، ئوردا ئەمەلدارلىرىنى باشلاپ ھازىرقى يامانىار يېزىسىنىڭ سۇبھاناللا كەنتىدىكى مۇسا قازىنىڭ ئۆيىگە باغ سەيلىسىگە بېرىپتۇ، مۇسا قازىنۇمۇ. نىڭ باغلىرىنى ئايلىنىپ، يۇرتىنى كۆزدىن كۆچۈرۈپتۇ ۋە قازىنۇمغا باشقا ئەل — ئاۋامنىڭ ناھايىتى نامرات، يوقسۇزچىلىقتا كۈن كەچۈرۈۋاتقانلىقىنى

سەئىدىن مەشۇقى رابىيەنىڭ ئىشىقى - پىراقىدا كۆ - يۈپ، ئاچچىق ھەسرەت ۋە زۇلۇم دەستىدىن قان يۈ - تۈپ، ياش ھاياتى بىلەن مەڭگۈ ۋىدالىشىپتۇ. ياقۇپ باي رابىيەنى جابىرغا ياتلىق قىلىشقا پۈتۈشۈپ توي كۈنىنى بېكىتىپتۇ. توي كۈنى سەھەردە رابىيە سىڭ - لىسى بىلەن سۇ ئەكەپلىشىنى باھانە قىلىپ تەلۋەچۆك دەرياسى بويىغا بېرىپ سەئىدىننىڭ قەبرە بېشىدا كۆز يېشى قىلىپ، ئامراق سىڭلىسىغا ئۆز كەچۈر - مىشلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، سىڭلىسىنى باغرىغا بېسىپتۇ، ئاندىن جاھالەتكە ئىسيان ئېلان قىلىپ تەلۋەچۆك دەرياسىنىڭ سۇ ئالدىدىن كەچكۈلىغا ئۆ - زىنى ئېتىپ، غۈنچە ھاياتى بىلەن خوشلىشىپتۇ. رابىيەنىڭ جەستى ئېقىپ بېرىپ يامانىي تۈسمە - سىدىكى لاي - لاتقىلارغا ئېلىنىپ قاپتۇ. كېيىنكى يىلى تۈسمە قۇرۇلۇشىغا ئىشلەۋاتقان خەلق رابىيە - نىڭ جەستىنى تۈسمە ئاستىدىن ئېلىپ، بۇ تۈسمە - دىن بىر چوكان چىقتى، دېيىشىپتۇ. شۇنىڭدىن بۇ - يان بۇ تۈسمە «چوكانىيەر» تۈسمىسى دەپ ئاتىلىپتۇ. بىر گۈزەل قىزنى چۆكتۈرۈپ كەتكەن بۇ دەريانى تەلۋە دەريا، چۆكتۈرمە دەريا، «تەلۋەچۆك» دەرياسى دەپ ئاتىشىپتۇ. بۇ ھەقتە ئۇلۇغ مۇتەپپەككۈر، ئۆي - غۇر تارىخشۇناس نازارى مۇنداق مىسرالارنى يازىدۇ :

سۈيى باردۇر ئاندا ئېتى تەلۋەچۆك،
بىغايەت مۇسەپپا ئۆزىدۇر چۈچۈك.

ھازىرقى زامان ئەدىبلىرىدىن ئەھمەد زىيائىي ئەپەندىم تېخىمۇ روشەن شەرھلەپ مۇنداق يازىدۇ:

كىشى گەر سۇبھانىئاللادىن پىيادە،
قاراپ شەرققە يېرىم كۈندىن زىيادە.

مېڭىپ كەتسە مۇشۇ دەريانى بويلاپ،
پايانسىز ياپ - يېشىللىققا قاراپ.

زامانى ئەۋۋەلدە يامانىيەر دېگەن بۇ يۇرت كەڭرى كەتكەن قېلىن جاڭگاللىق ئىكەن، بۇ يەرنىڭ سۈيى تولىمۇ مول بولۇپ، تەلۋەچۆك دەرياسى لىق تولۇپ، قىرغاق سۆيۈپ ئاقىدىكەن. يامغۇر يېغىپ كەلگۈن كەلگەن چاغلاردا بۇ جاڭگاللىقنىڭ ھەممە يېرىنى لاي سۇ بېسىپ كېتىدىكەن، يۇرتنىڭ ئايىغىدا بىر چوڭ سۇ ئايرىش تۈسمىسى بولۇپ، ھەر يىلى كەلگۈن كەلگەندە يۇرت خەلقى رەھىمسىز كەلگۈن بىلەن ئې - لىشىپ تۈسمىغا تىنىم تاپماي ئىشلەپ ئۆرە تۇرغۇدەك ھالى قالمايدىكەن، شۇڭا كەلگۈن كەلسىلا كىشىلەر «ھەي، جانغا زۇلۇم ھېلىقى يامانىيەرغا ئىشلەيمىز» دەپ، بۇ يەر كېيىنچە «يامانىيەر» دەپ ئاتىلىپتۇ.

«سۇبھانىئاللا» دېگەن بۇ يۇرت تەلۋەچۆك دەرياسى بويىدىكى يولغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ يۇرتتا رابىيە - سەئىدىن دېگەن بىر جۈپ ياش كىچىك چاغلاردىن باشلاپ دەريا بويىدا قوي بېقىپ بىللە ئويناپ چوڭ بوپتۇ، شۇ يۇرتتىكى دىنىي مەكتەپلەردە بىللە ساۋاق ئېلىپ چوڭقۇر دوستلۇق ئورنىتىپتۇ. ئۇلار يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈپ، قىيامەتلىك ئاشىقلاردىن بولۇشقا ۋەدىلەر بېرىشىپ، ئۆز مۇھەببەتلىرىنى ئىزھار قىلىشىپتۇ. سەئىدىننىڭ ئاتا - ئانىسى بۇ ئىككى ئاشىق - مەشۇقنىڭ بىر - بىرىگە بولغان ئەقىدە - لىرىگە ھۆرمەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ مۇھەببىتىنى ئۇلۇغلاپ، بۇ ئىككىسىنىڭ تويىنى قىلىپ قويۇش ئۈچۈن رابىيەنىڭ دادىسى ياقۇپ باينىڭ ئۆيىگە ئەل - چى كىرگۈزۈپتۇ. ياقۇپ باي ئۆزىنىڭ ئارزۇلۇق قىزىنى نامرات ئائىلىنىڭ پەرزەنتىگە ياتلىق قىلىشىنى ئۆزىگە قىلىنغان ھاقارەت دەپ بىلىپ، ئەلچىلەرنى قوغلاپ چىقىرىپتۇ. ئۇ تېخىمۇ كۆپ ئابىرۇيغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن قىزى رابىيەنىڭ ھەسرەت نالىسىگە قارىماي، رابىيەنى تەلۋەچۆك دەرياسىنى باشقۇرىدىغان كۆك بېشى جابىرغا ياتلىق قىلماقچى بوپتۇ. پاك ئىنسانىي خىسلىتى جاھالەت تەرىپىدىن خورلانغان

يۇرتلارغا چىقىپ كېتىپ جېنىنى ساقلاپتۇ. ئاخىر شۇ ئىسىمدىكى ئاياللارنى يار توسمىسىغا بېسىپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن يامانىيار توسمىسى «چوكاز-يار» توسمىسى دەپ ئاتىلىپتۇ.

ۋاپادار قەدىناسلار

بۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدىكىن يېتىم بۇلۇڭدا، تېرىق تۇلۇمدا ئىكەن. يولۋاس جاڭجالچى، تۈلكە داڭقالچى ئىكەن. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر دەريا بويىدا بىر - بىرىگە بەكمۇ ئامراق، نامرات بىر جۈپ ئەر - خوتۇن بېلىق تۇتۇپ تىرىكچىلىك قىلىدىكەن. ئۇلار ھەر كۈنى تۇتقان بېلىقلارنىڭ كىچىكلىرىنى ئۆزى يەپ، چوڭلىرىنى بازارغا ئاپىد. رىپ سېتىپ، تۇرمۇشقا لازىملىق نەرسىلەرنى سېتىپ، ئايال دائىم ئېرى ئەكىلىپ بەرگەن بېلىقلارنى ياخشى پىشۇرغاندىن كېيىن، پىشقان بېلىقنى ئېرىنىڭ ئالدىدا قويىدىكەن. ئۆزى بولسا ئاشخانىدا ئولتۇرۇپ بېلىقنىڭ بېشى بىلەن قۇيرۇقنى يەيدىكەن.

شۇ تەرىقىدە نەچچە ئون يىللار ئۆتۈپتۇ. ئۇلارنىڭ چاچلىرى ئاقىرىپ، بەللىرى مۈكچىيىپتۇ. بوۋاي دەريا بويىغا بېرىپ بېلىق تۇتالماس بولۇپ قاپتۇ. بۇ ئۆيدە بېلىق پىشۇرۇشمۇ، بېلىق گۆشى يېيىشمۇ ئاخىرلىشىپتۇ. ھەر ئىككىسىنىڭ كۆز نۇرلىرى خىرەلىشىپ يىراقنى كۆرەلمەيدىغان، ئۆز ھالىدىن خەۋەر ئالالمايدىغان ھالغا كېلىپ قاپتۇ. پەرزەنتلىرىمۇ چوڭ بولۇپ قاتارغا قوشۇلۇپتۇ. بىر كۈنى بوۋاي ھاسسىغا تايىنىپ تامغا يوۋىلىنىپ ناھايىتى تەڭقىسلىقتا مومايغا ئېغىز ئېچىپ:

— توي قىلغاندىن بۇيان ناھايىتى ياخشى ئۆتۈتۈق. سەندىن ئارتۇقچە نەرسە تەلەپمۇ قىلىپ كەتتىم، تاماقلارنىڭنى تاللاپمۇ كەتتىم، ھازىر بىز

كۆرىدۇ شۇنچە كۆپ قوزۇق قېقىلغان، ھېسابسىز شاخۇ - شۇمبا، ئوت بېسىلغان.

ئېگىزدىن پەسكە سەكرەپ چۈشىدۇ سۇ، ياساپ سانسىز كۈمۈش رەڭ قۇبىچە ئۇ.

ياسالسا بۇ قۇبىچىلەر قانچىلىك تېز، يوقايدۇ ئۇ شۇنداقلا ئىزسىز.

بۇ يەردىن تەلۋەچۆك دەرياسى ھەر يىل، ئېرىپ قار، ياغسا يامغۇر باشلىسا سېلى.

ئېلىپ يار كېتىدۇ شۇ، بوش ياۋغا، كىشىلەرنى سېلىپ جەبر - جاپاغا.

بۇ يەرنى ئەل يامانىيار دەپ ئاتايدۇ، جاپا مېھنەت ماكانى دەپ قارايدۇ.

بولۇپ بۇ ۋەقە ئۆزگەردى نامى، ئاتاشتى «چوكانىيار» دەپ خەلق تامامى.

كىشىلەر ئاغزىكى «چوكانىيار» ھەققىدە يەنە مۇنداق بىر تەپسىلاتمۇ تارقالغان:

تەلۋەچۆك دەرياسىدىكى يامانىيار ئېغىزى بىر قانچە چوڭ دەريانىڭ تۈگۈنى بولۇپ، قىش ۋە ياز پەسلىدە دائىم دېگۈدەك كەلكۈن كېلىپ، تاشقىن ئاپىتى يۈز بېرىپ تۇرغاچقا، خەلق يار ئېتىپ بولالماي، رەھمىسىز كەلكۈننىڭ جەبر - جاپاسىدىن ئۆز ماكانلىرىنى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا كۆچۈپ كېتىپتۇ. يۇرت چوڭلىرى ياقا يۇرتتىكىلەر سۇ تۇتمىغان يارغا تۇرسۇن، توختى ئىسىملىك كىشىلەرنى باسسا، سۇ شۇ ھامان توختارمىش دېگەن گەپلەرنى ئاڭلاپ، شۇ ئىسىمدىكى كىشىلەرنى يارغا بېسىپتۇ. لىكىن ياردىكى سۇ ئېتىلمەپتۇ. بۇنداق ئىسىمدىكى ئەر كىشىلەرنىڭ ھايات قالغانلىرى ياقا

— مەن كىچىكىمدىن بېلىق گۆشىگە ئامراق ئىدىم. دۇنيادا بېلىق گۆشىدىنمۇ تەملىك گۆش يوق دەپ ئويلايتتىم، شۇڭا سىزگە ياتلىق بولغانىدىم. ئەمما سىز بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن، كۈندە دېگۈدەك بېلىقنىڭ گۆشلۈك يېرىنى سىزگە پىشۇرۇپ بېرىپ، ئۈزۈم زادىلا خوشۇم يوق، سەسكىندىدىغان بېلىق بېشىنى يەپ كەپتىمەن. سىزنىڭ بېلىق بېشىغا ئامراق ئىكەنلىكىڭىزنى مۇشۇ كەمگىچە خىيالغا كەلتۈرۈپمۇ باقماپتىمەن، — دەپتۇ.

بوۋاي بىلەن موماي كۆز يېشى قىلىشىپتۇ، ئۇلار ئالەمدىن ئۆتكۈچە بىر - بىرىگە يار - يۆلەك بولۇپ ئۆتۈپتۇ.

قېرىپ يېشىمىزمۇ بىر يەرگە بېرىپ قالدى، بىر پۈتمىز گۆرگە ساڭگىلىدى. ئەمدى ساڭا كۆڭلۈم - دىكى گەپنى دەپمىسەم بولمىدى، بولمىسا ئارماندا كېتىپ قالىدىغان ئوخشايەن. مەن كىچىكىمدىن بېلىقنىڭ بېشىنى يېيىشكە شۇنداق ئامراق ئىدىم، ئەمما نېمە ئۈچۈندۇر سەن بىلەن توي قىلغان كۈندىن باشلاپ، ماڭا بېلىقنىڭ بېشىنى يېيىش نىسبى بولمىدى، ئەمدى بولسىمۇ ماڭا بېلىقنىڭ بېشىنى پىشۇرۇپ بەرگەن بولساڭ، بىرەر قېتىم بولسىمۇ بېلىق بېشىنى يەۋالاي، — دەپتۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان موماي ھاڭ - تاڭ بولۇپ تۇرۇپ قاپتۇ ۋە يۈم - يۈم يىغلاپ تۇرۇپ:

(ئېيتىپ بەرگۈچى: قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيە يامانىار يېزا 9 - كەنتتىن ھەسەن موللا، توپلاپ رەتلىگۈچى: قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيەلىك رادىيو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدە)

ئارزۇ مۇرادى سىزغان

گۈل ۋە قۇش

فاتىمە كەرىمزا دە سىزغان

ھەمسۆھبەت

源 泉 (布拉克)

بۇلاق

(维吾尔文)

总155期

(قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 155 - سان

BULAK A BIMONTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编: 艾力·托呼提 副主任: 穆合塔尔·马木提

باش مۇھەررىر: ئەلى توختى مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: مۇختار مامۇت

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
乌鲁木齐八家户彩印有限公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348-نومۇر)
ئۈرۈمچى باجياخۇرەڭلىك مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号: CN65-1063/I

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى: CN65-1063/I

国际标准连续出版物号: ISSN 1005-0876

خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژۇرنال نومۇرى: ISSN 1005-0876

国外发行号: Q1118 邮政编码: 830001

چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكا لەت نومۇرى: Q1118 پوچتا نومۇرى: 830001

邮政代码: 58-108 定价: 8.50 元

پوچتا ۋاكا لەت نومۇرى: 58-108 باھاسى: 8.50 يۈەن

广告经营许可证号: 6500006000043

ئېلان تىجارىتى ئىجازەتنامىسى نومۇرى: 6500006000043